

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

KAMRAN ƏLİYEV

**ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ
VƏ
ƏDƏBİYYATŞÜNASLAR**

BAKI – 2013

**AMEA Folklor İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr olunur.**

REDAKTORU:

ARİF ƏMRAHOĞLU
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

**Kamran İmran oğlu Əliyev. Ədəbiyyatşünaslıq və
ədəbiyyatşünaslar.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 274 səh.

Kitabda müəllifin ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyatşünaslar haqqında məqalələri toplanmışdır.

Ə 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2013

NƏZƏRİYYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

MİLLİ İDEYA: MƏRHƏLƏ TƏSNİFATI VƏ SƏCİYYƏSİ

Keçid dövrünü başa vurduğumuz indiki şəraitdə digər ictimai, iqtisadi, mədəni, sosial məsələlərlə yanaşı, həmişə aktuallıq kəsb edən «milli ideya» anlayışına da müasir dövrün və müasir elmi-nəzəri səviyyənin tələbləri mövqeyindən yanaşmaq zərurəti meydana çıxmışdır. Mübahisəyə ehtiyac yoxdur ki, ayrı-ayrı dövrlərdə və ictimai-siyasi vəziyyətlərdə müxtəlif mövqeli insanlar üçün son dərəcə cəlbədicə olan «millət», «milli münasibətlər», «milli ideya» terminləri və onların daşdığı məna yükü ilə fəlsəfə tarixinin kateqoriyaları arasındakı təbii təmasların aşkarlanması, sadəcə olaraq, elm məsələsi deyil, bundan daha artıq dərəcədə dövlət və həyat məsələsidir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyevin «Bakinski raboçi» qəzetindəki müsahibəsi yeni dövrümüzün mahiyyət və xarakterini özündə ehtiva edən milli ideya anlayışına tam aydınlıq gətirir.

Bəri başdan qeyd edək ki, bu müsahibə sıradan biri deyil, sözün əsl mənasında mükəmməl elmi-fəlsəfi təcrübəyə əsaslanan tədqiqatdır. Müsahibənin ana xəttini Azərbaycan milli ideyasının inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirməklə onun ictimai xarakterini dünya humanitar elminin prinsipləri əsasında səciyyələndirmək kimi mühüm vəzifə təşkil edir. Həmçinin əhəmiyyətlidir ki, irəli sürülən mərhələ təsnifatı formal və sxematik xarakter daşımır, bu mərhələlərin hər biri özündə mədəniyyət tariximizin əsas meyil və istiqamətlərini cəmləşdirən təbii elmi şərtlərə söykənir. Milli ideyanın təşəkkülü, formalaşması və inkişafı ilə bağlı bütün təmayüllər bir süjet ətrafına toplanaraq mühüm konseptual nəticənin əsası olur.

Akademik Ramiz Mehdiyev dünya xalqlarının millət və dövlətə bağlı düşüncələrinin millət və dövlət üçün əsas şərtlərdən biri olması tezisini irəli sürür: «Milli dövlətin dəyərini heç də bütün xalqlar obyektiv dərk edə bilmir. Bu isə nəticə etibarilə həmin xalqların yox olmasına və ya ümumdünya proseslərinə onların əhəmiyyətinin heçə enməsinə gətirib çıxarır». Yəni milli dövlət anlayışı dərk olunan həqiqətə çevrilənə qədər insan şüurunda mücərrəd məfhum kimi mürgüleyir. Heç də asan olmayan bir təfəkkür hadisəsi – milli dövlət anlayışının öz mücərrəd qabığından çıxaraq konkretləşməsi çox böyük tarixi prosesin nəticəsi ola bilər. Şübhəsiz, bu proses maarifçilik dərslərindən, milli-mədəni dəyərlərdən, xalqın milli mənlilik şüurunun artmasından keçib gedən canlı həyat hadisəsidir.

Müsahibədə milli dövlət anlayışının dərkindən sonrakı dövrə aid olan tələblərə də tam aydınlıq gətirilir: «Millətin öz strateji inkişaf proqramı, milli ideyası – dövlətin və millətin mövcudluğunun mənası, inkişafın məqsədləri və prioritetləri olmalıdır». Bütün bunlar xalqların gələcəyə baxışlar sisteminin möhkəm təməl üzərində qurulmasını, inkişafın istiqamətlərini müəyyənləşdirməklə daima nəzarətdə saxlanılmasını, milli ideyanın nəzəriyyədən praktikaya yönəldilməsini zərurətə çevirən amillərdir.

Akademik Ramiz Mehdiyevin müəllifliyi ilə ortaya çıxan milli ideya təsnifatının **birinci mərhələsi** 1828-1875-ci illəri əhatə edir. Türkmənçay müqaviləsindən başlayan bu mərhələ tarixi ərazilərin parçalanması nisgilinə dayanır və daha çox cəmiyyət daxilinə səpilmiş milli oyanış toxumları ilə səciyyələnir.

Müsahibədə deyilir: «Rusiya-İran müharibəsindən sonra Azərbaycanın şimal hissəsinin ərazisi Rusiya imperiyasının tərkibində qalmış, burada azərbaycanlıların tədricən **həmrəy olması prosesi** (qabartma bizimdir – K.Ə.) başlanmışdır». Şübhəsiz, birinci mərhələnin özünü təsdiqi həmrəylik təşəbbüslərinə borcludur.

Bu təşəbbüslər ilk növbədə ədəbi məclisləri reallaşdırdı. Qubada, Şamaxıda, Gəncədə, Şuşada, Ordubadda, Lənkəranda – Azərbaycanın, demək olar ki, hər bölgəsində XIX əsrin sayılıb seçilən şairləri ədəbi məclis formasında bir araya gəldilər. Həmin məclislərdə oxunan, müzakirə edilən şeirlərin qüvvətli, yaxud zəifliyindən asılı olmayaraq, fikir inkişafına güclü təkan verildi. Məclislərəarası ünsiyyət formaları, xüsusilə məktublaşmalar və nəzirə yaradıcılığı fikir inkişafının sərhədlərini daha da genişləndirdi.

Birinci mərhələdə həmrəyliyin başqa bir reallıq faktı dramaturgiyanın yaranmasına söykənən teatr tamaşaları idi. Teatr ziyalı düşüncəsini, ziyalı fikrini xeyli dərəcədə kütləviləşdirdi və bu fikirlərin xalq nümayəndələrinə çatdırılmasının yeni və canlı forması kimi vətəndaşlıq hüququ qazandı.

Görkəmli alimin təqdimatında o dövr Azərbaycan ziyalılarının qabaqcıl nümayəndələri olan Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Mirzə Kazımbəy ədəbiyyat və dilçilik tarixinin sərhədlərindən çıxarılaraq milli ideyanın reallığa çevrilməsi yolunda əvəzsiz şəxsiyyət statusu qazanırlar. Həmçinin «Türk-tatar dilinin qrammatikası» kitabının müəllifi Mirzə Kazımbəyin adının ilk dəfə ədəbi-elmi və fəlsəfi-tarixi müstəvidə Azərbaycan yazıçıları ilə bir sırada çəkilməsi milli ideyanın ana dilindən təcrid edilmiş şəkildə formalaşmasının qeyri-mümkünlüyü barədə müddəaya işarədir.

1875-ci ildən XX əsrin əvvəlinə qədərki **ikinci mərhələnin** əsas istiqamətlərini dini-mistik poeziyaya qarşı atılan addımlar və elmi nailiyyətlərlə tanışlıq təşkil edir. Müsahibədən aydın olur ki, həmin nailiyyətlərin əsasında Həsən bəy Zərdabi tərəfindən təsis edilmiş «Əkinçi» qəzeti ilə başlayan mətbuat marafonunun genişlənməsi və yeni tipli məktəblərin açılması kimi mütərəqqi əməllər dayanmış, bunlar da öz növbəsində milli təfəkkürün inkişafına güclü təkan vermişdir.

Müsahibədə ikinci mərhələnin başlanğıc faktı və hərəkətverici qüvvəsi olan «Əkinçi» qəzetinin əhəmiyyəti yüksək səviyyədən dəyərləndirilir: «Maarifçilik ideyasının daşıyıcısı kimi «Əkinçi» qəzeti sayca çox olmayan Azərbaycan ziyalılarında milli mənlilik şüurunun formalaşmasının təməlini qoymaqla tarixi rol oynamışdır». Beləliklə, Azərbaycan milli ideyasının formalaşmasında həmrəylikdən (ədəbi məclis və teatrdan!) mətbuata doğru hərəkət həm birinci mərhələdən ikinci mərhələyə keçidin təbiiyini şərtləndirir, həm də milli ideya anlayışının tarixi kateqoriya olmasını təsdiq edir».

Türk mədəniyyəti ənənələrinin milli mənlilik şüurunun tərkib hissəsinə çevrilməsi və «müsəlman milləti» anlayışı ilə yanaşı M.Şahtaxtinski tərəfindən «Azərbaycan türkləri» termininin dövriyyəyə çıxarılması milli ideyanın gerçəkləşməsi yolunda mühüm addım olmuşdur. Nəcəf bəy Vəzirov, Sultan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov, Mirzə Ələkbər Sabir, Ömər Faiq Nemanzadə, Cəlil Məmmədquluzadə məhz bu dövrün yetişdirdiyi maarifçi şəxsiyyətlər idilər. Təadüfi deyil ki, onların əksəriyyəti Azərbaycandan kənar təhsil almış və qabaqcıl ideyalara yiyələnmişlər. Azərbaycan milli ideyasının inkişafında ikinci mərhələnin uğurla başa çatmasının hərəkətverici qüvvələri də məhz mütərəqqi fikir cərəyanlarına söykənən həmin ziyalılar idi.

Müsahibə-tədqiqatdan aydın olur ki, milli ideyanın inkişafında **üçüncü mərhələ** 1905-1907-ci illər inqilabından 1918-ci ilin mayınadək olan illərə aiddir və bu mərhələdə siyasi partiyalar yaranır, mətbuat orqanları isə kütləvi xarakter alır. Hər iki istiqamət – həm siyasi partiyaların təşəkkülü, həm də mətbuatın kütləviləşməsi ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi mübahisələri açıq müstəviyə keçirir. Beləliklə, zənginləşən polemik ruh hər şeyi üstələyir və milli ideyalarla demokratik dəyərlərin qovuşduğu üçüncü mərhələnin əsas xarakterinə çevrilir.

Akademik Ramiz Mehdiyev Azərbaycan milli ideyasının inkişafında üçüncü mərhələni səciyyələndirərkən mətbuatın rolunu belə dəyərləndirir: «Həyat» və «İrşad» qəzetlərinin və «Füyuzat» jurnalının nəşri milli ideologiyanın yaranmasına, dövlətçilik təfəkkürünün və milli azadlıq ideyasının formalaşmasına təkan verir». Əslində sovet dönmində milli ideya barədə tam və obyektiv təsəvvür yaranmaması məhz bu mərhələnin qeyri-obyektiv şərhilə də bağlı olmuşdur. Reallıq isə belədir ki, həmin mətbuat orqanları, xüsusilə də «Füyuzat»ın baş redaktoru Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan milli-siyasi həyatında fəlsəfi cərəyanların oyanışına təkan vermişdi: elmi-nəzəri təhlillər aparmış, Avropa ilə bağlı bədii fikri istiqamətləndirmiş, bədii tərcümənin əhəmiyyətini və roluna dəyər vermiş, elitar düşüncə sisteminin üstünlüyünə haqq qazandırmışdır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan milli ideyasının istiqamətlərini özü üçün tam yəqinləşdirən Ə.Hüseynzadə «Füyuzat» jurnalını bu istiqamətin ana kitabı hesab etmiş və jurnalın bütün saylarını ardıcıl səhifələtməmişdir.

Milli ideyanın tarixi kateqoriya olması üçüncü mərhələdə mətbuatın fikir plüralizminə geniş nəfəs verməsi ilə səciyyələnir. Şübhəsiz, milli ideya ilə bağlı ideoloji konsepsiyanın təşəkkülü də həmin fikir plüralizminə bağlıdır. Heç kəsə qərribə gəlməməlidir ki, üçüncü mərhələni hədəfə doğru aparan ən mühüm vasitə publisistikanın janrları olmuşdur. Amma bütün bunlara baxmayaraq, hədəf hələ də gözlənilən hədəf deyildi: «Azərbaycan elitası milli ideyanın son məqsədi kimi Rusiya imperiyasının tərkibində milli ərazi muxtariyyəti yaradılması uğrunda mübarizə yolunu seçir». Başqa sözlə, bu mərhələni milli ideyanın reallaşması yolunda ƏRƏFƏ də hesab etmək olar.

Dördüncü mərhələ 1918-ci il mayın axırlarından 1920-ci il aprelin sonuna qədər olan dövrü əhatə edir və müsahibədə göstəriləni kimi, tarixdə ilk dəfə Azərbaycan milli ideyasının

həyata keçdiyi mərhələ sayılır. Lakin çox təəssüf ki, bu təcrübə az ömür sürmüş, uğursuz olmuş və hakimiyyət bolşeviklərə təhvil verilmişdir. Həmin mərhələdən bizə yadigar qalan milli ideya nişanəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin adı və şərəfidir.

Akademik Ramiz Mehdiyev bu dörd mərhələnin ümumi-ləşmiş yekunu haqqında bunları bildirir: «Millətin siyasi və sosial-mədəni baxımdan dəyişməsi ilə əlaqədar bütün təşəbbüslərin ideoloji əsaslarının yaranmasını yuxarıda göstərilən mərhələlərin əsas nailiyyəti hesab etmək olar. Özünüidentifikasiyanın kollektiv formaları – dini, etnik və sosio-mədəni (sivil) formaları vahid milli, dövlət ideyası şəklində kooperasiya edilmişdir. Beləliklə, «millət», «milli ləyaqət», «dövlət» kimi əsas anlayışların formalaşması və millətin gələcəyi barədə ayrı-ayrı baxışların müzakirə edilməsi üçün imkan yaranmışdır».

Başqa bir real nəticə də vardır. Belə ki, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bədii fikir tarixinin təhlilində həmişə ədəbi cərəyanların estetik prinsiplərinə istinad edilmişdir. Açıqı, bu cür yanaşma bucağı bir çox yaradıcılıq məsələlərinin araşdırılması yollarını da xeyli asanlaşdırmışdı. Həmçinin etiraf etmək lazımdır ki, ədəbi cərəyanlar müstəvisi bəzi məhdudiyətlər yaratsa da, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin və ədəbiyyat tarixçiliyinin inkişafında faydalı olmuşdur. Lakin ədəbiyyatşünaslıqda mövcud olan maarifçi realizm, tənqidi realizm, sosialist realizmi, romantizm kimi istilahlər və onların gətirdiyi fərqlilik amilləri Azərbaycan milli ideyasının forma və məzmun xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması ilə bir araya sığmır. Akademik Ramiz Mehdiyev Azərbaycan milli ideyasının səciyyəsinə elmi yaradıcılıq vərdişinə çevrilmiş «izm»ləri deyil, bütövlükdə milli mədəniyyət kontekstini əsas götürməklə yeni elmi-metodoloji prinsiplərə yol açır.

Apreldən sonrakı dövrdə (1920-1988) milli maraqlar ciddi zərbə almışdır. Azərbaycan xalqının sovet xalqının bir hissəsi

kimi təmsil olunması, rus dilinin millələrarası dilə çevrilməsi, kommunist ideologiyasında milli təfəkkürə yer verilməməsi, siyasi repressiyaların milli təfəkkürün bütün əlamətlərini məhv etməsi, milli siyasi təşkilatlar yaratmaq hüququnun olmaması, milli təfəkkür modelinin inzibati-amirlik idarə sisteminin təsirinə məruz qalması – bütün bunlar müsahibə-tədqiqatda real həyatı əks etdirən, lakin milli ideyanın xeyrinə olmayan müddəalar kimi səsləndirilmişdir. Bəs belə bir vaxtda cəmiyyət çıxış yolunu nədə görə bilərdi? Şübhəsiz, siyasi səhnəyə gələcək tarixi şəxsiyyətdə!

Akademik Ramiz Mehdiyev zəmanənin özünün kəşf etdiyi unudulmaz tarixi şəxsiyyətin - Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişini həmin zəmanənin real gerçəklikləri fonunda əsaslandırır. Başlıca fakt isə ondan ibarət idi ki, Heydər Əliyev «millətin inkişaf problemlərini və milli mənafeləri həyatının mənası hesab edirdi». Məhz buna görə də müsahibə-tədqiqatdan aydınlaşır ki, güclü iqtisadi bazaya əsaslanan aqrar-sənaye respublikası statusunun əldə edilməsi, kadr potensialının formalaşması üçün həyata keçirilən əməli işlər, dövlət idarəçiliyində fəaliyyətə başlamış milli kadrlar, yaradıcı ziyalılara, elm adamlarına qayğıkeş münasibət, milli maraqların ehtiyat və ardıcılıqla reallaşdırılması, həmçinin milli təfəkkürün inkişafı, milli mənlik şüurunun artması, mənəvi dirçəliş üçün əsas olan təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa yönəlmiş siyasət gələcəyə bağlı tədbirlər idi və 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsi üçün baza yaratmışdır.

Beşinci mərhələ 1987-ci ilin axırları-1988-ci ilin əvvəllərindən başlamış və 1990-cı ilini yanvarına qədər davam etmişdir. Bu qısa dövr milli ideyanın inkişafı baxımından aprel-dən sonrakı uzun sürən dövrün sükut buzunu əritdi, Azərbaycan xalqının siyasi oyanışı və siyasi proseslərdə fəal iştirakı tarixi reallığa çevrildi. Beləliklə, qeyd edildiyi kimi, beşinci mərhələnin əsas xarakterik xüsusiyyəti milli azadlıq hərəkatına

çevrilmiş xalq hərəkətinin mövcudluğu idi.

Müsaibədə 1990-cı ilin yanvar hadisələrindən başlayan və 1993-cü ilin iyununadək davam edən **altıncı mərhələ** Azərbaycan millətinin müstəqil dövlət yaratmaq zərurətini dərk etməsi kimi səciyyələndirilir. Bu tezis tamamilə doğrudur ki, həmin mərhələdə türkçülük anlayışı daha qabarıq formada önə çıxır və milli ideyanın yeganə forması kimi özünü göstərir. Beləliklə, «Türk dili» adlı dərsliklərin nəşri və məktəblərdə istifadəsi məhz türkçülüyn müstəsnalığı barədəki təsəvvürlərin məhsulu idi. Bu mərhələni müstəqilliyin qorunması, möhkəmləndirməsi və inkişaf yolunda ƏRƏFƏ də hesab etmək olar. İndi artıq müqayisə aparmaq mümkündür ki, ikinci ƏRƏFƏNİN birinci ƏRƏFƏDƏN üstünlüyü milli ərəzi muxtariyyəti ilə bağlı hədəfin müstəqil dövlət yaratmaq zərurətinin dərkilə əvəzlənməsindədir.

Yeddinci mərhələ 1993-cü ilin yayından 2003-cü ilədək olan illəri əhatə edir və bu mərhələnin xarakterini ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması, iqtisadi artımın və siyasi inkişafın əsaslarının yaradılması təyin edir. Milli müstəqillik – suveren dövlət formulu qəti inkişaf mərhələsinə çatır və «millət» anlayışı tam şəkildə yeniləşir, Azərbaycançılıq bütün etnik qrupların ideyasına çevrilir. Nəticə isə belədir ki, «Azərbaycanın poli-etnik təbiəti bizim böyük sərvətimizə çevrilmişdir». Başqa bir mülahizə isə həmin fikrə söykənir: «Azərbaycan millətinin formalaşması təcrübəsinin vahid, bütöv sosial-siyasi orqanizm kimi onun tərkibinə daxil olan bütün etnoslar kontekstində öyrənilməsi humanitar elmimizin qarşısında duran ən mühüm vəzifədir». Bu mərhələ həm də milli ideyanın formalaşması prosesinin tam başa çatması ilə səciyyələnilir.

Milli ideyanın səciyyəsinin azərbaycanlıların etnogenezindən kənarda olmaması fikri də akademik Ramiz Mehdiyevin müsaibəsində tam və geniş şərh edilmişdir. Ən ciddi tezislərdən biri

etnogeniz termininə aydınlıq gətirilməsi; onun mənşə ilə məhdudlaşdırılmaması və etnosun bütün ömür yolunu əhatə etməsi fikrinin irəli sürülməsidir. Etnogenezin ləng inkişafı, passionar təkandan asılılığı, təbii və ictimai proseslərin təsiri altında olması, müəyyən transformasiyalardan keçməsi kimi məsələlərə də aydınlıq gətirilir. Azərbaycan millətinin bir çox ətraf etnoslardan təcriddə formalaşmasının qeyri-mümkünlüyü və burada müxtəlif layların olması qətiyyətlə bildirilir: «Hər bir azərbaycanlı müasir Azərbaycanın ərazisində yaradılmış qədim dövlətlərin varisidir». Həmçinin göstərilirdi ki, etnosların Azərbaycan milləti şəklində birləşməsində türk elementi aparıcı rol oynamışdır.

Müsahibədə Azərbaycan xalqının vahid etnogenezi sisteminin təhlilində materialla zəngin olan Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi tövsiyə olunur, etnogenezin öyrənilmə metodikasının əsas prinsipi – etnogenezin tərkib hissələri olan antropogenezi, qlottogenezi, kulturogenezi komponentlərinin vahid halda araşdırılması alternativini olmayan prinsip kimi irəli sürülür.

Eyni zamanda akademik Ramiz Mehdiyev tərəfindən «millət» anlayışına tam aydınlıq gətirilir, onun dinamik xarakterə malik olması, daim inkişaf etməsi, yeni məzmun və çalarlar qazanması bütün spesifik cəhətləri ilə birgə araşdırılır. «Millət» anlayışının XIX əsrdə dini kontekstlə bağlı olması, sonralar etnik məzmun daşması, XX əsrin əvvəllərində milli azadlıq hərəkatının proqramına daxil edilməsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə isə siyasi məzmun qazanması, XX əsrin axırlarında – müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşması zamanında millət-dövlət vəhdətinin önə çıxması kimi əsaslandırılmış fəlsəfi tezislər həm «millət» anlayışının, həm də millətin özünün yüksələn xətlə inkişafına realist elmi baxışın təzahürüdür.

Azərbaycanlıların milli ideyasının formalaşmasında ayrı-ayrı etnosların iştirakı daxili imkanların nəticəsidirsə, həmin

ideyanın tam şəkildə bərqərarının digər şərtlərindən biri milli ideyanın xarici təsirlərdən qorunmasıdır. Çox təəssüf ki, uzun illər boyu Azərbaycan milli ideyasının formalaşmasında erməni amili maneə faktoru kimi tarixə düşmüşdür. Ermənilərin tarixi əyləncə mövzusunə çevirmələri, onların süni dövlətçilik tarixinə malik olması və arxeoloji tədqiqatlara söykənməyən fərziyyələri heç bir elmi əhəmiyyət daşımır və müsahibədə də söyləndiyi kimi «Milli dövlətçiliyin dərk edilməsində onlar hələ də XX əsrin əvvəllərindəki şəraitdə ilişib qalmışlar».

Azərbaycan milli ideyası XXI əsrdə, şübhəsiz, demokratikləşmədən keçir. Müsahibədə deyilir: «Müasir milli ideyanı zənginləşdirən odur ki, vətəndaş özünü dövlətin bir hissəsi hesab edir, özündə dəyişikliklər üçün qüvvə görür, güclü dövlətin və güclü, iradəli liderin varlığına ehtiyac duyur. Prezident İlham Əliyev elə siyasət həyata keçirir ki, orada milli ideya özündə həm siyasi məkanın demokratikləşməsini, mütərəqqi və hərtərəfli iqtisadi inkişafı, dünya birliyinə inteqrasiyanı, həm də milli ruhu və özünəməxsusluğu qoruyub saxlamağı ehtiva edir».

Bu, bir həqiqətdir ki, dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və sivil ölkələrində demokratiya və demokratikləşmə gəriyə dönməz prosesdir. Müstəqil Azərbaycan həyatı və cəmiyyəti də ən yeni uğurlarına məhz demokratiyanın dərinləşməsi ilə nail olacaqdır. Müsahibədən aydınlaşır ki, bizim ölkəmizdə demokratikləşmə milli potensialın əsası olacaq, milli potensial isə öz növbəsində yeni sivilizasiyanı bərqərar edəcəkdir. Deməli, demokratikləşmə, milli potensial və yeni sivilizasiya bir-birinin davamı olan və bir-birini tamamlayan anlayışlardır. Ona görə də akademik Ramiz Mehdiyevin Azərbaycan milli ideyası ilə bağlı elmi-nəzəri araşdırmasının aktuallığını və müasir əhəmiyyətini təyin edən cəhətlərdən biri də həmin araşdırmanın keçmişə deyil, məhz gələcəyə doğru istiqamətlənməsindədir.

MİR CƏLAL PAŞAYEV – TƏNQİDÇİ VƏ NƏZƏRİYYƏÇİ ALİM

Mir Cəlal müəllimin tələbəsi olanlar, onun ədəbiyyatşünaslığın əsaslarına dair mühazirələrini diqqətlə dinləyənlər, mənəcə, bir fikri heç zaman unutmazlar. Bu fikir ondan ibarətdir ki, Mir Cəlal müəllim həmişə deyirdi: "Elm də, sənət də hər ikisi məfkurədir". Yazıçı və alimin söylədiyi bu tezis onun bədi və elmi yaradıcılığının aparıcı tezisi də ola bilər.

Azərbaycan elmi-tənqidi fikrinin ən möhkəm və ən parlaq özül daşları XIX əsrin ortalarında Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən qoyulmuşdur. Elə həmin əsrin axırlarında və yeni əsrin əvvəllərində bu daşlar üzərində tənqid və ədəbiyyatşünaslığın kövrək və xəlqi heykəlciklərə bənzər nailiyyətləri ucaldı. Firudunbəy Köçərlinin simasında Azərbaycan tənqidi özünün yeni əvəzedilməz şəxsiyyətini tapdı. Demək olar ki, onun ədəbiyyatşünaslıq elmi sahəsindəki bütün tədqiqatları və bütün arzuları sonralar sistemli forma aldı.

Məzmunca sosialist ədəbiyyatının yaradılması uğrunda elan olunmuş ədəbi öhdəçiliklər yerinə yetirildikcə öz addımlarını böyüdən tənqid də ondan geri qalmırdı. Bəlkə də, ağıllı "Siyasətçilər" tənqidin özündən bu yeni ədəbiyyatın yaradılması işində daha səmərəli istifadə edirdilər. Bu tənqidin 20 ilə yaxın arasıkəsilməz "ifşa meyli" bir çox sovet yazıçılarında yeni sosialist həyatı mövzularına inadkarlıqla həvəs də yaratdı. Amma nəzərə alınmırdı ki, sovet adamının formalaşmasına hər hansı bitkinin əkilib-becərilməsi kimi baxmaq olmazdı. Kənd təsərrüfatı işi ilə cəmiyyət həyatının mürəkkəblilikləri arasında az qala bərabərlik işarəsi qoyan "elm" özünün ilk tərəfdarlarını ədəbiyyatda tapdı.

İctimai həyatdakı gərginliyin ölçüyəgəlməz miqyasını və

xarakterini dəqiq təhlil etməkdənsə, yaradıcı qüvvələri bir yerdə toplayıb doğru nəticələrə gəlməkdənsə, "qarayaxdılar" daha böyük üstünlük qazandı. Əsl ədəbiyyat bunlara cavab vermək, yoxsa yeni bədii nümunələr yaratmaq dilemması qarşısında qaldı. Əslində isə hər iki istiqamətdə çəkilən zərər xalqın xeyrinə olmayan eksperimentlər doğurdu.

Lakin tarixin təkəri həmişə onun irəliləyişini hesablayanları qabaqlamaqla fərqlənmişdir. Bu mənada həyat öz axarında davamlı mövqe tutdu. Mühit özünün xəcalət təri içərisində boğuldu. Ədəbi-bədii fikir öz ənənələrini ötərək daha geniş mövqelərə qalxdı. Beləliklə, bu mövqelərdən birini bədii yaradıcılıqla elmi-ədəbi yaradıcılığın indiyə qədər görünməmiş səviyyədə yanaşı inkişafı təyin edir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbi tənqidinin yaradılışının ilk dövrlərində tənqidlə bədii yaradıcılığın müqayisəsi az qala heç mümkün deyildi. Bədii irsin zəngin tarixi qarşısında tənqid və ədəbiyyatşünaslıq görünməz olmuşdur. Lakin sovet dövründə bunlara tam yanaşı inkişaf edən qollar kimi baxmaq lazım gəlir. Bu mənada yazıçı Mir Cəlal Paşayevi tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi öyrənmək təbii və qanuna uyğun görünür.

Bir məsələyə də tam aydınlıq gətirmək lazımdır. Belə ki, sovet dövründə elə bir yaradıcılıq prosesi getmişdir ki, az qala bir şəxsiyyətin simasında tənqidçini və yazıçını ayırmaq çətin olmuşdur. Əvvələn, həmin adamların özləri bədii yaradıcılıqla ədəbi-tənqidi yaradıcılıq arasında elə bir fərq qoymamışlar. Digər tərəfdən də yaradıcılığın iki müxtəlif sahəsi ilə məşğul olmağı da qanunauyğun hesab etmişlər.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının inkişafında, Azərbaycan tənqidinin yeniləşməsində xüsusi xidmətləri olan Mir Cəlalin bu prosesdəki yerini necə qiymətləndirmək olar? Yəqin ki, bu suala cavab vermədən onun elmi yaradıcılığının

mahiyyətini də düzgün şərh etmək mümkün deyildir.

Mir Cəlal Nizami və Füzuli haqqında ən qiymətli məqalələrin müəllifidir. “Nizaminin müsbət obrazları”, “Əsrlərdən gələn dostluq səsi”, “Məhəbbət və sənət”, “İnsanlıq fəlsəfəsi”, “Füzulinin bir alleqoriyası” məqalələri və fundamental “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyası.

Mir Cəlal XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri ədəbiyyatımız barədə böyük səbr və təmkinlə tədqiqat apararaq, ən mühüm nəticələrə gələn tədqiqatçıdır. “Nəriman Nərimanovun yaradıcılığı haqqında”, “Anamın kitabı»nda vətənpərvərlik”, “Əbdür-rəhimbəy Haqverdiyevin yaradıcılığı”, “Cəlil Məmmədquluzadənin sənətkarlıq xüsusiyyətləri”, “Sabirin yaradıcılığında bədii sənətkarlıq”, “Kiçik hekayənin böyük ustası”, “Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında xəlqilik” və s. məqalələri, “Cəlil Məmmədquluzadə realizmi haqqında” kitabı, 1946-cı ildə yazdığı “Azərbaycanda ədəbi məktəblər / 1905-1917 /” doktorluq dissertasiyası, Firudin Hüseynovla birlikdə yazdığı “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” dərsliyi onun bu sahədəki fəaliyyətini tam aydınlığı ilə işıqlandırır.

Mir Cəlal müasir ədəbiyyatın gözəl bilicilərindəndir. Müasir ədəbiyyat nümunələri barədə yazdığı sayısız-hesabsız məqalələri onun cari ədəbiyyatla necə məşğul olduğu barədə aydın qənaət yaradır.

Aydın məsələdir ki, Mir Cəlal Paşayev Azərbaycan tənqidinin və ədəbiyyatşünaslığının görkəmli simalarından olduğu kimi Azərbaycan bədii fikrinin də aparıcı şəxsiyyətlərindən biridir. Bunu ona görə xatırladırdı ki, ədib bir çox yazıçıların yaradıcılığından bəhs edəndə müəyyən qədər öz yaradıcılıq təcrübəsindən çıxış edirdi. Yəni bədii yaradıcılıq prosesində özü hansı məsələlərə daha çox diqqət yetirirdisə, tədqiq etdiyi sənətkarların da yaradıcılığında məhz həmin cəhətləri izləyirdi.

Və yaxud da belə ola bilər ki, M.Cəlal müəyyən yazıçının yaradıcılığını tədqiq edərkən bu yaradıcılığa müsbət təsir göstərən amilləri müəyyənləşdirir, eyni zamanda bunu müsbət yaradıcılıq, sənətkarlıq faktı kimi əsərlərində əsas amil kimi götürürdü. Hər iki halda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Mir Cəlal bədii yaradıcılıqla elmi yaradıcılığı ustalıqla əlaqələndirirdi.

Bu baxımdan ədəbiyyatşünas alimin bədii sənət sistemində həyat həqiqətinə geniş əhəmiyyət verməsi onun əsərlərində tez-tez nəzərə çarpır. O, böyük rus yazıçısı Qoqolun yaradıcılığına həsr etdiyi "Böyük realist" məqaləsində həmin məsələyə üstünlük verərək yazırdı: "Qoqolun dərin məzmunlu əsəri humanizm və patriotizm pafosu ilə doludur. Qoqolda sənət üçün ən zəruri olan fərdiləşdirmə və ümumiləşdirmə qüdrəti çox böyükdür. Onun həm əsas, həm epizodik tiplərdən hər birinin xüsusi bioqrafiyası, siması və taleyi vardır. Böyük ədib tiplərin həm daxili – mənəvi aləmini, həm də zahiri əlamətlərini elə diqqət və dürüstlüklə əks etdirir, həyat və münasibətlərin məhz xarakter cəhətlərini elə ayıq gözlə seçir, adi baxışda seçilə bilməyən, gözdən qaçan təfsilatı elə məharətlə tutur, elə qabarıq, əyani bir şəkildə göstərir ki, oxucu bu tipləri şəxsən gördüyünə inanır".

Tənqidçi bədii yaradıcılığın daxili məzmunundan çıxış edir. Həyat həqiqəti ilə bədii həqiqət arasındakı əlaqələrin Qoqol yaradıcılığında necə mütənasibliklə ifadə olunduğunu yüksək professionallıqla meydana çıxarır.

Yaxud tənqidçi M.F.Axundova həsr olunmuş "Yeni realist ədəbiyyatımızın banisi" məqaləsində yazır: "M.F.Axundov, ümumən, ədəbiyyatda olduğu kimi bədii nəsrə də həyat həqiqətinə qızgın tərəfdar idi. Onun hekayəsində uydurma, süni, inandırılmaz bir səhnəyə rast gəlmək olmaz. Əsrin əsasına qoyulan məfkurə xəlqidir, mütərəqqidir. Hadisənin cərəyanı təbii, surətlər canlı, təsvir real və tipikdir".

Yenə tam aydın olur ki, M.Cəlal, M.F.Axundov bədii irsindən danışarkən əyani faktlara istinad edir. Onun dediyi hər hansı bir cümlə real əsasa malikdir. Bu əsasla birgə o, həyat hadisələrinə istinadən yaradılmış təbii əsərlərə üstünlük verdiyini bütün çılpalıqlı ilə ifadə etmişdir.

Və yaxud da Ə.Haqverdiyevə həsr olunmuş “Böyük ədib” məqaləsində oxuyuruq: “Haqverdiyevin hekayəyə gətirdiyi ən mühüm şey həyat həqiqətidir. Haqverdiyev həqiqətin gözünə dik baxan, həyat hadisələri cəsarətlə qələmə alan, özünün və xalqının nöqsanlarına ayıq baxan, tənqiddən qorxmayan yazıçılardandır”.

Göründüyü kimi burada da həyat həqiqəti məsələsinə tam üstünlük vermişdir. Bütövlükdə bunlar isə tam aydınlığı ilə sübut edir ki, Mir Cəlal ədəbi tənqiddə və ədəbiyyatşünaslıq fikrində realizmin tərəfdarı idi.

Mir Cəlal Paşayev geniş erudisiyaya malik tədqiqatçı idi. Onun ədəbi məsələlərə münasibəti obyektiv və prinsipial xarakter daşıyırdı. M.Cəlalin klassik irsə münasibəti bu həqiqətləri bütün aydınlığı ilə təsdiq edə bilər.

Belə bir məlum cəhət vardır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünasları bütün dövrlərdə Nizami Gəncəvi yaradıcılığına müraciət etmiş, bu böyük və klassik irsin bir çox xüsusiyyətlərini araşdırmışlar. Hətta müəyyən dövrlərdə Nizami Gəncəvi yaradıcılığından məqalələr və kitablar yazmaq bir növ yarış xarakteri almışdır. Bu mənada M.Cəlalin müxtəlif vaxtlarda Nizamiyə həsr etdiyi məqalələr bu gün də öz elmi əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Onun 1939-cu ildə qələmə aldığı «Nizaminin müsibət surətləri haqqında» və 1947-ci ildə yazdığı “Əsrlərdən gələn dostluq səsi” məqalələri ədibin bir ədəbiyyatşünas kimi yaradıcılığının mühüm cəhətlərini öyrənməyə imkan verir.

Hər şeydən qabaq bu məqalələr Mir Cəlalin geniş biliyə ma-

lik olduğunu göstərir. Onun Şərq ədəbiyyatına, Şərq mədəniyyətinə, Şərq poetikasına bələdliyindən xəbər verir. Bunun təsdiqi üçün ədibin Nizamini Firdovsi ilə müqayisə etməsinə diqqət yetirmək kifayətdir. O yazır: “Şahnamə”də Bəhram, dörd böyük şah nəslindən olan əlliye qədr adamın sərgüzəşti əsasında yazılmışdır. Nizami isə “Yeddi gözəl” əsərini ancaq Bəhrama həsr etmişdir”.

Yaxud: “Əgər Firdovsidə Bəhram İran tarixi, milli xüsusiyyət çərçivəsində verilmişdirsə, Nizamidə bu obraz ən çox ümumi, bəşəri bir sima olmuşdur”.

Biz nümunələrin sayını artırmadan da belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Mir Cəlal bir tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi ədəbi faktlara daha çox üstünlük verirdi. O, müəyyən məsələlərin təhlili zamanı bədii əsərin və yaxud da bədii yaradıcılığın öz faktlarından çıxış edirdi. Uydurmağa çalışmır və bir növ bədii yaradıcılıqda olduğu kimi ədəbiyyatşünaslıq işində də realist idi.

Digər tərəfdən yuxarıdakı müqayisələr də göstərir ki, M.Cəlal ümumiləşməyə doğru gedən və ümumiləşən obrazları yaratmaq istəyən yazıçılara daha çox üstünlük verirdi. Bu mənada Nizaminin Bəhram obrazındakı bəşəriyyətin seçilib qabardılması heç də təsadüf deyildir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, M.Cəlal müasir yazıçılara da bu etalonla yanaşırdı və deməli, sənətin əsas prinsiplərindən biri kimi ona üstünlük verirdi. Məsələn, S.Vurğun haqqında aşağıdakı sözləri yazmışdır: “Vurğun şeirində xarakter xüsusiyyətlərdən biri də, yeri gələndə, qüvvətli, ümumiləşdirici fikirlər, mülahizələr yeritməkdir. Şair bunu həm özünün, həm də müəyyən qəhrəmanlarının dilindən deyir:

Məhəbbət böyükdür əzəldən bəri,
Həyat aşiqidir eşqi bilənlər,
Anar həsrət ilə keçən günləri,
Sevib yaşayanlar, sevib ölənlər...

Belə bir ümumi hökm, aforizim halında deyilmiş parça həmin məndən kənarda, müstəqil halında da qüvvəsini, mənasını saxlayır. Doğrudur, bəzən mücərrəd görünür, ancaq mənasını itirmir, boş söz deyildir. Vurğun mütəfəkkir bir şairdir. O yalnız qəlbin müğənnisi deyil, həm də böyük fikirlərin, ideyaların carçısıdır”.

Göründüyü kimi, M.Cəlalin ədəbiyyatşünaslıq kredosunun mühüm prinsiplərindən biri bəşəriyyə, yüksək ideyalara meyllə izah olunmalıdır. Məhz buna görə də ədəbiyyatşünas alim yenə Nizami Gəncəvinin Bəhram obrazı barədə bu sözləri yazmışdır: “Şair, Bəhramın simasında ideal bir hökmdar, onun sayəsində ideal bir ictimai həyat yaratmışdır.”

M.Cəlal N.Gəncəvi yaradıcılığını tədqiq edərkən onun yaradıcılıq sirlərini aşkarlamağa səy göstərir. Bir növ böyük mütəfəkkir şairin yaradıcılıq laboratoriyasına nüfuz edir. Biz elmi ədəbiyyatda az-az təsadüf etmirik ki, bir çox tənqidçilər bədii materialın zahiri tərəflərinə daha çox diqqət yetirərək, öz nəticələrini də bunlara əsasən müəyyənləşdirirlər. Bu isə səhv nəticələr çıxarmağa daha çox imkan verir. Onların əksinə olaraq M.Cəlal hadisələrin mahiyyətinə daha dərinə varmağa və həqiqəti meydana çıxarmağa daha çox səy göstərir. Bu mənada o həm müasirlərinə, həm də bugünkü xələflərinə örnək ola bilər. Məsələn, o, Bəhram haqqında yazır: “Bəhramı oxucuya sevdiren, əlbəttə, onun şahlığı, taxt-tacı deyildir. Nizamının yaratdığı bədii aləmdə Bəhramı camaata, rəiyyəyə sevdiren nə idisə, oxuculara da sevdiren o surətdir. Bəhramın məhəbbəti, ədaləti həyat eşqidir. Bu hisləri böyük şair çox zəngin boyalarla, çox təbii və inandırıcı bir qələm ilə vermişdir. Bu hislər Bəhramın şahlığının da, dövlətinin də, qələbəsinin də, həyatının da baisidir”.

Fitnə haqqında da deyilən mülahizələr müasir səslənir: “Fitnə kənz olsa da, bir qədər məğrur qızıdır. Mənliyini yüksək

tutan, yalvarmağı özünə ar bilən, boyun əymək istəməyən, iz-zəti-nəfsini sevəndir”. Hər iki halda M.Cəlal obrazı dəqiq səciyyələndirir və sənətkarla obraz arasındakı münasibətləri də, əsasən, düzgün müəyyənləşdirir.

M.Cəlal Nizami Gəncəvini yalnız klassik, yəni özündən əvvəlki klassik Şərq bədii irsi ilə əlaqəsindən deyil, həmçinin doğma xalq ilə bağlı sənətkar kimi təqdim edir. Başqa sözlə, onun real zəmində yetişməsinə göstərir. O, “Əsrlərdən gələn dostluq səsi” məqaləsində “Yeddi gözəl” poeməsindəki hekayətlərdən birini nəzərdə tutaraq yazır: “Uzun bir zaman, səkkiz əsr bizi bu hekayənin yaranmasından ayırır. Bu əhvalat o zaman nağıl şəklində Azərbaycan kəndlilərinin, əsnafların, dünyagörmüş adamların dilində gəzirdi. Nizaminin qüdrətli sənətkar qələmi bunu daha da canlandırır yazıya salmış, ona əbədi rəvnəq, həyat vermişdir”.

Ədəbiyyatşünas Mir Cəlalin klassik irsi mənalandırmaq baxımından Füzuliyə həsr etdiyi yazılar da diqqəti cəlb edir. Hələlik onun Füzuli haqqındakı fundamental əsərinə toxunmadan qeyd etmək lazımdır ki, o, “Klassik nəsrimiz haqqında” adlı məqaləsində böyük Azərbaycan şairinin nəsrinə yüksək qiymət vermişdir. Alimin 1939-cu ildə çap olunmuş bu məqaləsində bu gün üçün son dərəcə mənalı və əhəmiyyətli bir cəhətə diqqət yetirək. O, məqalənin bir yerində yazır: “Hədiqətüs-süəda”-nı nəsrimizdə birinci böyük tarixi povest saymaq olar. Mövzusunun dini mahiyyəti, qəhrəmanlarının çoxunun dini-tarixi simalar olması, heç vaxt bizə, əsərin gözəl sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, səlis stilini, qüvvətli dilini, mülayim təhkiyə, coşqun tərənnüm üsullarını diqqətdən qaçıрмаğa haqq vermir”.

Göründüyü kimi, hələ 30-cu illərdə, yəni dinin yasaq olunduğu, o barədə danışıqların həyatının təhlükə qarşısında qaldığı bir vaxtda M.Cəlal çox böyük cəsarətlə həqiqəti deyir və milli bədii fikri təqiblərdən qoruyurdu.

Bundan başqa M.Cəlal həmin məqaləsində M.Füzulinin “Şikayətnamə” əsərinin xüsusiyyətlərini, ədəbiyyat tariximizdəki yerini təhlil edir. Ədib bu əsərdən danışarkən füzulişünaslara məlum və aydın olan məsələlərə deyil, onlar üçün maraqlı və qaranlıq olan problemlərə toxunur. Bunu dəqiq duymaq üçün aşağıdakı fikri xatırlamaq yerinə düşər: “Bir sıra ədəbiyyat alimləri Füzuli sənətinin qüvvətli ümumiləşdirmə hünərindən yanlış nəticə çıxarırlar. Buradakı eşq, yar, vəsl, məhbub, hicr, didar, camal sözlərinə dini rəng verilir və hətta bu yanlış hökmdən doğan nəticələrə bəraət qazandırırırlar. Nəsr içində belə rumuz və obrazlarla verilən şeirlərin obyektı, məqsədi müəyyəndir və konkretidir. Aydın olur ki, şair “eşq” sözünü yalnız oğlan və qız arasında yox, ümumiyyətlə, insanlar arasında, insani ülfət, təmiz məhəbbət mənasında işlətmişdir”.

M.Cəlal “Klassik nəsrimiz haqqında” məqaləsində bu nəsrin bir çox nümayəndələri və nümunələrinə də toxunmuşdur ki, təhlil zamanı çıxarılan nəticələr bugünkü ədəbiyyatşünaslıq üçün də aktualdır. Alim, İsmayıl bəy Qutqaşının, A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun nəsr əsərlərindən bəhs açır, onların əhəmiyyətini göstərir. “Rəşid bəy və Sədət xanım” hekayəsi barədə deyilən aşağıdakı mülahizə yalnız bu əsərin, yalnız Qutqaşınılı yaradıcılığının xarakterini deyil, həmçinin dövrün bütün ədəbiyyatının mahiyyətini nümayiş etdirir. O yazır: “Bu hekayədə diqqəti cəlb edən cəhət, Avropa romantik stili ilə Şərq nağıl və əfsanələrinə məxsus olan bakirliyin, spesifikanın, nəzarət qaydaları təsvirinin qəribə birliyidi”. Bundan başqa məqalədə klassik nəsrimizin sənətkarlıq məziyyətləri də müəyyən qədər öz təhlilini tapa bilmişdir.

Mir Cəlalin klassik ədəbiyyata münasibətinin mahiyyətini dərindən duymaq üçün onun Füzuliyə həsr edilmiş fundamental monoqrafiyasını nəzərdən keçirmək lazımdır. Təbii ki,

əsərin yazıldığı vaxtdan əvvəl də, ondan sonra da böyük Azərbaycan şairi Füzuli haqqında müxtəlif tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Mir Cəlalın 1958-ci ildə çap olunmuş “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyası füzulişünaslıqda mərhələdir.

Mir Cəlalın Füzuliyə münasibətinin nüvəsində nə dayanır? Bu suala aydın və tam cavab vermək üçün alimin öz dediyi fikri xatırlayaq: “Füzulinin böyük sənətkarlıq hünəri orasındadır ki, o, işlənmiş söz, ifadə formalarına da tamam yeni, orijinal şəkil, yəni məna, yəni məzmun və xarakter verir. Predmetə, obyektə, həyati hadisəyə heç bir şairin yanaşmadığı bir dəqiqliklə yanaşır. Predmetə yanaşanda onun kölgədə qalmış, bədii fanarla hələ indiyə qədər işıqlandırılmamış tərəfini işıqlandırır”. Bütün bunlar alim tərəfindən sözgəlişi deyilməmişdir. Yuxarıdakı tezisi Mir Cəlalın kitabının epigrafi da hesab etmək olar. Çünki alim monoqrafiyanın ayrı-ayrı fəsillərində Füzuli yaradıcılığının məhz orijinal cəhətlərini işıqlandıрмаğa səy göstərmişdir.

Məlum məsələdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bəzi sənətkarların bədii yaradıcılığı ilə estetik baxışları vəhdətdə təhlil olunmuş və indi də təhlil olunmaqdadır. Belə bir nümunəni Mir Cəlalın Füzuliyə münasibətində də aydın görmək olar. O, monoqrafiyada şairin şeir haqqında olan mülahizələrini diqqətlə araşdırmış və obyektiv nəticələrə gəlmişdir. Müəllifin qeydinə görə, “Füzuli də bir sıra böyük sənətkarlar kimi elm ilə sənəti həmişə bir əlaqə və vəhdətdə alıb qiymətləndirmiş, bunların bir-biri ilə möhkəm bağlı olduğunu söyləmiş, hər ikisini insan şüuruna və qəlbinə mənəvi qida olduğunu göstərmişdir”.

Monoqrafiyada şairlik üçün lazım olan bilik və elm konsepsiyasının Füzuli tərəfindən formalaşdırılmış məzmunu hərtərəfli şərh edilmişdir. Elm və sənət arasındakı əlaqələr, eyni zamanda, elm və sənətin bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır, Füzuli dühasının incəlikləri meydana çıxarılır. Poetika

və estetik anlayışlarının hələ orta əsrlərdə Füzuli tərəfindən necə yüksək professionalıqla qoyulduğunu Mir Cəlal heyranlıqla bildirir. Bu mənada Füzuli düşüncələrini izah edən müəllif yazır: “Füzuli elm və sənət sahələrinin birlik və yaxınlığını göstərməklə kifayətlənmir; həm də fərqlərini və xüsusiyyətini nəzərə alaraq, bunların başqa-başqa əlmlər olduğunu göstərir. O qeyd edir ki, eyni zamanda bu “iki aləmi” seyr etmək çox çətinidir. Ona görə də şair, həm şairliyi, həm də alimliyi peşə etməməlidir”.

Mir Cəlal Füzuli estetikasının bəzi cəhətlərini araşdırarkən onun söz barədəki mülahizələri, daha doğrusu, görüşləri üzərində ayrıca dayanır. Sözün mahiyyəti və rolu barədəki Füzuli konsepsiyasını alim özünəməxsus təmkin və ardıcılıqla şərh edir. Bu konsepsiyanın mahiyyətini daha dərinləndirən açmaq üçün Nizami ilə müqayisəyə də müəyyən yer ayırır.

Monoqrafiyada Füzulinin şeir sənətinə məsuliyyətli münasibəti barədə də aydın qənaətlər vardır. Yalnız lirik şeirlərindən deyil, “Leyli və Məcnun” poeməsindən də gətirilmiş nümunələr Füzulinin bu barədəki fikirlərini tam aydınlığı ilə nümayiş etdirir. Qəzəlin rolunu və qəzəllə Füzuli dühasının yaxınlığını mənalandıran müəllif yazır: “Füzuli, şeir janrları içərisində ən üstün tutduğu qəzəli “Hünər bağının gülü” adlandırır. Qəzəli belə yüksək qiymətləndirməsi, şairin lirikanı, qəlb şeirini, insanın mənəvi aləmini tərənnüm edən şeiri daha artıq sevdiyindəndir”.

M.Cəlal araşdırmasından belə aydın olur ki, Füzuli yalnız şeir sənətini, onun ümdə xüsusiyyətlərini qiymətləndirməklə kifayətlənmir, həmçinin şairin şəxsiyyəti barədə də müəyyən mülahizələrini bildirirdi. Təbii ki, qədim zamanlardan istər şairlər, istərsə də ədəbiyyatşünaslar şairin şəxsiyyətinə böyük əhəmiyyət vermişlər. Bu isə şəxsiyyətlə yaradıcılıq arasındakı əlaqələrin əsas məzmununu təşkil edən mühüm cəhətlərdəndir. M.Cəlal qeyd edir ki, Füzuli azadlığı və cəsarəti şairin əsas xü-

susiyyəti kimi təbliğ edirdi.

Ümumiyyətlə, M.Cəlal bir ədəbiyyatşünas kimi müəyyən məsələlərin təhlilinə başlayarkən, ilk növbədə onun ümumi cəhətlərini araşdırmağa üstünlük verir. Yəni bir növ təhlil olunan problemə giriş verir, yaxud da öyrənilən məsələnin ümumi xarakterini səciyyələndirir. Məsələn, o, Füzulinin qəzəlləri haqqında yazmağa başlayarkən belə bir haşiyə çıxmağı zəruri hesab edir: “Füzulinin ayrı-ayrı qəzəllərini təhlilə keçməzdən, şairin şeirində təsvir etdiyi eşq məfhumunun, məhəbbətin xarakteri haqqında bir neçə söz demək lazımdır.

Bu eşqin mahiyyəti nədən ibarətdir?

Bu eşq real, insani eşqdır, yoxsa, bəzilərinin düşündüyü kimi mistik təsəvvüfi eşqdir?”

M.Cəlal “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyasında böyük Azərbaycan şairinin, demək olar ki, bütün yaradıcılığını nəzərdən keçirir, bu yaradıcılığın ən qabarıq poetika xüsusiyyətlərini təhlil edir. Poetika komponentlərinə belə geniş şəkildə müraciətin özü 50-ci illərin axırlarında novator bir addım idi. Çünki hələ də elmi ədəbiyyatşünaslığın və tənqidin sosioloji təhlillərdən ayrılmadığı və hətta bu məsələyə üstünlük verildiyi bir vaxtda belə bir addım, sözün həqiqi mənasında, cəsarət idi.

M.Cəlal monoqrafiyada Füzulinin dil xüsusiyyətlərinə dair tezisləri ilə bu sənətin spesifikasını açmağa cəhd göstərir. Alim, Füzuli qəzəllərində işlənən sözlərin ifadə gücünü ön plana çəkir. Surət, ney, sayə, şəm, bülbül, fəryad və s. kimi sözlərin poetik mətndə tutduqları yer, onların mənə çalarları barədəki mülahizələr Füzuli şeirlərindəki qayənin və estetik idealın müəyyənləşdirilməsinə xidmət göstərir. Eyni zamanda M.Cəlal Füzulinin bəzi misrələrini izah edərkən keçmişdəkiləri təkrarlamır, həmişə öz orijinal münasibətini ifadə etməyə səy göstərir.

M.Cəlal Füzulinin yalnız sözə mənə verməsindən deyil,

sözdən ustalıqla istifadə etməsindən də yazır: “Söz, Füzulinin əlində əşyanı işıqlandıran çıraqlı kimidir. Həmin əşyaya hər tərəfdən yanaşmağa, onun bütün daxili, zahiri, məna xüsusiyyətini işıqlandırmaya imkan verir. Eyni zamanda söz, onun zəngin mənalarının açılması şairin qələm qüdrətini nümayiş etdirir. Şair sözü məqsədə müvafiq şəkildə alır, istədiyi surət və mənayı almaq üçün sözü təsəvvürə gəlməz bir ustalıq, incəlik və dəqiqliklə cürbəcür mənalarda işlədir. İlk baxışda yalnız bir məna verən sözü şair elə bir tərkibdə, elə bir ibarə və quruluşda işlədir ki, oxucu heç bir çətinlik çəkmədən həmin sözün, yerinə görə ayrı-ayrı mənalarda işləndiyini seçir”.

Monoqrafiyada Füzuli şeirinin vəzni, rədifli və qafiyəsi barədə də maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Doğrudur, müəllif bunları Füzulinin bütün yaradıcılığında izləmir. Bəzi səciyyəvi nümunələri götürür və Füzuli şeirinin texnikası, arxitektonikası barədə aydın təsəvvür yaradır. Onun bu sahədə də böyük nümunə olduğunu sübut edir.

Monoqrafiyada Füzuli yaradıcılığındakı bədii məntiq, təbiət təsvirləri, lirik vüsət məsələlərinə də toxunulmuş, onun bəzi iri həcmli əsərləri təhlildən keçirilmişdir. M.Cəlal ədəbiyyatşünas və tənqidçi kimi, həmişə məsələləri ardıcıl qoymuş və onun tam həllinə səy göstərmişdir. Belə bir cəhd isə onun ədəbiyyatşünas simasını bütün tərəfləri ilə inikas etdirə bilər.

M.Cəlal bizim elə ədəbiyyatşünas alimlərdəndir ki, o yazdığı məqalələrdə müəyyən problemləri izləməyi üstün tutur. Yəni tədqiqatçı istər klassik ədəbiyyat, istər müasir ədəbiyyat nümunələrindən yazanda, lap elə istərsə də başqa xalqların ədəbiyyatından yazanda ədəbiyyatşünaslıq problemlərini ön plana çəkir. Beləliklə, yalnız ədəbiyyat tarixinin deyil, həmçinin ədəbiyyat elminin də qayğısına qalır.

Mir Cəlalin öz məqalələrində tez-tez toxunduğu məsələ-

lərdən biri xarakter məsələsidir. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının istər 30-40-cı, istərsə də 50-60-cı illərində bədii obrazın xarakterini açmaq meyli tənqiddə güclü olmuşdur. Son on illiklərdə isə ədəbiyyatda psixologizmin güclənməsi xarakterlərin təhlilində yeni bir mərhələnin də mövcudluğunu təbii formaya salmışdır.

Mir Cəlal “Ədəbi söhbətlər” adlı irihəcmli məqaləsində müasir nəsrimizlə bağlı bir neçə yazıçının yaradıcılığını diqqətlə izləmiş, onların bədii xarakter yaratmaq ustalılıqlarını və bəzən də bu sahədəki qüsurlarını açıb göstərmişdir. Məsələn, M.Hüseynin “Qara daşlar” romanının təhlili zamanı müəllif yazır: “Romanın kəndə aid səhnələrində də iki barışmaz qüvvənin – canı Dilman ilə namuslu kolxoz sədri İmran kişinin çarpışmasını görürük. İmran kişi nə qədər təmiz adamdırsa, Dilman o qədər saxtadır. İmran nə qədər inkişafa çalışırsa, Dilman o qədər təxribata çalışır. İmran xalqa, Dilman Mollayevə arxalanır”. Göründüyü kimi, yalnız əsəri diqqətlə araşdıran bir tənqidçi belə konkret fikirlərə gələ bilərdi. Həm də bu fikirlər sadəcə olaraq əsərdəki iki obrazın müqayisəsi deyildir. Bu mülahizələr iki xarakterin fərqli cəhətlərinin açılıb göstərilməsidir.

Aydındır ki, bədii yaradıcılıqda xarakter yaratma yolları müxtəlifdir. Yazıçının fərdi yaradıcılıq psixologiyasından asılı olaraq onların xarakter yaratma üsulları da müxtəlifdir. Yəni bu, rəngarənglik, bir də təbii və canlı yaradıcılıq prosesidir. Tənqidçi də öz növbəsində yazıçının yaratdığı xarakterin səciyyəvi cəhətlərini ortaya çıxarmaq istəyir, təbii ki, o da öz yanaşma üsullarından istifadə edir. Yuxarıda gördüyümüz müqayisə üsulu M.Cəlal tənqidinə xas xüsusiyyətlərdən biridir və yazıçı yaradıcılığındakı xarakterlərin dəqiq və elmi şəkildə əsaslandırılmasında inanılmış və sınılanmış metodlardandır. Tənqidçi bu üsuldən yalnız bir əsər daxilindəki obrazları fərqləndirmək

üçün deyil, həmçinin bir yazıçını başqa yazıçıdan fərqləndirmək istədikdə də istifadə edir. Məsələn, o, elə həmin məqaləsinin bir yerində yazır: “İsa Hüseynov xarakterlərin daxili aləminə, qəlbin həyatına, mənə aləmindəki ziddiyyət və konfliktlərə çox diqqət verirsə, Bayram Bayramov təbiətə, kənd sahələrinə artıq meyl edirsə, Salam Qədirzadə gülüşə, yumora ailə, məişət aləmindən yazdığı lövhələrdə daha çox müvəffəq olur”.

Bizcə, bu nəticə də yaradıcılığa ciddi bələdlikdən irəli gəlir. Belə ki, istər İsa Hüseynovun, istər Bayram Bayramovun, istərsə də Salam Qədirzadənin yaradıcılığını dərinləndirən bir alim bu cür yekun fikir söyləməkdə tam çətinlik çəkməz.

M.Cəlal ədəbi faktlara hərtərəfli yiyələnməyə səy göstərən alimlərdəndir. Onun bədii ədəbiyyatın problemləri barədə söylədiyi mülahizələr “yüz ölç, bir biç” prinsipinə əsaslanır. Ona görə də M.Cəlalin yazdığı bir çox məqalə və kitablar ilindən asılı olmayaraq hələ də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

M.Cəlal xarakter problemindən yazarkən ona moda xətrinə yanaşmırdı. Gizli deyil ki, ədəbiyyatşünaslıq tarixində populyar olmaq naminə istənilən problemdən yazan tənqidçilər az deyildir. Onlar özlərini məşhurlaşdırmaq naminə bəzən bu cür düşülməmiş addımlar atmış və elmi həqiqətin də aşkarlanmasına son dərəcə mane olmuşdular. Amma Mir Cəlal xarakter məsələsini bədii yaradıcılığın mühüm tərkib hissəsi kimi qavrayır və ona yüksək tələblər səviyyəsindən yanaşırdı. Belə ki, müəyyən məqamlarda bədii təsnifatı xarakter yaratmaya görə aparırdı.

Məsələn, ədəbiyyatşünas alim Ə.Haqqverdiyevin yaradıcılığından bəhs edərkən, belə bir ümumiləşməni zəruri hesab edir: “Haqqverdiyev hekayələrindəki adamları bədii xarakter və ictimai mövqelərinə görə üç dəstəyə bölmək olar. Birincisi, Fazili-dərbəndlilər, Hacı Mirzə Əhməd ağalardan ibarət olan istismarçı, zalım, mənfəətpərəst adamlardır. Bunları ədib şiddətli satira süngü-

sünə tutur. İkinci və əksəriyyət təşkil edən surətlər köhnə dünyanın məzlumlarıdır ki, istismarçıların qapazaltısı olmuşlar. Bunlara nümunə olaraq Fərmanı, Gövhərtacı, Süleyman əfəndini, Əkbəri, Gülsüm nənəni göstərmək olar. Bu adamlar böhtana düşmüş günahsız müqəssirlərə oxşayırlar. Bunlar döyülür, qovulur, məhrum edilir, həbsə alınır, nəhayət, məhv edirlər. Bu adamların günahı nədir? Bu adamların günahı odur ki, köhnə zülm və zülmət dünyasında təmiz, sağlam, həqiqi insani hiss sahibidirlər. Bunlar mərhəmət və nəvaziş gördükləri ana qucağından ayrıldıqda ictimai mühitdən də həmin hörməti gözləyirlər. Öz həmcinslərinə də belə sadə baxırlar. Halbuki dərəbəyliq mühiti və bu mühitin qaynar qazanında yetişmiş vəzifə, mənəb, dövlət sahibləri, yüzbaşılar, pristavlar, qazılar - bu adamların taleyini öz əllərinə almış, öz mənfəətləri üçün bir alət etmişlər.

Ədibin üçüncü növ surətləri mənəviyyat etibarilə daha qüvvətli adamlardır. Bunlar gələcəyə baxan və yüksək ideallardan ruhlanan, ona görə də zülmə boyun əymək istəməyən fəal adamlardır. Bunlara misal olaraq saatsaz Zeynalı, Mirzə Səfəri və başqalarını göstərmək olar”.

Mir Cəlal ədəbiyyat faktlarına və hadisələrinə elmi həqiqətin gözü ilə baxır. O, bədii yaradıcılığın kamilləşməsində xarakter yaratmağın mənasını və rolunu yaxşı başa düşür və göründüyü kimi, eyni bir prinsipə söykənməklə Ə.Haqqverdiyev bədii irsini, demək olar ki, bütünlüklə əhatə edə bilər.

Böyük xarakterə malik olan obrazlar əsərin süjet və kompozisiyasında da aparıcı mövqedə dayanırlar. Bunu öz tədqiqatlarında tez-tez nəzərə çarpdıran Mir Cəlal “Bədii nəsrimiz yeni mərhələdə” adlı məqaləsində Mirzə İbrahimovun “Böyük dayaq” romanından bəhs edərkən yazır: “Romanda bir neçə xətt üzrə inkişaf etdirilən əhvalat bu mərkəzi sima ətrafında dolayır. Rüstəm kişi tam və güclü xarakterdir. O həm dostlar /Şirzad, Nəcəf, Qızıyətər, Şərəf oflu, Qa-

ra kişi/, həm çirkinliklərini sonra dərk etdiyi tüfeylilər /Yastı Salman, Yarməmməd, Lal Hüseyn, Kələntər Lələş/ arasında, həm də kolxozda və ailə ixtilafında möhkəmliyini saxlayır, əyilmir, cəbhəsini asanlıqla vermir”.

M.Cəlal yalnız nəsrə deyil, poeziyada da üstünlüyü xarakter yaratmağa verir. O, “Yeni şeirin manifesti” məqaləsində Səməd Vurğunun “Komsomol poeması”nı təhlil edərkən belə bir maraqlı nəticəyə gəlir: ”Əsərdə verilən mübarizənin məzmunu və mənası daha genişdir. Yalnız cəbhə mübarizələrini yox, yalnız gənclərin həyatını yox, yalnız Sovet hökuməti uğrunda mübarizələri yox, daha geniş, daha mürəkkəb, daha zəngin bir mənəvi aləmi, mürəkkəb xarakter aləmini əhatə edir”.

Alim Humay obrazı haqqında isə konkret olaraq belə nəticəyə gəlir: “Humay nə Tatyana’dır, nə də Ofelya! Bu fərq onun ictimai vəziyyəti və ya təhsilinə görə əsla qabardılmır. Humay iki dünya, iki aləm arasında yetişmiş bir gəncdir. O, köhnə dünyanın, ata-baba xanımalarının sarsılıb töküldüyü, yeni münasibətlərlənsə hələ yaranıb müəyyənləşmədiyi bir dövrdə göz açmışdır.

Humay bu keşməkeşli günlərin övladıdır. O, ictimai mənsəyi ilə keçmişə, qədəm qoyduğu təşkilata münasibətlə gələcəyə bağlıdır, ancaq nə keçmişin, nə də gələcəyin mahiyyətini lazımcaca dərk etməmişdir. O, uşaq sadəliyindən hələ ayrılmamış, həyata şairanə baxan bir kənd qızıdır. Ona görə də Humay nəinki valideynini, nəinki sevgilisini, həm də oxucusunu düşündürən qızıdır”.

Bizcə, Humay obrazının mənəvi aləmi, daxili düşüncələri, psixoloji sarsıntıları, əxlaqi bütövlüyü tənqidçi tərəfindən tam ciddiyyəti ilə nəzərə alınmışdır. Bu mülahizələr əsəri oxuyarkən bizim tanıdığımız Humayı daha dərindən tanımağa kömək edir. Əsl tənqid odur ki, yazıçıya kömək edə bilməyəndə, heç olmazsa, oxucuya kömək edə bilsin.

Mir Cəlal S.Vurğun yaradıcılığından bəhs edəndə yalnız

onun yaratdığı ayrı-ayrı obrazların xarakter xüsusiyyətlərindən danışmaqla kifayətlənmir. O, faktlar əsasında ümumiyyətlə Səməd Vurğunun xarakter yaratmaq ustalığından söhbət açır: “Səməd Vurğun sənətinin ən güclü tərəflərindən biri xarakter yaratmaq, insan mənəviyyatının bütün daxili, zəngin, mürəkkəb aləmini qabarıq göstərə bilməsidir. Onun surətləri, xüsusən müsbət qəhrəmanları tamamilə canlı, həqiqi insanlardır. Biz onların həyat və hərəkətlərində qeyri-təbii, süni heç bir cizgiyə rast gəlmirik”.

Həmin məqalənin başqa bir yerində Mir Cəlal deyilmiş bu fikirləri bir az da dərinləşdirir: “S.Vurgunun xarakter yaratmaq təcrübələrində daha bir xüsusiyyət vardır. O, xarakterin kamilliyinə, həqiqiliyinə, təsirli olmasına diqqət yetirməkdən başqa, bir də ümumi həyat və ictimai inkişaf nöqtəyi-nəzərindən mənalandırılmasına, bir növ yüksəldilməsinə, hissi aləmdən təfəkkür göylərinə qaldırılmasına səy edir”.

Burada yenə bir cəhəti təkrar etmək istəyirik ki, Mir Cəlal yaradıcılığı üçün müəyyən bir məsələnin tədqiqində tam ardıcılıq müşahidə olunur. Bu ardıcılıq həmçinin təhlil olunan problemin daha da dərinləşməsinə təkan verir. Sonuncu fikir barədə deyək ki, Mir Cəlal tədqiqatlarında xarakter barədəki anlayış geniş bir məzmunla malikdir. Tənqidçi-ədəbiyyatşünas xarakter məsələsində yalnız insan obrazlarından danışmır. Məsələn, L.Tolstoy haqqında yazdığı “Dahi söz ustası” məqaləsinin bir yerində o belə bir fikir irəli sürür: “Sənətdə xarakter yaratmaq qüdrəti eyni dərəcədə Tolstoyun peyzajlarına şərait və əşya təsvirinə aiddir. Onun dolu yağmasını təsvir edən səhifələrini oxuyanda adam özünü dolu altında, bahar təsvirini oxuyanda adam özünü baharda, matəmi təsvir edəndə oxucu özünü matəm məclisində hiss edir. Bu, Tolstoy sənətinin böyük qüdrətidir”.

Beləliklə, bunlar göstərir ki, Mir Cəlal tənqidi, Mir Cəlalin ədəbiyyatşünaslıq sənəti ədəbiyyatın öz daxili qanunları üzərində

nəşət tapmışdır. Mir Cəlal qondarmanın və süniliyin əleyhinədir. Eyni zamanda sənət meyarının da nədən ibarət olduğunu dəqiq bildiyinə görə ədəbi əsərləri düzgün mövqedən şərh edir.

Hətta belə demək mümkünsə, Mir Cəlal bir çox məsələlərdə öz müasirlərini həmişə qabaqlamışdır. Yaxşı məlum olduğu kimi uzun illər ədəbi-elmi fikrimizdə sosioloji təhlillərə üstünlük verildiyi bir zamanda, Mir Cəlal bədii əsərə bədilik tələbləri ilə yanaşırdı. O, 1958-ci ildə yazdığı bir məqaləsində S.Rüstəmi şeirlərinin ideyasına görə yox, məhz bədii zəifliyinə görə tənqid edirdi: “Moskva haqqında yazdığı bir şeirdə bu böyük şəhərə, inqilab və səadət yurduna öz məhəbbətini ifadə üçün şair belə bir sözlər işlədir:

Onun kərpicinə, onun daşına,
Öz ürək qanımla çəkmişəm suvaq...

Şairin məqsədi, əlbəttə, bizə məlumdur. O, Moskvaya, bu inqilab yurduna olan məhəbbətimizin, fikrimizin, hissimizin necə bağlı olduğumuzu göstərmək istəyir. Ancaq gətirilən bədii vasitələr bu məzmunu vermir: “Kərpicə, daşa ürək qanı ilə suvaq çəkmək...”. Aydın bədii lövhə deyil və nəzərdə tutulan təsiri bağışlamır”.

Ümumiyyətlə, Mir Cəlal yaradıcılığında sənətkarlıq məsələlərinə dair onlarla fakt və mülahizələrə rast gəlmək çətin deyildir. Bu işə onun sənəti duymaq və təhlil etmək bacarığını nümayiş etdirir. Hərgah “Füzuli sənətkarlığı” kitabını da nəzərə alsaq, belə demək mümkündür ki, Mir Cəlal Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində tənqidçi və ədəbiyyatşünasların diqqətini sənətkarlıq məsələlərinin təhlilinə yönəltməkdə mühüm xidmətləri olan böyük simadır.

1981

REALİZMİN TƏDQIQINDƏ ƏN YENİ MƏRHƏLƏNİN BAŞLANGICI

Müasir sovet ədəbiyyatşünaslığı realizmin mənşəyi, tipologiyası və bir çox aktual problemləri ilə daha geniş şəkildə məşğul olmaqdadır. Bu baxımdan Yaşar Qarayevin «Azərbaycan realizminin mərhələləri» monoqrafiyası («Elm» nəşriyyatı, 1980; redaktoru Kamal Talıbzadədir) diqqət və maraq doğurur.

Alim öz tədqiqat məqsədini qabaqcadan və qəti şəkildə elan edir; «biz Azərbaycan realizminin keçirmiş olduğu üç əsas mərhələyə münasib olaraq aşağıdakı üç istilahın məqsəduyğunluğunu elmi cəhətdən daha doğru hesab edirik:

1. Maarifçi realizm. Azərbaycan realizminin tarixində ən böyük dövrüdür. Daha doğrusu, bu realizm M.F.Axundovun ədəbi məktəbi, realizm nəzəriyyəsi, estetikası və əənələri ilə bağlı olan dövrləri əhatə edir.

2. XX əsrin tənqidi realizmi. XIX əsrin sonundan 20-ci illərə qədərki dövrün realizmi nəzərdə tutulur ki, bu dövrün ən böyük nümayəndələri C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabiri hesab etmək olar.

3. Sosialist realizmi» (səh.24).

Təhlilin uğurlu istiqamətini müəyyən edən bu bölgü milli ədəbiyyatşünaslıq tarixində hələ indiyədək heç bir zaman belə konkret sərhədləri ilə görünməyən məna və məzmun daşıyır.

Realizmin tip spesifikliyi bilavasitə ictimai gerçəkliklə münasibətdə öyrənilir. Burada ictimai həyatın mənzərəsi realizm nümunələrindəki bədii inikas xarakterinin açılışı ilə müəyyənləşir.

Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin inkişaf pillələrində öz yaş təvəllüdünü Axundov dövründən başlayan tənqidi realizm

indi artıq xeyli «cavanlaşmış» olur; o, illərlə qoruyub saxladığı öz yerinin bir hissəsini maarifçi realizmə güzəştə gedir. Bu ax-tarışda maarifçilik hərəkatından əvvəl mövcud olan və Avropa xronologiyasını əks edən «intibah» səhifələri maarifçi realizmi təsdiq və qəbul etmək təşəbbüsünə çevrilir.

İstər maarifçi realizmindən, istərsə də tənqidi realizmdən danışanda, tədqiqatçı əsas məqsəddən yayınmır. Monoqrafiya boyu bu məqsədin reallaşması isə bədii irsin sosial ideya gücünün poetika elementləri üzərinə yüklənməsində tapır və deməli, söhbət ədəbi cərəyandan, bu cərəyanın ədəbiyyatla bağlılığından gedir.

M.F.Axundovu maarifçi realizmin başçısı kimi təqdim etmək, onun Azərbaycan ədəbiyyatında qazandığı mövqeyini azaltmaq demək deyil. Aşağıdakı suallar da elə məhz belə bir baxışdan doğur: «Hansı yaxşıdır. M.F.Axundovu süni şəkildə «tənqidi realist» elan edib, klassik tənqidi realizm nümunələri ilə (Qoqol, Tolstoy Dostoyevski, Balzak) müqayisədə onun «məhdudluğundan» bəhs açmaq, yoxsa həmin realizmə öz adını vermək və klassik maarifçi realizmin yeni tarixi-ictimai şəraitdə Axundov realizminin timsalında kəsb etdiyi üstün xüsusiyyətlərdən bəhs etmək? Kamil «Maarifçi realizm», yoxsa süni və məhdud «tənqidi realizmi?» (səh.67).

Maarifçi realizmdən danışmaqda mövcud tədqiqatlar, bu tədqiqatlar üzərində aparılan araşdırmalar az rol oynamamışdır. Lakin tədqiqatçı bu istiqamətdə «ittiham» ruhundan uzaq, ədəbiyyatşünaslıq səviyyəsinin güc və «gücsüzlüyünü» göstərməyə isə daha çox yaxındır. Həm də bunlar yalnız başlanğıcdır. Əsl həqiqət o yerdə meydana çıxır ki, M.F.Axundov komediyalarının indiyədək «qəribə» görünən finalları təhlilə cəlb edilir. Axundovun «Təsadüfi finalları» məhz ağılın yaratdığı

finallara çevrilir və burada uzun illər boyu» «senzuraya» bağlı ümidlər də puça çıxır.

«Təsadüfi finalların», «xoşbəxt finalların» mahiyyəti ilk dəfədir ki, komediyaların sənətkarlıq, metod, üslub səviyyəsi ilə öyrənilir və bunlar da axırda gəlib maarifçi realizmə dayanır. Beləliklə, məmur surətlərinə münasibət, məhkəmə, əxlaq, hüquq məsələlərinə yanaşma, inkarın və təsdiqin vəhdətini bədiilik daxilində əritmək kimi keyfiyyətlərin Axundov maarifçiliyində qazandığı mövqe «iti bir məntiqin» (Y.Qarayev) gücünə və təsirinə arxalanır. «İksirin» özü də Axundov dramaturgiyasının maarifçi realizmə bağlanmasıdakı gizli sirlərdən biri olur. «Fəal, açıq və parlaq publisist tendensiyanı» müşayiət edən «iksir», Axundov qələmində maarifçiliyə çağırış məzmunu daşıyır və tənqidçi realizmin tələblərindən seçilir.

Monoqrafiyada M.F.Axundovun «Aldanmış kəvakib» və «Kəmalüddövlə məktubları» da maarifçilik konsepsiyasına uyğun gəlir və maarifçi realizmə «sığışır». «Etiraf etmək lazımdır ki, maarifçi realizmdən danışan tədqiqatçının həmin əsərlərdən bəhs etməsi gözlənilməsi zəruri olan «bəs bu əsərlər necədir?» məzmunlu opponent sualına cavab olur. «Kimyagər»dəki «nuxulular» kimi «Kəvakib»dəki «saraylılar» da «toplu» kütləvi obrazlardır. Onların da hamısını eybəcərləşdirən məhrum olduqları eyni keyfiyyətlərdir: maarif işığı, vətəndaşlıq şüuru – alimin istinad nöqtəsinin mənzərəsini bunlar təmsil edir. «Kəmalüddövlə məktubları»nda isə qəhrəmanın «ağıl nümayiş etdirmə» məqsədi və «maarifçiliyin inkişafı yolunda əngəl və maneələrin aradan qaldırılması məsləki – maarifçi realizmin povest, traktat formalarında görünən davamı kimi səslənir.

Maarifçi ədəbi hərəkatın Axundovdan sonrakı mərhələsi də diqqətdən kənar qalmır, həm də 80-90-cı illər, maarifçilik tarixində «canlı, əməli və təşkilati fəaliyyət dövrü» kimi səciy-

yələnir. Buna görə də tədqiqatçı bədii təcrübəyə qismən müraciət edir və əsas fikrini «ədəbiyyatı inkişaf etdirən ən təsirli stimullar» üzərinə, - səhnə, mətbuat, dərslik – üzərinə yönəldir; burada elmi fikir daha çox müəllim – yazıçı – mühərrir tipini obyektə çevirir.

Azərbaycanda maarifçi realizmin inkişaf meyillərinin yeni dövrə uyğun gələn keyfiyyət və xüsusiyyətləri yeni janrları da yaratmış olur. İlk faciə, ilk milli roman, ilk realist povestlər, publisist bədii nəsr nümunələri, ilk tarixi roman N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, S.M.Qənizadə, C.Məmmədquluzadə, Ə.Gorani kimi yazıçıların yaradıcılığında meydana çıxaraq növbəti maarifçilik dövrünün «müəssisliyini» təsdiq edir. Bu dövr ədəbiyyatının dini «nəfəsi» də ictimai gerçəkliyə uyğun gələn məzmunun daşıyıcısına çevrilir. Belə ki, Axundovda «müsbət bəy, mülkədar, ziyalı, nökrər surəti var, lakin müsbət ruhani surəti yoxdur. XIX əsrin son rübünün maarifçiləri isə ağılla yanaşı, həm də Allahı qəbul edir, köməyə çağırır, dini fanatizmə qarşı mübarizədə dinin özünün ən müqəddəs silahı ilə Quranla silahlanırlar» (səh.129)

Monoqrafiyada maarifçi realizm məsələləri o səviyyədə təhlil olunur ki, növbəti fəslə verilmiş «XX əsrin tənqidi realizmi» adını oxuyanda, «məgər XIX əsrdə də tənqidi realizm var?» sualını vermək heç ağıla belə gəlmir. Tənqidi realizmin şərhə isə öz növbəsində poetika elementlərində istifadə baxımından maarifçi realizmin təhlilində də irəli getmiş olur və bu təhlil Qoqol realizminin təcrübəsinə, «Şəhərli qız» povestinə, Balzak yaradıcılığına doğru yönələn Engels müdrikliyinin tezislərinə əsasən aparılır.

Azərbaycan tənqidi realizm onunla birgə yaranan XX əsr Azərbaycan romantizmi və hələ də öz mövcudluğunu davam etdirən maarifçi realizm ilə qarşılıqlı şəkildə öyrənilir, lakin

əsas diqqət elan olunmuş mətləbə tərəf yönəlir. Bu axtarışda mühüm yeri «Novruzəli problemi» tutur; elə bir problem ki, o həm Mirzə Cəlil realizminin xarakterini açır, həm də tənqidi realizmin ayrılan keyfiyyətini müəyyən edir; həm keçmiş maarifçi irsi müqayisə məqamına gətirir, həm də yeni ədəbi istiqamətin başlanğıcına çevrilir. «Kiçik adam» konsepsiyası, kiçik adamları «yaradan» sinfin estetikliyinə qarşı durur və hətta bu konsepsiya tənqidi realizmi sosialist realizmindən fərqləndirən sistemə də daxil olur.

«Niyə belə oldu?» Necə oldu ki, Fərhad, Məcnun, Leyli, Nüşabə, Şirin əzəmətli bir ədəbiyyatın əsas qəhrəmanı Novruzəli oldu?» (səh.165).

Niyə belə oldu? Necə oldu ki, alim, Fərhadları, Leyliləri (dünya şöhrətli bu qəhrəmanları!) Novruzəli kimi bir «tip»in «ayağına verdi?» Ona görə ki, xalq üçün lazım olan tənqidi realizm gəlişinin vaxtlı qəhrəmanı məhz Novruzəli oldu (hələ onu demirik ki, «bəlayi-eşqdən» uzaq olan Novruzəli əvvəla xır «aşıqlıq istedadı» olanların cərgəsində durmalıydı və durdu, özü də külüngüylə deyil, torbasıyla, dəliliylə deyil, avamlı-ğıyla)!

«Mənəvi ölümlük» problemi, kəndli mənafeyi problemi – bunlar da tənqidi realizmə məxsus problemlərdir. Tədqiqatçı bu məsələlərin elmi-nəzəri şərhini verir və qənaətlərini, nəticələrini faktların müqayisəsində ümumiləşdirir. Yaxşı mənada iş o yere gəlib çıxır ki, «bu realizmdə müsbət olmaq üçün təkəcə kəndli olmaq kifayət etmir» (səh.193). Ancaq Novruzəli, Məhəmməd həsən əmi, Usta Zeynal, Kəblə Məmmədəli tənqidi realizmin müsbət qəhrəmanları kimi daha böyük və mənalı görənirlər. Çünki «hər bir Novruzəlidə potensial müsbət qəhrəman mürgüləyir», «Məhəmməd həsən əmilərin varlığında fəal «ictimai» insanın, şəxsiyyətin; vətəndaşın itməsi süjeti» yaşayır və s.

Mirzə Cəlil tənqidi realizminin səciyyəsi «Ölülər» əsəri ilə davam etdirilir və «Dəli yığıncağı», «Anamın kitabı» pyesləri ilə başa çatır. Bu əsərlər Mirzə Cəlil yaradıcılığının yeni pillələri, Azərbaycan tənqidi realizmindəki ifşa xarakterinin daha da gücləndiyi mərhələlərdir. Kütləvilik çərçivəsində olan simvol, yəni ölülmə, dəlilləşmə mövcud ədəbiyyatda müşahidə edilən «kərgədanlaşma» (İonesko), meşşanlaşma» (M.Qorki), «iblisləşmə» (Cavid) səciyyəli sənət nümunələri çərçivəsində dövrə vurur və bunlar həmin çərçivədə milli tənqidi realizmin inkişaf keyfiyyətlərinə çevrilirlər.

Y.Qarayev Axundov realizmi ilə Mirzə Cəlil realizmi (maarifçi realizm ilə tənqidi realizm) arasındakı fərqləri ayrıca ümumiləşdirməmiş və buna heç ehtiyac da duymamışdır. Təqdirəlayiq cəhətdir ki, həmin fərqlər bütün monoqrafiya boyu meydana çıxır və elə əslində realizmin iki tipi arasındakı sərhədlər də düzgün və yerli-yerinə müəyyənləşdirilir.

«İnsanların əxlaqını yaxşılaşdırmaq, oxucu və qulaq asanları ibrətləndirmək» maarifçi realizmin məqsədidir, «sınıflar mübarizəsinin geniş bəddi əksini tapa bilməməsi maarifçi realizmdə mövcuddur; «tənqidi realizm, adətən, «bura sökülməlidir»də qurtarır (birbaşa pozitiv proqram ona xas deyil)», maarifçi realizmdən fərqli olaraq, burada tənqid islah üçün olmur; hərəkətə gətirmək, dəyişmək və yaxşılaşdırmaq – maarifçi realizmin xüsusiyyətləridir, faş etmək, rədd etmək və damğalamaq, - tənqidi realizmin keyfiyyətləridir; maarifçi realizmdə gerçək şəraitin təsiri ilə ağılın təsiri birgə fəaliyyət göstərir, tənqidi realizmdə isə yalnız «tipik şərait» və onun təsiri var; tənqidin əsas hədəfi qəhrəmanın məişət vəziyyəti olanda maarifçi realizm meydana çıxır; vətəndaşlıq vəziyyəti olanda isə tənqidi realizm yaranır və bu minvalla iki gülüş eşidilir: biri «yuxarılara doğru yönəlir, digəri isə «aşağılara» tərəf istiqamətlənir.

Monoqrafiyada Sabirdən bəhs olunması iki məqsədə xidmət etmişdir: burada həm Sabiri tənqidi realizmin yeni böyük siması kimi təqdim etmək, həm də Sabirlə Mirzə Cəlil mütəqayisəsini vermək məqsədi vardır. Sabir yaradıcılığı ilə «tipik şəraitin» məzmununda tipik ictimai epoxa, «tipik» «zaman konkretliyi artır» (səh.215). Əslində milli satirik şeir məhz Sabir dövründə öz tarixi xidmət vəzifəsini yerinə yetirir və tənqidi realizmin inkişafında yeni mərhələni şərtləndirir.

Məsələ sadəcə olaraq, lirik növlə epik və ya dramatik növ arasındakı fərqlərdə deyil. Realizmin bir tipini janrlar da dövrlərə ayıra bilər, lakin burada əsas fərq mahiyyəti Sabirin novatorluğu ilə ölçülür, Sabir şerinin yeni məzmunu, obrazlar sistemi ilə meydana çıxır.

Ciddi müşahidə deyilmi ki, «Sabir qəhrəmanları əksərən «adsız qəhrəmanlardır», həm də Sabir satiraları üçün daha çox ictimai titullar, zümrə, təbəqə, peşə, məşğələ, adları səciyyəvidir (səh.216).

Elmi həqiqət deyilmi ki, Sabir şerində «təkliyin, fərdiliyin yox, məhz çoxluğun, kütləviliyin stixiyası əks olunur» (səh.216-217).

Mübahisəsiz hökm deyilmi ki, Sabir realizminin gücü ilə dünən «meydan oxuyanlar» bu gün «fəryad edənlərə» çevrilmişlər (səh.221). Zaman obrazının Sabir poeziyasında hərəkətini, pul mövzusunun «Sabir mövzusu» olması qənaətini də qəbul etsək, onda tədqiqatçının Sabir realizmi haqqında irəli sürdüyü mülahizələrin xarakteri daha da aydınlaşmış olar. Çünki bu xüsusiyyətlər və əlamətlər tənqidi realizmin Sabir zirvəsini təsdiqləməyə kifayət edir.

Sabir yaradıcılığına elmi yanaşmanın bucağı düzgün və sərrast tapılmışdır. Belə ki, Mirzə Cəlildə Dəyənək obrazı Mirzə Cəlil realizminin açılışında bütün gücü ilə iştirak edir.

Sabir realizminin təhlilində isə Şallaq obrazı həndəvərə belə buraxılmır, çünki Sabir təsvirində əsas məqsəd – «Bütün silkləri, zümrələri ilə birlikdə milləti vahid bir təmərgüzdə (özü də mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri prosesində)» vermək idi.

Monoqrafiyada qoyulan problemlər o səviyyədə bütöv götürülür ki, Azərbaycan realizminin ayrı-ayrı mərhələləri, onlar üçün mövcud olan bir çox məsələlərin müştərəkliyi ilə də səciyyələnir. Əlbəttə, heç ol bilməzdi ki, müəyyən sərhədlərlə ayrılan realizmin iki tipinin vahid ədəbi hərəkət daxilində «ortaq» problemləri olmasın. Bu mənada müsbət qəhrəman, ziyalı obrazı barəsində irəli sürülən oxşar və fərqli əlamətlər realizmin məhz çoxillik və davamlı təcrübəsinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdı.

Bizdə elə alimlər var ki, əsasən, M.F.Axundov haqqında yazıblar, elə tədqiqatçılar var ki, daha çox Mİrzə Cəlildən bəhs ediblər, elə ədəbiyyatşünaslar da var ki, Sabir yaradıcılığını tədqiqat obyektinə çeviriblər. Lakin onların hamısı həm də realizmdən, realizmin problemlərindən söhbət açıblar. Y.Qarayevin həmin yazıçılarla birgə və daha çox realizm məsələlərini təhlil etdiyi mövcud monoqrafiya isə həmin tədqiqatlar üzərində yüksəlmiş və yeni keyfiyyət göstəricisinə çevrilmişdir. Bir sözlə, Y.Qarayevin «Azərbaycan realizminin mərhələləri» kitabı milli realizmin tədqiqində ən yeni mərhələnin başlanğıcı deməkdir.

YENİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ KONSEPSİYASI

Bədii ədəbiyyatın yaranması və bədii yaradıcılığa yönələn elmi baxışın təşəkkülü, formalaşması bir-birindən fərqli hadisələr olsa da, biri digərindən təciddə deyil. Hər halda çətinlik və məsuliyyət baxımından ədəbiyyatı ərsəyə gətirən yazıçı da, onu dəyərləndirən ədəbiyyatşünas və tənqidçi də bu əməli işi özünün missiyasına çevirəndə daha böyük və daha mükəmməl nümunənin yaradıcısı olur. Arzu, istək və vəzifədən keçərək missiya səviyyəsinə yüksələn məqsəd və ideya onun daşıyıcısının da şəxsiyyət bütövlüyünü, məslək sabitliyini, vətəndaşlıq keyfiyyətlərini təsdiq edir. Bu deyilənlər mücərrəd, ünvansız söz və ifadələr deyil, akademik İsa Həbibbəylinin «Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik» kitabından (Bakı, Nurlan, 2007) alınan ilk və real qənaətlərdir.

Təqdim edilən 44 çap vərəqi həcmində olan kitab ədəbi-tarixi bir ehtiyacın və zərurətin nəticəsi kimi yaranmışdır. Məsələ burasındadır ki, biz yeni, müstəqil dövlətimizi möhkəmləndiririk, təzə ictimai münasibətlər yaradıırıq, amma yeni dövrün bədii ədəbiyyatına və ümumiyyətlə, ədəbiyyat tarixinə, o cümlədən ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığına yeni baxışlar sistemini hələ də tam və aydın şəkildə formalaşdırma bilmirik. Ona görə də İsa Həbibbəyli ədəbi-elmi fikir tarixində ilk dəfə olaraq öz faydalı tədqiqatı ilə ədəbi nəsillər, əsrlər və minilliklər arasındakı ədəbi sədləri və sərhədləri götürür, varislik əlaqələrini – Azərbaycan ədəbiyyatının sənət şəcərəsini yaddaş müstəvisində və monumental kitab janrında bərpa edir.

Akademik İsa Həbibbəylinin təqdimatında Arpaçay əfsanəsindən «Dədə Qorqud» eposuna, oradan da Nizami Gəncəvi

düşüncəsinə qədər gələn yol M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, S.Vurğun yaradıcılığında üzülür. Dövr dəyişir, yazıçıların adları və təxəllüsləri başqalaşır, mövzu və ideya təzələnir, hətta ədəbi qəhrəman da yeniləşir, amma sənətin cəmiyyətdəki əbədi rolu qalır. İsa Həbibbəyli bədii ədəbiyyatın dəyərini onun ideyası və tərbiyəvi gücünün vəhdətində, habelə sənətkarlıq səviyyəsində görür. Bəllidir ki, yeni epoxa ədəbiyyat adlı mənəvi irsi türk-müsəlman coğrafiyasında və millimental obrazlı düşüncə sistemində görmək istəyir. Belə bir elmi qənaət İsa Həbibbəylinin C.Məmmədquluzadəni, M.Ə.Sabiri, M.Şahtaxılını, Ə.Hüseynzadəni, H.Cavidi və digərlərini həmin coğrafiya və düşüncə sistemində dəyərləndirməsi təşəbbüsünün nəticəsi kimi meydana çıxır.

Beləliklə, bizim çoxəsrlik və zəngin ədəbiyyat tariximiz öz həqiqi kökləri və rişələri ilə görünür, hətta reallıq anlayışının özü də dəyişir və türk-müsəlman dünyasının qlobal problemlərini, bu müstəvidəki insanı və ideyanı əhatə etmiş olur. Görkəmli alimin Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki türk sözlərindən xüsusi maraqla danışması, Azərbaycan Demokratik Respublikasının himni barədə yazması, «Böyük ədib və mütəfəkkir Əlibəy Hüseynzadə» adlı məqaləsini kitaba daxil etməsi, professor Nizami Cəfərovun dörd cildlik «Türk xalqları ədəbiyyatı» adlı tədqiqatını qiymətləndirməsi məqamları da türk-müsəlman kontekstinə müxtəlif yönərdən işıq salmaq, aydınlıq gətirmək məqsədində xidmət göstərir.

İsa Həbibbəyliyə görə, həm yazıçı sözünə, həm də tənqidçi fikrinə inanmaq və bununla kimisə inandırmaq əlyazmaya, arxiv materialına, tarixi fakta diqqət və həssaslıqla yanaşmaqdan başlayır. Çünki bir əlyazma nümunəsi, naməlum qalan bir arxiv sənədi, yaddan çıxan və əhəmiyyətsiz görünən bir fakt həqiqəti başa düşməyə kömək edir. Bu mənada kitab Eynəlibəy Sulta-

novun və M.Şəhriyarın doğum tarixlərinin dəqiqləşdirilməsi, C.Məmmədquluzadənin, M.T.Sidqinin müxtəlif janrlarda olan naməlum əsərlərinin aşkarlanması və çapı, M.Şahtaxtlının indiyə qədər işıq üzü görməyən publisistika sahəsindəki nailiyyətlərinin ortaya çıxarılıb nəşr edilməsi, sənətkarların nəsil şəcərəsinin bərpası, Aşıq Ələsgərin yeni şeirlərinin tapılması və dərci çoxları tərəfindən görülə bilməyən səmərəli işin aydın mənzərəsini yaradır. Xatırladaq ki, ədəbiyyat tarixçiliyi uzun müddət Cəlil Məmmədquluzadənin doğum tarixini 1866-cı il kimi qəbul etmiş, hətta onun anadan olmasının 100 illiyi də bu tarixə istinadən keçirilmişdir. İsa Həbibbəylinin axtarışları Mirzə Cəlili üç yaş cavanlaşdırmış və indi artıq Cəlil Məmmədquluzadə yalnız ədəbiyyatşünaslıq kitablarında və ziyalılar arasında deyil, orta məktəb şagirdləri, ali məktəb tələbələri arasında da 1869-cu ildə dünyaya gələn bir ədib kimi tanınır və tanındır. Deməli, ədəbi-elmi fikirin də həqiqi gücü aşkar olunan materialın xalqın malına çevrilməsində və insanların yaddaşına hopdurulmasındadır. Bu, bir yaddaşın digər yaddaşa köçürülməsinin gözə görünməz və incə mexanizmidir, eyni zamanda ikincisi birincidən daha çətindir. İsa Həbibbəylinin gücü həm birincini, həm də ikincini təmsil etməsində və buna nümunə olmasındadır.

Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin zəngin və çoxsahəli yaradıcılığı, eyni zamanda onların hər birinin sənətkarlıq məziyyətləri öyrənildikcə hər dəfə yeni keyfiyyətlər aşkarlanır. İsa Həbibbəyli də tədqiqat obyektini kimi seçdiyi sənətkarı öz ədəbiyyatşünas sələflərindən fərqli şəkildə dəyərləndirməyə daha çox səy göstərir və tədqiqatçının ədəbiyyata baxış bucağı, tutduğu mövqeyi tam şəkildə üzə çıxmış olur. Məsələn burasındadır ki, onun ədəbiyyatı dəyərləndirmək üsulunun bir tərəfi ilk növbədə məsələyə bədii metod və ədəbi cərəyan səviyyəsində yanaşması ilə bağlıdır. Kitabda Nizami Gəncəviyə elmi yanaş-

ma meyarı bədii metodun üstünlüyünü qorumaqla səciyyələnir. C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir irsindən əldə edilən yenilikləri realizm ədəbi cərəyanının, o cümlədən tənqidi realizmin prinsipləri və bu ədəbi cərəyandan doğan, milli düşüncəyə əsaslanan müddəalar şərtləndirmiş olur. H.Cavid, Ə.Hüseynzadə, A.Səhhət yaradıcılığına dair elmi tezislərin ən mühüm istinad nöqtəsi romantizmin estetikasıdır. Məhəmmədağlı Sidqinin, Eynəlibəy Sultanovun ədəbi-pedaqoji fəaliyyəti isə maarifçi realizmin tələbləri işığında qiymətləndirilir.

İsa Həbibbəylinin ədəbiyyatı dəyərləndirmə üsulunun digər bir tərəfi isə onunla bağlıdır ki, alimin klassikaya münasibəti bədii metod və cərəyan sərhəddində dayanmır, həmin sərhədləri aşaraq bir az da irəliyə gedir və əslində görkəmli tədqiqatçı bu növbəti gedişdə daha mükəmməl, daha fərqli görünür. O, yaradıcılıqda ədəbi məktəb statusuna metoddan da, yaradıcılıq cərəyanından da daha böyük önəm verir. Həmin sirin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ədəbi məktəb əslində ümumi metod və cərəyanla müqayisədə son dərəcə milli və özünəməxsusluqdur. Bu baxımdan tədqiqatçının hədəfi N.Gəncəvinin, C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin, S.Vurğunun, həmçinin «Mola Nəsrəddin» və «Füyuzat» jurnallarının adı ilə bağlı olan ədəbi məktəblərdir, yaxud əksinə, ədəbi məktəb yaradan söz ustalarının yaradıcılığıdır.

Akademik İsa Həbibbəylinin haqlı qənaətinə görə, C.Məmmədquluzadə irsində tragikomediya və yeni nəsr, «Mola Nəsrəddin» jurnalında və M.Ə.Sabir yaradıcılığında satiranın bənzərsiz hədəfləri ilə bircə yeni janrlar – taziyanə, qırmanç, satirik marş, bəhri-təvil, sual-cavab və s., H.Cavid və A.Səhhət yaradıcılığında ədəbi ənənədən fərqli olan yeni romantik coşqunluq, sonet, türkü, marş kimi yeni poetik janrlar; «Füyuzat» jurnalında və Ə.Hüseynzadə irsində romantizmə xas ümumtürk

ədəbi dil anlayışı, Qərb ədəbiyyatı nümunələrinin tərcümə vasitəsilə Şərqə axınının təşkili təşəbbüsləri, «Türkləşmək, avropalaşmaq, islamlaşmaq» ideyası dayanır. Həmçinin kitabda S.Vurğunun simasında Azərbaycançılığın yeni mərhələyə daxil olması, şairin bədii dilinin onun ədəbi məktəbinin tərkib hissəsinə çevrilməsi, Məmməd Araz, Yusif və Vaqif Səmədoğlular, Sabir Rüstəmxanlı, Zəlimxan Yaqub haqqında ayrıca məqalələrin yazılması da onların yaradıcılıqlarının konkret ədəbi məktəb səviyyəsində dəyərləndirilməsinin nəticəsidir. Yaxud Anara, Əkrəm Əylisliyə, Elçinə olan ədəbi marağın da bir qütündə, heç şübhəsiz, Mirzə Cəlil ədəbi məktəbinin davamlılığı haqqındakı elmi qənaətlər və ən azı altmışıncılar adı altında formalaşan ədəbi hərəkət üstünlük təşkil edir. Bütün bunlar ədəbi-elmi fikirdə yazıçı sözüə, sənətkar fikrinə ədəbi məktəb kontekstində yanaşmanın üsullarını və yollarını göstərən yeni elmi prinsiplərdir. Eyni zamanda bu elmi prinsiplər bədii yaradıcılıq çərçivəsilə məhdudlaşmır, öz sərhədlərini genişləndirərək ədəbiyyatşünaslıq sferasına da daxil olur. Kitabda ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid bir sıra mətləblərə müasir ədəbi-nəzəri səviyyədə və ədəbi təcrübənin verdiyi imkanlar çərçivəsində işıq salınır. Ədəbiyyatın tərfi yenidən verilir, ədəbi növlər haqqındakı biliklər bir az da yeniləşir və satira epik, lirik, dramatik növlə bir sırada dayanır, ədəbiyyatşünaslıq elminin şöbələri genişləndirilir, folklorşünaslıq və ədəbi əlaqələr əvvəldən məlum olan ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbiyyat tarixi və ədəbi tənqidlə eyni qrupda ümumiləşir.

Digər tərəfdən akademik Məmməd Cəfərin, görkəmli alim Əziz Mirəhmədovun adı ilə bağlı ədəbiyyatşünaslıq məktəblərinin səciyyəvi əlamətləri ilk dəfə bəyan edilir. Abbas Zamanovun, Yaşar Qarayevin, Kamran Dadaşoğlunun, akademik Bəkir Nəbiyevin, tənqidçi Vaqif Yusiflinin ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi-tənqid sahəsindəki xidmətləri ya ədəbiyyatşünaslıq

məktəbi səviyyəsinə yüksəlmək istəyən, ya da hər hansı bir ədəbiyyatşünaslıq məktəbinə töhfələr verən ədəbiyyat faktı kimi səciyyələndirilir. Mir Cəlal müəllim haqqında olan məqalə isə məndə belə bir yəqinlik hasil etdi ki, keçmiş və indiki ədəbiyyatşünas nəsiləri, hətta bir sıra yazıçılar belə məhz Mir Cəlal müəllimin adı ilə bağlı olan həm bədii yaradıcılıq, həm də ədəbiyyatşünaslıq məktəbinin davamçılarıdır.

İsa Həbibbəylinin elmi axtarışları geniş mənada tarixi-kulturoloji istiqamətə yönəlidir. Kitabda ədəbi-bədii düşüncə ilə yanaşı tarixi baxışın, incəsənətin və digər elmi nailiyyətlərin də təhlili aparılır. «Mola Nəsrəddin» karikatura məktəbi, akademik Yusif Məmmədəliyevin neft kimyası məktəbi, akademik Zərifə xanım Əliyevanın oftalmoloji məktəbi, akademik Əhməd Mahmudovun iqtisad elmi sahəsindəki məktəbi, Tahir Salahovun rəssamlıq məktəbi ədəbiyyata dair məktəblərlə birlikdə ədəbi, tarixi, elmi və kulturoloji yaddaşın məzmununu və əzəmətini nümayiş etdirir. Gəmiqaya rəsmləri, Həzrət Nuhun tufanı, Naxçıvan şəhərinin yaşı barədə nəzəri düşüncələr tədqiqatçının geniş elmi dünyagörüşünü əks etdirir.

İsa Həbibbəylinin «Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik» kitabı ayrı-ayrı geniş həcmə malik məqalələrin məcmusundan ibarət olsa da, həmin məqalələr arasında dərin və üzvi bağlılıq vardır və onların biri digərini tamamlayır. Bu, vahid bir struktura malik olan, aydın bir fikir cərəyanını ortaya qoyan, müasirlik ruhu ilə seçilən və uzun illərin bəhrəsi kimi meydana çıxan monumental bir tədqiqatdır. Təqdim olunan kitab kulturoloji məzmun və mahiyyət kəsb etməsilə yanaşı, dövrümüz üçün son dərəcə vacib və zəruri olan yeni ədəbiyyat konsepsiyasının təqdimi kimi diqqəti çəkir və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

«Azərbaycan» qəzeti, 29 aprel 2008-ci il.

XALQ GÜLÜŞÜNÜN ÖZƏLLİKLƏRİ

Azərbaycan folkloruna dair elmi araşdırmaların zamanı dəyişdikcə həmin araşdırmaların istiqaməti və mahiyyəti də dəyişir və yeniləşir. Son illərin bu sahədəki qənaət göstəriciləri və xarakterik əlaməti ondan ibarətdir ki, folklorşünaslıq zahiri effektivlə diqqəti cəlb edən və yalançı aktualıq adı altında məzmunu üstələyən formalizm meyllərindən uzaqlaşır, daha çox isə mahiyyətə doğru can atır. Bu fikrin ən bariz təsdiqi kimi Muxtar Kazımoğlunun xalq gülüşünün özəllikləri barədə son vaxtlar elmi məcmuələrdə sistemli və ardıcıl çap etdirdiyi məqalələrini, daha konkret yanaşsaq, bu kitabını (Gülüşün arxaik kökləri. Bakı, Elm, 2005) nümunə gətirmək olar.

Gülüş, bədii gülüş, xalq gülüşü, gülüş mədəniyyəti kimi problemlər elmi düşüncəni müxtəlif cəhətlərdən özünə cəlb etmiş və ayrı-ayrı tədqiqatçılar öz səviyyələri müqabilində həmin problemlərin təhlilini vermişlər. M.Kazımoğlunun araşdırmaları isə gülüş mədəniyyəti kontekstinə elmi sədaqəti nümayiş etdirməklə bərabər, əsasən, xalq gülüşünə – Azərbaycan folklorunda gülüşün anatomiyasını aşkarlamağa yönəldilmişdir.

Tədqiqatçının hər hansı bir məqaləsinə həm fərdi, konkret, həm də ümumi, geniş münasibətlər çərçivəsinə sığışan elmi faktların və materialların dəyərləndirmə obyektini kimi baxmaq olar. Bu, onunla bağlıdır ki, folklorşünas xalq gülüşünün incəliklərini faktla nəzəriyyənin qovuşuğunda öyrənir. İfrat fakt alüdəçiliyinə qurşanmamaq və yalançı nəzəriyyəçilik dəbinə uymamaq onun araşdırmalarının qiymətini daha da artırır və onlara sanbal verir.

Müəllifə tam aydındır ki, xalq gülüşünün mənbələrini, strukturunu və semantikasını elmi dəqiqliklə araşdırmaq məq-

sədi gülüşün arxaik köklərinin obyektiv izahından keçir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, arxetipin bərpası nə qədər çətin, mü-rəkkəb və ləzzətlidirsə, gülüşün arxaik köklərinin mənzərəsini canlandırmaq da bir o qədər əmək və zəhmət məsrəfi tələb etməklə yanaşı tədqiqatçıya xeyli dərəcədə daxili rahatlıq bəxş edir. Məqalələrdən bəlli olur ki, xalq gülüşünün arxaik, yəni tarixi keçmişi folklorə aid janrdan, konfliktdən, qəhrəmandan, sözdən və ifadədən - onların hər birindən və eyni zamanda bütövlükdə hamısından asılıdır. Bu baxımdan problemin dəyər-ləndirilməsinin çətinliyi də indi kifayət qədər aydınlaşmış olur.

Tədqiqatçı gülüşün iki mühüm cəhətini - magik mahiyyətini və mifoloji mahiyyətini həmişə diqqət mərkəzində saxlayır. Hətta "Gülüşün magik mahiyyəti" adlı ayrıca məqalənin olmasına baxmayaraq, həm burada, həm də digər məqalələrdə mifoloji mahiyyətlə magik mahiyyət heç vaxt unudulmur və demək olar ki, bütün məsələlərə aydınlıq gətirməyin həm elmi yanaşma üsulu, həm də alternativini görünməyən real dayaq nöqtəsi olur. Əslində bəzi hallarda onları bir-birindən ayırmağın özü də mümkünsüzdür. Beləliklə, günəş obrazında -günəşin doğmasında və batmasında gülməyin və ağlamağın təcəssümü, "Kosa-kosa" oyununda gülməli zahiri görkəmlə məzəli sözlərin vəhdətindən törəyən həyati oyanış, gülüşün bələdan xilasedici gücü və qəhrəmanı qəflət yuxusundan oyatmaq iqtidarı gülüşün özünü belə folklorun aparıcı qəhrəmanlarından birinə çevirir. Bu məsələlər öyrənilərkən əsas diqqət "Qodu-qodu" nəğməsinin struktur təhlilinə, "Kosa-kosa" oyununda və nağıllarda ifadə edilən arxaik inama yönəldilir. Deməli, hər hansı bir folklor mətni də onda öz ifadəsini tapan mətləbə uyğun şəkildə təhlil və şərh edilir.

M.Kazımoğlu ayrı-ayrı məqalələrində xalq gülüşünün ənənəvi obrazlarından - keçəldən, kosadan, Molla Nəsrəddindən,

Bəhlul Danəndədən yeri gəldikcə bəhs edir, onların adı ilə bağlı lətifələrin və digər folklor mətnlərinin şərhini verir. Müəllifin təqdirəlayiq elmi nəticələrindən biri budur ki, bu ənənəvi obrazlarla bağlı nümunələrdə gülüş hədəfi həm ətrafdakılar, həm də onların özləridir. Necə deyərlər, Molla Nəsrəddin bir yerdə zalımı tənqid edir, başqa bir yerdə isə onun özü zalım rolunda görünür. Molla Nəsrəddin lətifələrini vahid orqanizm kimi təsəvvür edən tədqiqatçı aşağıdakı fikrində tam haqlıdır: "Eyni orqanizm daxilində yerləşdiyindədir ki, doğru oğrunu, səxavətli simici, ədalətli ədalətsiz, uşaq qocanı, sağlamlıq xəstəliyini... rədd edə bilmir, əksinə, tamamlayır" ("Folklorda gülüşün bəzi ümumi məsələləri" məqaləsindən).

Müəllif "Nağıllarda komik qarşıdurma" məqaləsində isə mövcud tədqiqatlarda ənənəvi xarakter almış ikili qarşıdurma modelinə yeni ruh gətirir. Məsələ burasındadır ki, xeyir və şər, ağ və qara, həyat və ölüm kimi qarşılaşmalar o qədər geniş planda və o qədər məhsuldar şəkildə, hətta kifayət qədər muntəzəm və ardıcıl öyrənilmişdir ki, bu məsələlərə şübhə ilə yanaşmağın özü belə ağıla gəlmir. Ancaq M.Kazımoğlu əski türk abidələrindən olan "Fal kitabı"na, sonra isə bir sıra folklor nümunələrinə əsaslanaraq Yuxarı ilə Aşağı arasında Orta dünyanın mövcudluğuna haqq qazandırır. Beləliklə, xeyir və şər, yaxud yaxşı və pis ayrı-ayrılıqda olduğu kimi qovuşuq halda da götürülür. Daha geniş mənada isə kələkbazlıqla axmaqlığın, mənfi ilə müsbətin bir-biri ilə qarışması, vahid məcraya sığışması xalq gülüşünün çoxmənalı mahiyyət daşımasına aydın işarə kimi araşdırılır.

Əslində belə bir yanaşma metodu bizim üçün indiyə qədər birxətli görünən və elmi təsəvvürlərdə də, əsasən, yalnız ideallaşmış qəhrəmanlığı ilə tanınan Koroğlu obrazı haqqında yeni elmi baxışı formalaşdırır. Mövcud araşdırmaların ana xətti

olan Koroğlu və Keçəl Həmzə (Koroğlular və Keçəl Həmzələr) qarşıdurması ilğım kimi yoxa çıxır. Onun yerində isə dəqiq faktlarla və elmi sübutlarla əyaniləşdirilmiş yeni bir sima – Koroğluluğu və Keçəl Həmzəliyi, igidliyi və kələkbazlığı özündə ehtiva edən Koroğlu obrazı reallaşır. Bu dəyişilmə isə daxili, mənəvi dəyişmənin nəticəsi olduğu kimi, zahiri dəyişmənin də nəticəsidir. Əks təqdirdə, müəllifin göstərdiyi kimi, libasdəyişmə aktı bu qədər geniş planda - aşiq, çavuş, çodar, ilxıç, qoruqçu, falçı libası formasında reallaşa bilməzdi. Maraqlıdır ki, bu qovuşuq təfəkkür tərzini Qıratın şilxor yabıya çevrilməsində də özünü göstərir.

"Qızıl saçlı qəhrəman və Keçəl" məqaləsini də "Koroğlu və Keçəl Həmzə" məqaləsinin yeni faktlarla zənginləşmiş davamı kimi qəbul etmək olar. Müəllif qəti şəkildə yazır: "Keçəl surəti özündə xeyirxah fəvqəltəbii qüvvələrin, demonik varlıqların və qızıl saçlı qəhrəmanın əlamətlərini birləşdirir". Burada tədqiqatçı saçın güc, tüksüzlüyün isə həm zəiflik, həm də güc mənbəyi olmasını inandırıcı dəlillərlə diqqətə çatdırır. Beləliklə, keçəlin güc simvolu olmaq baxımından qeyri-adiliyi və onun bir obraz kimi son dərəcə mürəkbəliyi barədə yeni informasiya folklor materiallarının qiraət mənasında deyil, daha geniş mənada yeni oxunuşunu təmin etmiş olur.

Bu mənada M.Kazımoğlunun dəli obrazı ilə bağlı müşahidələri və elmi qənaətləri müasir eposşünaslıq üçün də xüsusi məzmun və əhəmiyyət daşıyır. "Dədə Qorqud" və "Koroğlu" eposlarında, onların strukturunda möhkəmlənmiş dəli obrazları - Dəli Qarcar, Dəli Domrul, Əgrək-Səgrək qardaşları, Dəli Həsən və digər dəlilər - dəliqanlılar dastan poetikasının tələbləri çərçivəsində araşdırılır. Əslində dəliliyin yaratdığı gülüş fəlsəfi məzmununa görə də elmi dəyər alır. Təqdirəlayiq cəhətdir ki, tədqiqatçı xalq gülüşünün hansı məsələsindən bəhs edirsə, ora-

da fəlsəfi mahiyyət aparıcı mövqe qazanır: ya dayaq nöqtəsi olur, ya da yekun və nəticə kimi meydana çıxır. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, tədqiqatçının araşdırmalarında xalq gülüşünün miqyası kosadan, keçəldən başlayır, Molla Nəsrəddin, Bəktəşi, Burkut lətifələrindən keçir, Musa peyğəmbərə, Əzrayıla, Cəbrayıla və Allahla qədər yüksəlir.

Muxtar Kazımoğlu istər gülüşün mənbəyindən (arxaik köklərindən!), istər gülüşün strukturundan (poetikasından!), istərsə də gülüşün mahiyyətindən (fəlsəfəsindən!) yazanda gülüşün həyatvericilik funksiyasını əsas müddəə kimi götürür. Bu cəhət onun tədqiqatlarının özünə də həyatvericilik gücü bəxş edir və bu tədqiqatlar yeni, orijinal araşdırmaların yaranmasına təkan verir. Həmin yeni araşdırmaların müəllifləri isə, yəqin ki, M.Kazımoğlunun özü və digər istedadlı folklorşünaslar olacaqdır.

ƏDƏBİ TƏNQİDDƏ BƏDİİLİK

Öz mövcudluğundan başlayaraq ədəbi tənqidin rolu daha çox bədii əsərləri təhlildən keçirmək, saf-çürük etmək funksiyası ilə müəyyən edilmişdir. Elə «tənqid» deyəndə də ilk növbədə nəsr, poeziya və dramaturgiya nümunələrinin izah olunması, araşdırılması təsəvvürə gəlir. Tənqid bu halda hansı vəziyyəni daşıyır? Tədqiqat obyektinin ən ümumi şəkildə uğur və kəsirlərini, konkret anlamada isə janr, bədiilik və ideyalılıqla bağlı tərəflərini öyrənir.

Son vaxtlar isə tənqidçilər, oxucular səmimi bir etirafla tez-tez qarşılaşırlar: «Tənqid özünü az öyrənir». Müəyyən mənada gec bir vaxtda meydana çıxmış, gec bir vaxtda «təzələnməmiş» bu etiraf real nəticələrə çevrilməkdədir. Maraqlı və yaxşı cəhətdir: tənqid özü, özü üçün təminat və təyinat verir! Bu isə hər şeydən qabaq ədəbi prosesdə tənqidin nüfuzunu qaldırmaq, onu xarakterik bir ədəbi vahid kimi təsdiq etmək istəyindən irəli gəlir.

Məlum həqiqətdir ki, tənqidin nüfuzu məsələsi ciddi problemlərdəndir. Bu barədə dəfələrlə danışılmış və gələcəkdə də danışılacaqdır. Vaxtilə «Tənqidin sözünə qulaq asmaq» (3, s.152) çağırışının müəllifi akademik Məmməd Cəfər, «Elə etmək lazımdır ki, yazıçı nüfuzu tənqidçi nüfuzuna mane olmasın, əksinə, bu iki yaradıcılıq sahəsi bir-birini tamamlasın, biri digərinin nüfuzuna minməsinə kömək etsin» (13, s.85) - deyən prof. Kamal Talıbzadə, «Tənqid yazıçının ardınca getməməli» (11, s.7)- söyləyən B.Nəbiyev məhz həmin fikri izləmiş və müxtəlif məqalələrində diqqət mərkəzində saxlamışlar. «Ədəbi-bədii tənqid haqqında» qərar (1972) isə tənqidin nüfuzunu yüksəltmək sahəsində ən ciddi addım oldu. Eyni zamanda qərardakı nəzəri müddəalar tənqiddə xas olan bir çox yeni cəhətlə-

rin, bir çox yeni məsələlərin öyrənilməsi ehtiyacını meydana çıxarır və bu öyrənməni zəruri edir. Belə ki, tənqidin yeni istiqaməti müəyyənləşir, vurğu etibarilə onun «çəkisi» dəyişir; tənqidçi üçün yeni məzmunlu ədəbi-ictimai məsuliyyət yaranır.

Əvvəlcədən bir fikrə münasibətimizi aydınlaşdırmaq daha vacibdir. Bu da tənqidin elm və ya sənət növü olması barədəki mübahisələrlə əlaqədardır. İndiyədək həmin məsələdən çox yazılmış, çox danışılmış və bu danışqların, yazıların bundan sonra da davam etdirilməsi təbiidir. Maraqlı odur ki, tənqidin elm və ya sənət sahəsinə daxil olması fikri üzərində dayananların əksəriyyəti elə məhz tənqidçilərin özləridir. Bəs necə olmuşdur ki, tənqidçilərin bir qrupu tənqidi elm hesab edir, digər qrupu incəsənətin növü? (həm elm, həm də sənət kimi qəbul edənlər də vardır). Belə ikitərəflilik (ikitərəflilik!) tənqidçilərin fərdi görüşlərindən irəli gəlir. Əslində onların hamısı tənqidi yüksək səviyyədə mənalandırmaq istəyirlər. Aydınadır ki, hər hansı peşə ilə yaxından məşğul olan adamlar, onun rolunu, mahiyyətini aşağı salmaq istəməzlər. Fikir ayrılığı da məhz elə bu yüksək mənalandırma məqsədindən doğur: elmi sənətdən üstün tutunlar tənqidi elm sahəsi kimi qəbul edir, yaxud əksinə, sənəti elmdən yüksək tutanlar tənqidi sənət aləminə daxil edirlər. Ədəbi tənqiddə bədiilikdən danışmaq da elə məhz bu məsələlərdən danışmaq deməkdir.

Məlumdur ki, «bədiilik» anlayışı ilk növbədə bədi əsərlər, yaxud da müxtəlif sənət nümunələri üçün daha çox səciyyəvidir. Həmçinin bu, elə bir tələbdir ki, onsuz bədi yaradıcılıqdan danışmaq belə mümkün deyildir. Əslində ədəbi tənqidin bədiiliyini artırmaq təşəbbüsü, bu tənqidlə bədi əsərlər arasında bərabərlik işarəsi qoymaq cəhdi deyil. Çünki ədəbi tənqidi məqalədə bədiiliyə nə qədər çox meyl edilsə belə, yenə də elmi-nəzəri təhlil onu bədi yaradıcılığın bədiilik tipindən ayıra-

caqdır. Ədəbi tənqiddə bədiiliyə meyl, hər şeydən qabaq tənqidin öz tədqiqat obyektini ilə sıx əlaqəsini təmin etmək deməkdir.

Təbiidir ki, tənqid daha çox bədii yaradıcılığın təhlili, izahı ilə məşğul olduğuna görə bədii əsərlərə xas olan bir çox cəhətlər də tənqidi yazının özündə əks olunmalıdır. Sübut üçün Ə.Haqqverdiyevin «Şeyx Şəban» hekayəsinin əvvəlini xatırlayaq:

- Şeyx Şəbanı siz tanıyırdınız mı?

- Xeyr!

- Heyf, səd heyf. Mən haman o Şeyx Şəbanı deyirəm ki, yolun qırağındakı məhəllə məscidinin qabağında əyləşib pinəçilik edirdi».

Tənqidçi Təhsin Mütəllibov isə Ə.Haqqverdiyevə həsr etdiyi «Portretlər qalereyası» məqaləsini belə başlayır: «Şeyx Şəbanı siz tanıyırdınız mı? Mən həmin Şeyx Şəbanı deyirəm ki, düz əlli altı il bundan əvvəl görkəmli ədibimiz Ə.Haqqverdiyevin sehrli qələmi ilə elə canlı və real rəsm edilmişdir ki, biz onu nə vaxtsa, haradasa görmüş kimi çox yaxından tanıyırdıq...» (10, s.31).

Tənqidçi «Şeyx Şəban» hekayəsinin başlanğıcını məqalədə də işlədərək, məqalə ilə hekayə arasında əlaqə yaratmışdır.

Ədəbi-tənqidi məqalədə bədiiliyə uyğun hesab edilən parçalar məqalənin səviyyəsinə müsbət təsir etməlidir. Bu, hər şeydən qabaq süni bədiilik yaratmaq meyindən uzaq olmalı, mətnin ümumi ahənginə uyğun gəlməli və qarşıya qoyulan fikrin açılışına kömək etməlidir.

B.Vahabzadə Hüseyn Arifin yaradıcılığına həsr etdiyi bir məqalədə yazır:

*«Kim deyir şeirin meydanı dardır,
Sonu görünməyən bir ilk bahardır!
Necə ki həyat var, şeir də vardır,
Həyatın nəfəsi şeir deyilmi?»*

Nə qədər gözəl, bədii həqiqətdir! Şeirin ömrü həyatın ömrü qədərdir. Axı şeir özü həyatın nəfəsidir. Şeir insanın yaşamaq eşqi, yaşamaq həvəsidir» (14, s.87).

Məqalə müəllifi şeiri bədii tonda təhlil edir. Doğrudur, əvvəlki cümlələr ümumi xarakter daşıyır, yaxud da şeirdəki fikirlərin nəqli formada ifadəsinə çevrilir. Lakin sonuncu cümlə Hüseyn Arif şeirinin qayəsini, daha geniş mənada şeirin ictimai rolunu göstərir və «nəfəsidir», «həvəsidir» sözlərinin qafiyələnməsi tənqidçi fikrinin estetik dəyərini yüksəltmiş olur.

Akademik Məmməd Cəfərin vaxtilə İsa Hüseynovun «Dan ulduzu» əsəri haqqında yazdığı məqalədəki aşağıdakı parça da diqqətəlayiqdir: «Gənc müəllif çox yaxşı dərk etmişdir ki, yeni şəraitdə «Dədə-baba yolu» əhvali-ruhiyyəsi yeniliyə hər nə qədər inadkar müqavimət göstərsə də, son nəticədə gülünc şəkllə düşür. Bu ideyanı Əsmər obrazında daha da dərinləşdirmək olardı. Çox təəssüf ki, bədii ədəbiyyatın əsl işi, vəzifəsi başlayan yerdə gənc müəllif dərhal bir nöqtə qoyur. Tamam qarı əhvalatının da dərin mənası yenidə açılmağa başlarbaşlamaz yenə nöqtə gəlir. Nəvə yeni həyatın və azad zəhmətin geniş üfüqlərində fərəhindən qanad çalıb uçur, nənin isə təklildən, səssizlikdən qulaqları cingildəyir, kilimin kənarında, qəmgin, mürgü vurur. Müxtəlif insan taleyini, mənəviyyatını göstərmək üçün nə gözəl bir kontrast! Ancaq nə edəsən ki, buradaca yenə nöqtə...» (2, s.52).

Bu parçada üç dəfə işlənmiş «nöqtə» sözünün üstündən sükutla keçmək mümkün deyil. Elə buradaca Əli Kərimin məqaləyə nisbətən bizə yaxın vaxtda yazılmış «İki sevgi» şeirinin sonu yada düşür:

*«Mən ki səni sevirəm,
Bakıdan, Daşkəsəndən
Gələn bir səda kimi*

*Səs kimi,
Qüdrət kimi.
O isə səni sevir.
Gizli deyil ki, səndən
Bir otaq küncündəki
Qəmli sükunət kimi.
Bu mən, bu o, bu da sən
De, görək nə deyirsən
Bu iki məhəbbətə!
Daha heç nə demirəm,
Nöqtə, nöqtə və nöqtə!» (6, s.97-98).*

Hər iki nümunədə «nöqtə» sözünün bədii örtüyü vardır. Lakin ciddi məna fərqləri də göz qabağındadır. Şeirdəki «nöqtə»lər fikrin sonudur, bitkinliyin nişanəsidir, elmin – nəzəri təhlilin isə başlanğıcıdır. Tənqidi məqalədəki «nöqtə»lər isə tənqidçinin yazıçıya tutduğu qüsurların sayıdır, oxucu fikrini bir müstəviyə istiqamətləndirməyin bədii üsuludur.

Bəzən də tənqidi məqalədə bədiilik elə səviyyədə olur ki, bu, fikrin daha da dərinliyinə, həm də sərrastlığına şərait yaradır. Doğrudur, tənqidçi fikrini adi cümlələr, mühüm detallar və kəskin məntiqlə də sərrast ifadə edə bilər. Bunun üçün elə bir bədiilik yaxud qeyri-bədiilik məhdudluğu yoxdur. R.Rzanın «Qayğı sözü və qayğı özü» məqaləsinə müraciət edək:

«Qabil yoldaş «milyon kilometrərlə ömür yaşamaq» nə deməkdir? – deyər sual verir və «nə vaxtdan ölçü vahidi zaman vahidini əvəz etməyə başlamışdır?» - deyir.

Hörmətli Qabil! Çoxdan. Bəli, lap çoxdan folklor, bədii ədəbiyyatın klassik nümunələri, şeir formaları yaranandan. Qoça nənələrimizin danışmaları nağıllardakı «üç gün, üç gecə yol getdi» ifadəsini eşitdiyimiz vaxtdan. Mayakovskinin, Nazim Hikmətin, Pablo Nerudanın, S.Vurğunun və onlarca başqa

müasir şairlərin dəfələrlə işlətdikləri obrazlar və təşbehlərlə ədəbiyyat zənginləşdiyi vaxtdan» (12, s.138).

Sonuncu hissə öz ahənginə, axıcılığına görə şeiri xatırladır və ümumi nəzər yetirəndə oxucuya elə gələ bilər ki, R.Rza Qabilin sualına yalnız zaman etibarilə cavab verir. Yəni deyir ki, bu üsul ədəbiyyatda çoxdan mövcuddur. Həm də səthi düşüncənən oxucu belə bir irad irəli sürə bilər ki, burada məhz real faktlara müraciət etmək daha zəruri idi. Bəli, zəruridir! R.Rza da öz opponentinə zamanı xatırlatmaqla bərabər, həm də zaman içərisində ciddi fakt da göstərir. Bu, mətn içərisində, bədiilik daxilində «əridilmiş» «üç gün, üç gecə yol getdi» ifadəsidir. Beləliklə, məqalə müəllifi «üç gün, üç gecə yol getməyin» heç bir etiraz doğurmadığını göstərməklə, «milyon kilometrərlə ömür yaşamaq» ifadəsinin də dürüstlüyünü təsdiq etmiş olur.

Ədəbi tənqidin bədiilik anlayışına daxil olan cəhətlərdən birisi də paralellikdir. Söz və ifadələrin, misra və bəndlərin, cümlə və parçaların paralel formada işlənməsi bədii yaradıcılıq üçün də xarakterikdir. Müasir nəsr və poeziyada bunların nümunələrini göstərmək o qədər də çətin deyil. Tənqidin özündə də bu keyfiyyət mühüm yer tutmaqdadır. Hətta iki tənqidçinin yaradıcılığını, yaxud ayrı-ayrı məqalələrini tutuşdurmaqla da paralellik müəyyən etmək asandır.

Biz isə bədiiliklə əlaqədar olan, bədiilik yaradan paralellərdən bəhs etmək istəyirik. Firudinbəy Köçərlinin «Köçərilərin övza və əhvalı» məqaləsində «yainki» sözü paralellik funksiyası daşıyır: «Sayaçı sözlərinin bir parasında qoyuna xitabən deyilir: «Yiyən sənün ucundan çıxıbdır köşkə, qoyun»; yainki «Yiyən sənün ucundan gətirib gəlin, qoyun» və yainki: «Yiyən sənün ucundan bağlayıb kəmə, qoyun». (7, s.220).

F.Köçərlinin «Usta Zeynal» məqaləsində isə ümumi paralelliklə yanaşı, daxili paralellik də özünü göstərir. Tənqidçi

yazır: «Nə qədər ki, Muğdusi Akop bacarıqlı, öz mənfəətini güdən və işgüzarlıdır, o qədər Usta Zeynal fəaliyyətsiz, cəsarətsiz və axmaqcasına sadələvhüdür. O iş ki, Muğdusi Akopdan bir saat vaxt tələb edir, Usta Zeynala görə bu işə ən azı bir gün vaxt sərf etmək lazımdır. O işi ki, Muğdusi Akop bu gün görməlidir, Usta Zeynala görə, onu sabah da, o biri gün də yerinə yetirmək olar. Çünki tələsməyin yeri yoxdur, hər şey allahın iradəsindən asılıdır» (7, s.136).

Bu parçada bir-birinə paralel olan, ayrı-ayrılıqda isə müstəqil və dərin məna ifadə edən üç cümlə vardır. Lakin hər cümlənin özündə Muğdusi Akopla Usta Zeynalın qarşılaşdırılması, yəni onların xarakterlərindəki fərdiliklərin üz-üzə qoyulması bədii forma kəsb edir.

Ədəbi tənqiddəki bədiiliyi təmin edən ən adi prinsiplərdən biri də sözlərin düzülüş qaydası ilə bağlıdır. Belə bir fikrin sübuta ehtiyacı yoxdur ki, şeirdə, yaxud nəsrdəki bədiilik bilavasitə sözlərin sistemləşdirilməsindən daha çox asılıdır.

Y.Qarayevin «Nəsrin müasirlik axtarışları» məqaləsində belə bir parça vardır: «Axı, yaxın keçmişdə elə hallar da olmuş ki, nəsr fəal, narahat yaradıcılıq axtarışları ilə, tənqid isə nəsrin hərəkət etdiyi yollara «nəqliyyat işarələri» düzməklə, qırmızı və yaşıl semafor işıqları yandırıb-söndürməklə məşğul olmuşdur. Şübhəsiz, semafor yalnız rahat, asfalt prospektdə lazım olur. Yaradıcı axtarışa isə semafor yox, dan ulduzu və mayak işığı lazımdır. Dəmir yolundakı şlaqbaumun kobud və qara tipi, yoxsa... mahir bir sənətkar, dirijor əlindəki Niyazi çubuğu? – ədəbi tənqidin nüfuzu və rolu bu iki funksiyadan onun hansını seçməsindən çox asılıdır». (8, s.174).

Bir anlıq diqqətdə olan predmetləri nəzərdən keçirək: semafor işıqları, dan ulduzu və mayak, şlaqbaum, Niyazi çubuğu!

Bu, müxtəlif və ağılagəlməz predmetləri bir yerə toplayıb

şeir yazan bir şair təsəvvüründən fərqlənməyən, bəlkə hələ ondan da üstün olan bir təfəkkürüdür. Bu, həm də bədiilik vasitəsi ilə həm nəsrin, həm də müasir tənqidin vəziyyətini aydın şəkildə və qabarıq formada ifadə edən təqdirəlayiq tənqidçi yoludur. Tənqidi məqalədə oxucunun soyuq terminlərin mənasını axtarmaq, lüğətlərə baxmaqla fikri yadda saxlaması yaxşıdır, yoxsa hər gün görüb müşahidə etdiyi detallarla? Əlbəttə, ikincisi daha uğurludur.

Məlumdur ki, bədii yaradıcılığın hər hansı bir sahəsində bədiilik ölçüləri sənətkarlıq keyfiyyətinin əsas göstəricisi hesab olunur. Nəinki bədiilik ölçüləri, hətta bədiiliyin xüsusi çəkisi də nəzərə alınır. Belə ki, bədiilik əmsalı çox olan əsər daha artıq müvəffəqiyyət qazanır və tənqid də bu səciyyəli nümunələri yüksək qiymətləndirir.

Ancaq bir cəhəti xüsusilə diqqətdə saxlamaq lazımdır ki, ədəbi tənqid üçün bədiilik məcburi elmi-nəzəri tələbə çevrilməmişdir. Yəni hər hansı bir tənqidçini öz məqaləsini nəyə görə bədii motivlərlə zənginləşdirməməsi üstündə ittiham etmək olmaz. Bu mənada Təhsin Mütəllibovun aşağıdakı fikri üzərindən sükutla keçmək mümkün deyildir. O, «Ulduz» jurnalının 1978-ci il tənqid materiallarını təhlil etdiyi məqaləsində yazır: «Tənqidçi təkcə beyni ilə yox, həm də qəlbi ilə, təkcə məntiqlə deyil, həm də hisslərlə, duyğularla yazmalıdır. O, yazıcının yaşadığını bir növ təkrarən bütün dərinliyi ilə yaşayaraq öz məqaləsində əsərin oxucuya emosional təsirindən alınan həyəcanları da ifadə etməlidir. Axı bu ədəbi-bədii tənqiddir! Gərək onun bədiilik tərəfini də unutmayaq» (10, s.142).

Ancaq, bizcə, məntiqi şəkildə belə düşünmək olar ki, hər-gah tənqidçi «təkcə beyni ilə yox, həm də qəlbi ilə, təkcə məntiqlə deyil, həm də hisslərlə, duyğularla» yazırsa, yaxud o, «əsərin oxucuya emosional təsirindən alınan həyəcanları da ifa-

də etməyi» qarşıya məqsəd qoyursa, bu, hələ tənqidin bədiiliyinə açılan qapı deyil. Çünki tənqidçi yuxarıda göstərilən prinsipləri sırf akademik elmi dillə də həyata keçirə bilər.

Əlbəttə, T.Mütəllibovun tənqidin «bədiilik tərəfini unutmamağa» çağırışı müasirdir və ayrı götürüldükdə tamamilə təqdirəlayiqdir. Lakin onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, tənqiddə bədiilik çalarlarına meyl, tənqidçi fərdiyyətindən asılıdır. Yəqin ki, hər hansı bir tənqidçi bədiilik boyaları ilə zəngin məqalə yazmağı qarşısına məqsəd qoysa, onun yazdıqlarından qeyri-təbiilik tərəfləri tez nəzərə çarpacaq. Tənqiddəki bədiilik bir tərəfdən tənqidçinin istedadından, daxili narahatlığından, digər tərəfdən də təhlil obyektindən, təhlil predmetindən asılı olan məsələdir.

Bəs necə olur ki, öz həmkarı haqqında məqalə yazan şair və ya nasirin yazısında bədiilik axını meydana gəlir? Doğrudur, bir çox hallarda belə bədi yazılar təhlil olunan kitab haqqında istənilən elmi fikir yarada bilmir – bu başqa mətləbdir. Lakin əsl həqiqət belədir ki, öz şair dostu haqqında məqalə yazan şairin bədiiliyə meyli onun poetik aləmindən irəli gəlir.

Təhlil predmetinin bədiiliyə gedən yolu işıqlandırması məsələsinə gəldikdə isə, bu da tamamilə zəruri amillərdəndir. Sübut üçün prof. Tofiq Hacıyevin yazıçı Əkrəm Əylislinin yaradıcılığına həsr etdiyi «Nəsr dilinin müasirlik məzmunu və müəllif çaları» məqaləsindən bir parçaya fikir verək. O, yazır: «Kür qırağının meşələri»ndə beşinci fəslin birincidən sonrakı paraqraflarının hamısı «sonra» sözü ilə başlanır: «Sonra yollar boş idi...», «Sonra Qədir bir yol tutub...», «Sonra isə gec idi...», «Sonra Qədir bir qoca xəstəni...», «Sonra kəndə təptəzə ay işığı düşmüşdü...». Bu «sonralar» aşkarca əhvalatları silsiləyə düzür, sanki lövhələr ekranlaşır və səhnələr bir-birini əvəz edir: sanki kamera əvvəl bir «sonra»nı, sonra o biri «sonra»nı və s. götürür» (5, s.59).

Belə yanaşmaq olarmı ki, müəllif bədii əsərdən gətirdiyi nümunələrdə «sonraların sayı azmış kimi, onlara öz «sonra»larını da əlavə edib? Yox, qətiyyənlə! Bu, obyektivliklə uyuşmayan fikirdir.

Sonrasına baxaq. Alim povestdəki bədiilik yaradan və əsərin strukturundakı vahidliyi təmin edən elə bir detal tapıb bizə xatırladır ki, bu məhz məqalənin özünə də bədiilik gətirir.

Sonrasına baxaq. Müəllif əsərdəki «sonra» sözünün düzlüyünə müvafiq gələn və həmin düzlüyə ekvivalent olan «sanki» sözünün də işlənmə sistemini yaratmışdır.

Tədqiqatçı A.V.Makedonov «Bədii sənətkarlığın təhlili» məqaləsində yazır: «Lap son illərin tədqiqatlarında incəsənətin «sehrini», sirrini xüsusilə **konkret** (kursiv bizimdir – K.Ə.) şəkildə göstərməyə daha çox diqqət verilir» (18, s.59). Bu mənada belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, T.Hacıyevin məqaləsindəki bədiiliyin başlıca səbəbi təhlil olunan əsərin mətninə konkret şəkildə, həm də diqqətlə yanaşma ilə əlaqədardır və bu işə hər şeydən qabaq müəllifin həmin povesti poetika baxımından təhlil etmək məqsədindən irəli gəlmişdir. Doğrudan da, əsl həqiqət belədir ki, bədii əsərin poetikasının açılışına həsr edilən məqalələrdə bədiilik çalarlarına daha çox rast gəlmək olur. Çünki tənqidçi yaxud tədqiqatçı bədiiliyin dərki ilə məşğul olur və bu da müəyyən hallarda məqalənin bədii örtüyünə müsbət mənada təsir edir.

Ədəbi tənqidin bədiiliyi bədii əsər janrlarından da irəli gələ bilər. Dram əsərlərinin dialoq quruluşunu bircə anlıq xatırlamış olsaq, görərik ki, tənqiddə bu üsul qismən də olsa tətbiq edilməkdədir. Bugünkü mövqeyimizdə dayanıb zaman etibarilə bir əsr geriye dönsək, M.F.Axundovun «Tənqid pısaləsi» ilə «üz-üzə» gəlmiş olarıq. Filosof – tənqidçi öz məqaləsini dialoq formasında qurmuş və elmi nəticələrini, elmi müddəalarını Fətəli ilə Rzaquluxan «surətləri»nin söhbəti əsasında meydana çı-

xarmışdır. Ümumiyyətlə, tənqiddə dialoq forması hələ antik dövrdən başlamış, müxtəlif dövrlərdə öz inkişafının yüksək pillələrinə qalxmışdır. XIX əsr rus tənqid tarixində də onun maraqlı nümunələri vardır. Sumarokovun «Alimlə qarı arasında söhbət» (20, s.319-322), Jukovskinin «Tənqid haqqında» (15), Kyuxelbekerin «Y.V.Bulqarinlə söhbət» (17, s.197-206) məqalələri məhz bu tipli tənqiddə nümunədir.

M.F.Axundovun «Tənqid pisləsi»nə gəldikdə isə o, öz dövrünün ən bariz tənqidi məqalə nümunəsi olmaqla bərabər, həm də kiçik həcmli pyes təsiri bağışlayır. Maraqlıdır, burada konflikt də var, mübarizə də var, xarakterlər də vardır:

«Fətəli – Rzaquluxan, Allah rizasına, qoy görək qalanı necə alırlar, sənin şeirini oxumaq məqamı deyil. Başqa bir vaxt oxuyaram.

Rzaquluxan – Qəribə xasiyyətin var, nə üçün mənim şeirimi oxumursan?

Fətəli – Qardaş, mən ki şeir divanı oxumuram, mən tarix oxuyuram. Qoy görüm nə etdilər? Sən allah, məndən əl çək, öz şeirinlə hisslərimi pərişan etmə. Əhvalat xatirimdən çıxdı.

Rzaquluxan – Sən şeirin dimağa fərəh verməsini danırsan? Bu nə əqidədir ki, şeiri hissləri pərişan etməyə səbəb bilirsən?

Fətəli – Baba, mən demədim ki, şeir hər yerdə hisslərin pərişanlığına səbəb olur...» (1, s.243) və s.

M.F.Axundov orijinal bədii forma ilə öz tənqidi mülahizələrini bildirir, tarixi gerçəklik haqqında, sənət barəsində ciddi elmi fikirlər söyləyir.

M.F.Axundovun belə bir üsula müraciət etməsi haradan meydana çıxmışdır? Şübhəsiz, onun dramaturqluğundan, dram əsərlərinə marağından irəli gəlmişdir. Lakin bu, özü də o demək deyildir ki, belə bir tənqid üsulunu yalnız dramaturq olan şəxs seçə bilər. Lap elə 70-ci illərdə yazılmış Əziz Mirəhmədo-

vun «Romantizmin hüdudlarını realistcəsinə müəyyənləşdirməli» məqaləsi (9, 137-169) bu fikri təsdiq edə bilər. Ədəbiyyatşünas alim öz məqaləsini dialoq üzərində qurmuş və iki «obraz»ın – Ə.M. (Əziz Mirəhmədov) və Y.Q. (Yaşar Qarayev) «obraz»larını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Burada konfliktin əks qütblərində dayanan iki ədəbiyyatşünas öz sözləri, öz fikirləri ilə mübahisəyə girişir, hətta bəzən əsəbiləşir, bəzən sakitləşir, bəzən də sanki daxili monoloqa keçirlər. Bax buna görə tədqiqatçı B.Yeqorov çox düzgün olaraq yazır: «Dialoq – tənqidin (həm də publisistikanın) maraqlı janrlarından biridir. O, başqa tənqidi əsərlərdən də ədəbi dram janrlarının prinsiplərinə görə ayrılır». (16, s.176).

Bu cür dramatik şəraiti hər hansı bir məqalə daxilində də yaratmaq olar ki, Bəkir Nəbiyevin «Miniatur povest və müasir həyat» məqaləsində bunun bariz nümunəsi vardır. Tənqidçi məqalənin orta hissəsində yazıçı və tənqidçi obrazları yaradaraq (11, s.117-118) öz fikirlərini onların dialoqu əsasında şərh edir.

Bütün bunlar tənqidi yazılar üçün səciyyəvi əlamətlərdir. Belə ki, məqalədə dramaturji ünsürlərdən istifadə qarşıya qoyulan məqsədin açılışında maksimum səviyyədə olmasa da, müəyyən qədər rol oynaya bilər. Təbiidir ki, tənqidi istiqamətə meyli olan yazıda dialoqdan istifadə yalnız və yalnız məqalənin maraqlı, canlı çıxmasına səy göstərmək deməkdir.

Ədəbi tənqidin bədiiliyi tənqidçinin öz məqaləsi üçün seçdiyi janrdan da asılıdır. Tənqid tarixində tez-tez təsadüf edilən məktub və cavab forması belə janrlardandır. Bu tipli yazılarda bədiilik bilavasitə müraciətin ahəngi ilə, üslubi yanaşmanın imkanları ilə əlaqədardır. Belinskiyin «Qoqola məktub» məqaləsinin bədii siqləti artıq hamıya çoxdan məlumdur. Bizim romantiklərin yaradıcılığında da məktub və cavab formalı ədəbi-tənqidi məqalələrin xarakterik nümunələri vardır. M.Ha-

dinin «Məmməd Səid Ordubadi cənablarına açıq məktub», «M.M. imzalı məktub sahibinə», H.Cavidin «Bir-iki söz», «Cavablara cavab, yaxud ikinci və son rica» məqalələrini xatırlamaq kifayətdir.

Qısaca onu qeyd edək ki, məktub janrı bədii yaradıcılıq üçün daha xarakterikdir. Bunun üçün M.F.Axundovun «Kəmalüddövlə məktubları» adlı bədii-elmi-fəlsəfi traktatını, S.M.Qəni-zadənin «Şeydabəy Şirvaninin məktubları» əsərlərini xatırlamaq kifayətdir. Belə yazılara son dövr tənqidimizdə də rast gəlmək olar. Elçinin «Quyu» müəllifinə məktub» məqaləsi (4) bu qəbildəndir. Lakin onu da etiraf etmək lazımdır ki, bu tipli məqalələr bədii rənglərsiz də ola bilər və belə bir hal şəxsi hisslərin qabarıq formada təzahür etdiyi yazılara daha çox xasdır.

Bütün bu faktlar belə bir həqiqəti meydana çıxarmış olur ki, ədəbi-tənqidin bədiilik çaları həmişə tənqidin üzvi hissəsi kimi özünü göstərmiş və göstərməkdədir. Lakin belə bir mətləb də aydın olmalıdır: bu deyilənlər tənqidi tamamilə bədiiləşdirmək yaxud tənqidi bədii yaradıcılığın bir növü hesab etmək məqsədi də demək deyildir. Bir çox bədii məziyyətləri özündə əks etdirən tənqid yaradıcılığı elmi yaradıcılıqdır.

Tənqid nəzəriyyəçisi D.Starikov yazır: «Tənqidçi – yazıçı - oxucu» mövzusu nə bu gün, nə də dünən meydana çıxmışdır, həmin mövzu müxtəlif cəhətdən dəfələrlə müzakirə edilmiş, lakin bu müzakirələr hərdənbir və fəvqəladə olsa da, yenə əvvəlki kimi öz aktuallığını saxlamışdır» (19, s.215).

Ədəbi tənqiddə bədiilik problemi «tənqidçi – yazıçı – oxucu» mövzusunun müəyyən tərəfidir. Belə ki, bədiilik – tənqidçinin sadə və aydın dildə yazmasına çağırışdır; bədiilik – oxucunun tənqidçi fikrini və yazıçı ideyasını dərinləndirən, hərtərəfli dərk etməsinə köməkdir; ən nəhayət, bədiilik – tənqidin sənətkarlıq imkanlarının genişlənməsi və zənginləşməsi deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.F.. Əsərləri, II c., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, B., 1961.
2. Cəfər M. Həyatın romantikası. Azərnəşr, B., 1968.
3. Cəfər M. Sənət yollarında. Gənclik, B., 1975.
4. Elçin «Quyu» müəllifinə məktub.- «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 16 aprel 1977-ci il.
5. Hacıyev Tofiq. Nəsr dilinin müasirlik məzmunu və müəllif çaları.- «Azərbaycan» jurnalı, 1980, №8.
6. Kərim Əli. Qaytar ana borcunu. Gənclik, B., 1979.
7. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, B., 1963.
8. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. «Yazıçı», B., 1979.
9. Mirəhmədov Əziz. Romantizmin həudurlarını realistsinə müəyyənləşdirməli. -Sovet ədəbiyyatşünaslığının aktual problemləri, «Elm» nəşriyyatı, B., 1974, səh.137-169.
10. Mütəllimov Təhsin. Sənət qayğıları. Yazıçı, B., 1981.
11. Nəbiyev B. Tənqid və ədəbi proses. Azərnəşr, B.,1976.
12. Rza R. Mənim fikrimcə. Azərnəşr, B., 1967.
13. Talıbzadə K. Ədəbi irs və varislər. Azərnəşr, B., 1974.
14. Vahabzadə B. Sənətkar və zaman. Gənclik, B., 1976.
15. «Vestnik Evropı», 1803, №6.
16. Yeqorov B. O masterstve v literaturnoy kritike. Sovetskiy pisatel, Leninqradskoye otdeleniye, 1980.
17. Literaturno-kritičeskiye rabotı dekabristov. M., Xudojestvennaya literatura, 1976.
18. Sovremennaya literaturno-xudojestvennaya kritika. Nauka, M., 1975.
19. Starikov D. O prizvanii kritika, - V kn.: «Sovremennaya literaturnaya kritika», «Nauka», M., 1977.
20. Sumarokov A.P.. Poln. sobr. soç., t.9.

ŞƏXSİYYƏT VƏ İDEAL VƏHDƏTİNİN YENİ MAHIYYƏTİ

Bütün dövrlərdə olduğu kimi müasir mərhələdə də insan cəmiyyətin aparıcı qüvvəsidir. Cəmiyyətlər dəyişir, nəsillər bir-birinin ənənələrini yaşadır, hətta təbiət də öz simasına yeni-yeni əlavələr edir, lakin bütün bu münasibətlərin müqabilində insanın rolu və əhəmiyyəti heç vaxt azalmır.

Uzun müddət nihilist baxışda belə bir mövqe hökm sürmüşdür ki, elm və texnikanın sürətli inkişafı cəmiyyətdə insanın əhəmiyyətini azaldacaq və görünməmiş böhrana səbəb olacaqdır. Bu ehtimalla son dərəcə qabaqcıl təfəkkür də tərəddüddə qapıldı; insan İnsanın taleyindən qorxuya düşdü.

Əsl həqiqət isə belədir ki, elmi-texniki tərəqqi dövründə insan amili daha böyük məna kəsb edir. Bir halda ki, qabaqcıl texnika və texnologiyanın yaradıcısı insandır, onda insanın taleyinə skeptik münasibət nə dərəcədə özünü doğrulda bilər?

Elmi-texniki tərəqqi dövrünün ədəbiyyatı da insan problemlərinin həllində quru-sxematik təsəvvürlərin əleyhinədir. Bu ədəbiyyat şəxsiyyətin mövqeyinə barmaqarası baxmır, şəxsiyyətlə idealın vəhdətini inkişafın mühüm amili hesab edir.

Belə bir cəhət də mübahisə doğurmamalıdır ki, elmi-texniki tərəqqi dövrü XX əsrə xas olsa da, o, uzun əsrlərin bəhrəsidir. Yəni burada elmə münasibətin mahiyyətindən çıxış etmək lazımdır. Hər yeni kəşf təfəkkürdəki qalıqları silib atdığı kimi yeni psixoloji baza da yaradırdı. Bu yeni duyum və inam insanı irəliyə – daha ecazkar uğurlara doğru aparırdı. Bununla belə bir həqiqət təsdiq edilir ki, hər mərhələdə texniki platformanın öz siması var və təfəkkürlə, fantaziya ilə əsrləri qabaqlamaq mümkün olduğu halda, texniki kəşflər yalnız həmin dövrə xasdır. Bəs bədii yaradıcılıq bunu nə şəkildə görür və göstərirdi? Bu prosesdə şəxsiyyət

və idealın vəhdəti necə idi? Onların ahəngdarlıq və disharmoniyasındakı tənəsübü necə başa düşməli?

Yazıçılar qələmə aldıqları hadisələrə aid dövrlərin texniki səciyyəsinə dəqiq göstərməkdə çox həssasdırlar. Yəni qəhrəmanlar öz tarixləri üçün səciyyəvi olan kəşflərlə təmasda olurlar. Yaxud da belə əsərlərdə keçmişin və uzaq keçmişin texniki vasitələri canlandırılır. Məsələn, Fərman Kərimzadəyə görə, insanın irəliyə doğru hərəkətini təmin eləyən başlıca qüvvə atdır: «Atları yəhərləmişdilər. Yüyə vürmüşdular. Birinci atı gətirdilər. Bu uzun boylu, nazik ayaqlı, sivri sağırlı türkmən atı idi.

Uzun Həsən yüyəni yalın üstündən keçirdi, ayağını üzəngiyə qoymamış tullanıb yəhərdə oturdu. Amma yəhər yatdı, atın ayaqları qabağa sürüşdü, dal ayaqları çökdü. O, tullanıb yəhərdən yerə düşdü. Sara xatun da dayanıb oğlunun özünə at seçməsinə baxırdı. Atın beli oğlunun ağırlığına tab gətirməyib az qala qırılmışdır. Uzun Həsən günahkar-günahkar anasına baxdı:

- Ana, mənə tutsa bu bədbəxt atların ahı tutacaq...»¹ Əlavə olaraq burada ərəb atı da, Qarabağ atı da sınaqdan keçirilir. Həmçinin maraqlıdır ki, Uzun Həsənin sınağına dözməyən at elə oradaca öldürülür.

Keçmişdə at hökmdarların, sərkərdələrin əsl gücü və qüvvəsi hesab olunurdu. Burada Koroğlunu da yada salmaq yerinə düşər. F.Kərimzadə isə yazır:

«Uzun Həsən əyanlarına, rəiyyətinə özünün gücünü, ağırlığını göstərmək istəmirdi. Onu hələ neçə-neçə döyüşlər gözləyirdi. Döyüşdəki at sahibi kimi cəld olmadı, onu tez tutarlar. Əsir eləyərlər. Əsir düşən hökmdarın səltənəti dağılmasa da, ömürlük ləkəli olur. Bir hökmdar həyatı üçün yüzlərlə ilxı qurban verirdilər, heç onu müqayisəyə də gətirmək olmaz. Həm də

¹ F.Kərimzadə. Xudafərin körpüsü. Bakı, Yazıçı, 1982, s.27-28.

igid döyüşçünün sərkərdənin altında adına layiq at olmalıdır». ²

«Xudafərin körpüsü» romanında bu söhbətlər bir neçə dəfə davam etdirilir. Bəzi yerlərdə isə cıdırdan söhbət gedir. Xətəidən əvvəlki dövrü təsvir edən yazıçı göstərir ki, o vaxtlar cıdırdan yalnız qəhrəmanlığın nümayişi kimi istifadə etmirdilər. Cıdırın öldürmək üçün vasitə rolunu oynadığı məqamlar da olurdu:

«Cıdırı Səlcuqşahbəyim xatun öz istədiyi kimi təşkil eləmişdi. Birinci də cıdırı Qarabağ gözəlinin tayfasındakı cavanlar çıxmalı idi. Bu həm onlara hörmət əlaməti idi, həm də Səlcuqşahbəyim xatun adını eşitdiyi Cəmərdir görmək istəyirdi. Əgər Cəmərdlə qızın məhəbbətindən hamı xəbərdədirsə cıdırı da hamı onu irəli buraxacaqdı. Bu cıdırın qalibinə hökmdarın özü xələt verəcəkdə. Bundan əlavə də Səlcuqşahbəyim iki cam şərbət hazırlamışdı. Biri qızıl camda, biri də saxsı kasada. Saxsı kasadakı şərbəti Sultan Yaqub Cəmərdə verməli, özü qızıl kasada içməli idi. O, hər şeyi ölçüb biçmişdi». ³

At Xətai dövrünün özünün də səciyyəvi faktı idi. Elçinin «Mahmud və Məryəm» romanı da bu həqiqəti konkret dövrə uyğun şəkildə əks etdirir:

«Bu o deyən söz idi ki, Qarabağ dağlarından qoparılib gətirilmiş bu cavan oğlana yaxşı bir at verəcəkdilər, üç il bundan əvvəl Gəncədə kəsilmiş təngə ilə doldurulmuş bir kisə verəcəkdilər, anası üçün, bacısı üçün bir-iki top ipək, qumaş verəcəkdilər və həmin at gecə-gündüz çapıb, Bərdədən keçib, belində yox, göyün yeddinci qatında uçan yeni sahibini Qarabağ dağlarına çatdıracaqdı». ⁴

Yaxud romandakı başqa bir məqama diqqət edək:

² F.Kərimzadə. Xudafərin körpüsü, s.29

³ Yenə orada, s.85.

⁴ Elçin. Mahmud və Məryəm. Bakı, Yazıçı, 1983, s.13.

«Bu dəm Gəncənin o xanəndə qızları ilə Ceyranın arxasında elə bir məsafə var idi ki, bu məsafəni dünyanın heç bir atı, heç bir dəvə karvanı başa vura bilməzdi, bu səs çatmaz, ün-yetməz bir məsafə uzaqlığı idi: Ceyran Gülguna minib illərlə çapsaydı da daha bu məsafədən canını qurtara bilməzdi, Arəş yüz dəfə ox atsaydı da bu məsafənin axırına çata bilməzdi, çünki bu məsafənin sonu yox idi. Hər halda Ceyrana belə gəlirdi».⁵

Göründüyü kimi, Elçin dövrün öz xarakterindən çıxış edərək, nəinki atın rolundan danışır, eyni zamanda, məsafəni bildirmək üçün atı sürət vahidinə çevirir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, romanda müasir dövrlə də bağlı olan yazıçı təxəyyülü özünü göstərir. Yuxarıda göstərdik ki, yazıçılar qələmə aldıkları hadisələri dövrün öz səciyyəvi əlamətləri ilə əks etdirirlər və daha çox çalışırlar ki, bunlar müasir dastanlarla üzvi şəkildə əlaqələndirilsin. Və belə olduqda tənqid sənətkara çox vaxt qüsurlar tutur ki, o, tarixi təhrif edir. Amma burada başqa bir mühüm cəhət də nəzərdən qaçırmaq olmaz. Belə ki, əsəri qələmə alan yazıçı bugünkü elmi-texniki tərəqqi dövrünün sənətkarıdır. Buna görə də ola bilməz ki, müasir təfəkkür ən qədim tarixlərdən yazılan əsərlərdə belə öz izini saxlamamış olsun. Əlbəttə, biz burada hər hansı əsərin müasirliyindən danışmaq fikrində deyilik. Şübhəsiz, bədii əsər mövzusunda asılı olmayaraq aktual məzmununa malik olmalı və öz təlqin əhəmiyyətinə görə bugünkü oxucunu cəlb etməlidir. Söhbət ondan gedir ki, poetik strukturda yazıçının yaradıcılıq təxəyyülü qələmə aldığı dövrün əhvalatları ilə necə qaynayıb-qarışmışdır. Elçinin yenə də həmin əsərindən bir məqamı xatırlayaq:

«Mahmud bu iki nəfərə bu gün sübh tezdən rast gəldi, daha doğrusu, onlar Mahmuda rast gəldi. Mahmud neçə gün idi

⁵ Yenə orada, s.111-112.

ki, çöllü-biyabanda azmışdı, hara getdiyini bilmirdi, heç kimə də rast gəlmirdi, cibində iki qızıl sikkə ola-ola neçə gün idi ki, dilinə heç nə dəymirdi. Ta srağagün axşam Ərzurum dağlarına qalxan **araba yolu ilə** (kursiv bizimdir – K.Ə.) gedə-gedə özü də bilməmişdi, yoldan çıxmışdı, azmışdı».⁶

Diqqəti «araba yolu»na cəlb etmək istəyirdik. Mətdən aydın olur ki, «araba yolu» əvəzinə cığır işlədilsə idi daha dəqiq olardı. Çünki neçə gün idi ki, heç kəsə rast gəlməyən, çöllü-biyabanda azan, hara getdiyini bilməyən Mahmudun düşdüyü vəziyyət üçün «cığır» daha münasibdir. Eyni zamanda, «dağlara qalxan araba yolu ilə gedə-gedə özü də bilməmişdi, yoldan çıxmışdı, azmışdı» yazılsa idi, daha dəqiq çıxardı. Bütün bunlar yazıçının əsərində tənqidi məqam tapmaq üçün «ədəbiyyatşünas vasvasılığı» deyil. Biz konkret şəkildə izah etmək istəyirdik ki, «araba yolu» ifadəsinin işlənməsi Xətai dövrünə «düşən» yazıçının XX əsr təfəkkürü ilə bağlıdır. Çox ehtimal ki, Elçin həmin sözləri yazanda onun təxəyyülündə istər-istəməz «maşın yolu», «qatar yolu» və sair vahidlər müqayisə olunmuş və təbii ki, araba yolu meydana çıxmışdır – o dövr üçün xas olan bir yol.

Yenə də o məsələyə qayıdaq ki, at inkişafın müəyyən göstəricisi kimi, son dövrlərə qədər gəlib çıxmışdır. Təbii ki, Cahandar ağa da («Dəli Kür») istəklisini atla qaçırdır. Amma Sultan Əmirlinin evləndiyi qadının taleyi başqa cürdür:

«Nə haray-həşir, ay bacı? Özün demirsənmi Xan nəçə-niyin qabağında əsir-yesirdi, Qudahlıların dəyirmanına su tökür Göbələk! Qurğu qurulanda, Gülgəz maşına basılanda cıncırını da çıxartmayıb, Sultan əmini ayıq salmayıb! Gülgəz maşına minirmiş, təkərin altına salmaq istəyirmiş özünü. Gülənov qollarını burub, Göbələyin gözünün qabağındaca bir şüşə konyak töküb

⁶ Elçin. Mahmud və Məryəm, s.138.

Gülgəzin boğazına, onda da cıncırını çıxartmayıb Göbələk!».⁷

Ədəbiyyatda qadının atla və yaxud maşınla aparılması iki müxtəlif dövrün, həm də əlavə etməliyik ki, iki müxtəlif xarakterin xüsusiyyətidir. Bu fikrin təsdiqi üçün qeyd edək ki, bədii əsərlərdə müxtəlif dövrlərə aid elə faktlar var ki, onlar bu dövrləri bir-birindən fərqləndirmək üçün elə bir ciddi əhəmiyyət kəsb edə bilmirlər. Yəni onlarda zamanın səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə bütün tarixi proses cəmləşir.

«Mahmud və Məryəm» əsərində oxuyuruq:

«Məryəm soruşdu:

- Sən niyə evlənmədin, ata?»

Baba Keşiş qalın çatma qaşlarının altından zil qara və işıqlı gözləri ilə Məryəmə baxdı və heç nə demədi.

Bir müddət beləcə dayanıb bir-birinə baxdılar və gözləri ilə bir-birini başa düşdülər: Baba Keşiş başa düşdü ki, Məryəm nə üçün bu sualı verdi və Məryəm də başa düşdü ki, Baba Keşiş nə üçün susur.

Məryəm anadan olan günü anası vəfat etmişdi və həmin gündən etibarən də Baba Keşiş ilə Məryəm bir yerdə idi».⁸

Eynilə «İdeal» romanında da Səməd dünyaya gələndə anası – Mədəd Əmirlinin qadını ölür və hətta o, öləcəyini də bilirdi.

Hadisələrin vaxtına gəldikdə isə bunlardan birincisi XVI əsrdə, digəri isə XX əsr baş vermişdir.

Lakin atla və maşınla ölçülən dövrlər elə bu ölçülərinə görə də fərqlidirlər. Hətta təsadüf kimi qəbul etmədən qeyd etmək lazımdır ki, «Xudafərin körpüsü»ndə at və atlar nə qədər mühüm rol oynayırsa, Sabir Əhmədovun «Yamacda nişanə» povestində⁹

⁷ İsa Hüseynov. İdeal. Bakı, Yazıçı, 1985, s.314.

⁸ Elçin. Mahmud və Məryəm, s.32.

⁹ Sabir Əhmədov. Yamacda nişanə. Bakı, Gənclik, 1973.

maşın bir o qədər xüsusi rol oynayır. Başqa sözlə, S.Əhmədov povestdə süjet və konflikti də, qəhrəmanın təqdimini də elmi-texniki tərəqqinin yeni bir nailiyyət nümunəsi olan yangınsöndürən maşın üzərində qurmuşdur.

Hərgah söhbət şəxsiyyət və idealdan gedirsə, burada şəxsiyyət anlayışını geniş başa düşmək lazımdır. Bu məfhum cəmiyyətdəki aparıcı simaları deyil, eyni zamanda, mənəviyyatca kamil, öz işi ilə cəmiyyətə xeyir verən şəxsiyyətli adamları da ifadə edir. Bu fikrin daha bariz nümunəsi İ.Hüseynovun «İdeal» romanında Səmədin Sultan Əmirliyə dediyi sözlərdə aydınca ifadə olunmuşdur: «Tək bir nəfər namuslu, qeyrətli kommunistin prinsipial fəaliyyəti bütöv bir kollektivin fəaliyyətinə bərabər ola bilər. Kim nə deyir desin, şəxsiyyət lazımdı bizə. Rəhbərlikdə də şəxsiyyət lazımdır, gündəlik işlərdə də. «Vintik» teoriyası ilə razı deyiləm. Bircə gündə, bircə gecədə bilirsən nə qədər şəxsiyyət gördüm kəndimizdə?! «Vintik» deyillər, şəxsiyyətdilər! Amma «vintik»dən də betər, dilsiz-ağızsız, lal-kar bədbəxtlərə döndəriblər hamısını! Elə olmalıdı, əmi! Partiya təşkilatının başında uca, ideal şəxsiyyət dayanmalıdı, mənim kimi sırası təlimatçıların hər biri də şəxsiyyət olmalıdı! Lapatka, kətmən tutanlar da! Maşın, traktor sürənlər də! İnsan sıxılmamalıdı! Büzüşməməlididi! Açılmalıdı, pardaxlanmalıdı! Başdan-ayağa şəxsiyyət cəmiyyəti olmalıdı bizim cəmiyyətimiz!».¹⁰

Müharibədən sonrakı illərin tələbi olsa da, bunlar bu gün elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı dövrünə də aiddir. Adamlar öz şəxsiyyətləri və idealları ilə böyük ola bilərlər. Böyüklük vəzifə deyil. Belə olsa idi böyüklər, böyüklük saya-hesaba gəlməzdi.

Şəxsiyyətin böyüklüyü idealın böyüklüyü ilə təmin olunur. İsa Hüseynovun «İdeal» romanının mahiyyətində də belə

¹⁰ İ.Hüseynov. İdeal, s.362.

bir müqəddəs həqiqət dayanır.

«İdeal» əsərinin konfliktli bir-birinə zidd iki cəbhəni təmsil edir. Bu cəbhənin bir tərəfində Mədəd, Sultan və Səməd Əmirililər, Qılınc Qurban, Təftiş Abbas..., digər qütbündə isə milis rəisi Gülənov və onun vəzifəli dostları Xudiyev, Saylov, RİK Ağamalı və onların əlaltıları Çax-çux Xalıq, Əlləzoğlu və bunların hamısının müdafiəçiləri – Mirqəzzab, Pers.

Əmirililər üçün ən böyük ideal – Xalq, Vətən ideali idi. Onun uğrunda mübarizələrə qoşulmaq, hətta ölmək belə onlar üçün ən ali həyat həqiqəti idi.

Sultan və Mədəd Əmirililər, Qılınc Qurban bütün çətinliklərə dözməyə məcburdurlar. Onları hər gün təqib edirlər. Lakin bu sağlam qüvvələr təqiblərə dözərək öz ideallarının həyata keçməsinə gözləyirlər və buna inanırlar. Onlar əmindirlər ki, bu cür haqsızlıqlar çox davam edə bilməz. Necə ola bilər ki, siyahı tutulub adam qırırlar, amma hamı dözür? Çünki dözməyə məcburdurlar. Əks təqdirdə onlar da məhv olacaqlar.

Əmirililər Azərbaycanın tarixi keçmişi ilə bağlı kitabları qoruyub saxlayır və onu gələcək nəsillərə çatdırmaq istəyirlər. Bizə belə gəlir ki, həmin kitab simvolik səciyyəyə malik olsa idi, daha həyati görünərdi və əsərin qiyməti, tərbiyəvi əhəmiyyəti də qat-qat artıq olardı. Lakin məqsəddən yayınmadan deməliyik ki, ideal kimi seçilən həmin müqəddəs amal özlüyündə çox dəyərlidir. Bu və üstəgəl Sultan Əmirinin həyat uğrunda mübarizələri təbii şəkildə onu gənc Səməd üçün ideala çevirmişdir.

Səmədin tərcümeyi-halı iki mərhələyə ayrılır. Atası Mədəd Əmirinin ölümünə qədər və ölümündən sonrakı mərhələ. Bu ikinci mərhələ dərkətmə və mübarizə mərhələsidir. Əsərdə bu mərhələlərin ayrıldığı məqamda işarələr çoxdur. Lakin bu işarə xüsusi formada təqdim olunur: QƏZADAN SONRA. Bu nə deməkdir?

«İyirmi ikinci ildə İranın siyasi polisi kommunistləri hər yerdə həbsə alıb Qəsri-Qacara göndərəndə, Pişəvərinin təklifi ilə partiyanın arxivindəki əsas sənədlərə, o cümlədən Ənzəlidə, Ərdəbildə, Xorasanda, Rəştə, Mazandaranda, Təbrizdə, Gilanda və Tehrandə «podpolya»ların sənədlərini də Ağ Əmirlə Boz Əmirə etibar eləyibmişlər. Ağ Əmirlə Boz Əmir də kağızları vaxtilə özlərinin mənsub olduqları «İttihadi-İslam» firqəsinin kağızlarına qatışdırıb, sandıqlara doldurub, «şəxsi arxiv» adı ilə bu taya göndəribmişlər. Otuzuncu ildə siyasi polis ikinci dəfə kütləvi həbslərə başlayanda isə yenə də Pişəvərinin təklifi ilə partiyanın Təbrizdəki gizli kitabxanasından ən vacib kitabları seçib, «İttihadi-İslam»ın kitablarına qatışdırıb, mərhum şeyxlərin «vərəsəlik şəhadətnaməsi» ilə birlikdə «Vərəsə kitabxana» adı ilə bu taya göndəribləmiş». ¹¹

Məsələ burasındadır ki, Ağ Əmirlə Boz Əmirin xidmətlərinə baxmayaraq, indi burada onların qardaşları Mədəd və Sultan Əmirililərin üzərinə iş qaldırmaq istəyirlər. Əsas bəhanə də budur ki, sizin qardaşlarınız «İttihadi-İslam» firqəsinin üzvü olmuşlar və siz həqiqi partiya işçisi ola bilməzsiniz. Hətta Ağ Əmirlə Boz Əmirin qəbirlərinin şəkillərini də çəkib gətirtiriblər. Bu şəkilləri görəndə Mədəd əsəbiləşir və Çax-çux Xalığın bu çirkin əməllərinə son qoymaq üçün otağından çıxır. Kabinetdə isə ELM və EŞQİ vəsiyyəət etdiyi oğlu Səməd qalır.

Mədəd Əmirli Çax-çux Xalığın həyətinə gəlir və orada açılmış «bazarı» dağıdır. Maşını sürətlə sürüb kənddən çıxır və bir azdan xəbər yayılır ki, qəza baş vermiş, sədr ölmüşdür. Söhbət məhz bu «avariya»dan gedir. Müasir texnika ilə bağlı fəlakət mənəvi-psixoloji mərhələlərin də ayrılma nöqtəsi olur. «Avariya» Səməd Əmirinin həyatı dərk təkənnə, atasının elm və eşq

¹¹ İ.Hüseynov. İdeal, s.195.

barədəki vəsiyyətini daha dərindən anlamağın əsasına çevrilir.

Səməd Əmirli üçün ətrafında baş verən hadisələrin dərki o qədər də asan olmur. Gənc kommunist müzürri qüvvələri susdurmaq istəyərkən təcrübəsizlik edir. Onlarla bütün kənd camaatının qarşısında haqq-hesab çəkir: bankdan götürülmüş pulu saydırtdırır, sədrin möhürünü aldırır, Gülənovu döyür və s. Bütün bu prosesdə camaat Səməd Əmirlini özlərinə sədr seçirlər. Lakin yenicə partiya məktəbi qurtarıb rayona işə gələn gənc kommunist bütün bunların onun üçün tələ olduğunu heç ağına da gətirmir. O, bütün bunları şofer Müslümün izahatlarından sonra başa düşür. Bir də başa düşür ki, onun sevgilisinin Sultan Əmirli üçün arvad olmasının özü də tamamilə quramadır və bu əhvalatdan qardaşoğlunu əmiyə qarşı qoymaq üçün istifadə edirlər. Lakin Səməd Əmirli tamamilə güzəştə gedir, irticanın bu pis niyyətini pozur. Yazıçı ideal naminə yeni konsepsiya irəli sürür: «Gülgəzin bircə xoş baxış, bircə xoş kəlmə həsrətinin arxasında başqa həsrət – yangı vardı. Necə olur-olsun, nəyin bahasına olur-olsun qovuşmaq yangısı. Gülbənzinin dilindən düşməyən bu «qovuşmaq» kəlməsi, əlbəttə, Gülgəzin gəlməsi idi. O cırılan məktub da yəqin ki, ancaq bu fikirlə, ancaq bu məqsədlə yazılmışdır. Səməd sözünü, bəlkə də, elə bu məktubdan başlayıb, «Gülgəz mənim əmimin arvadıdır. Əmimin namusu mənim namusumdur» sözlərindəki hisslərini, düşüncələrini, arzularını anlatmalı idi. Xoşbəxtlik məgər ondadır ki, necə olur-olsun, nəyin bahasına olur-olsun qovuşsan?! İki istəklinin qovuşmağı Sultan Əmirli adında idealı öldürürsə, ömrü boyu hər cür məhrumiyətə sinə gərə-gərə şəxsi istək və arzularının hamısı, o cümlədən ailə səadətini də o taybu taylı vətəninə qurban verən idealın ölümü ilə birlikdə Səməd də ölürsə, Səmədlə birlikdə Gülgəz özü də, bir çox başqaları da ölürsə, «qovuşmaq» xoşbəxtlikdirmi!? Əsl xoşbəxtlik

onda deyilmi ki, bütün əzabkeşlərin dərđini yüngülləşdirə-yüngülləşdirə özün də yüngülləşəsən, sarsıntıları, üzüntüləri dağıldıqca özün də sarsıntılardan, üzüntülərdən qurtarıb, məhz əzabkeşlərin xoşbəxtliyi ilə xoşbəxt olasan?!»¹²

Göründüyü kimi, müəllif görə, şəxsiyyət öz idealı naminə lazım gələrsə hər şeyi qurban verməyi bacarmalıdır. İdeal müqəddəsliyi xoşbəxtliyin də əsasıdır və yalnız bu müqəddəslikdə həqiqi həyata qovuşmaq mümkündür. Təsadüfi deyil ki, belə bir cəhət Elçinin «Mahmud və Məryəm» romanında da açıq şəkildə özünü göstərir.

Mahmud kimdir? O, Ziyad xanla Qəmərbanunun izdivacından doqquz il sonra dünyaya gəlmişdir. Mahmud sarayda xüsusi qayğı ilə əhatə olunmuşdur. Sarayda onun tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olurlar. O, təhsilini də artırır: «Mahmud Əflatunun kitablarından tutmuş İbn-Sinanın əsərlərinəcən, «Kəlilə və Dimnə»dən, «Kabusnamə»dən tutmuş Sədinin «Gülüstan»ına-cən, Nəvainin «Xəmsə»sinəcən çox kitab oxumuşdu».¹³

Ancaq təbii ki, bütün bunlar yarımçıq qalır. Mahmud təsadüfən gördüyü Baba Keşişin qızı Məryəmə vurulur və ona çatmaq üçün bütün həyatını sərf etməyi qərara alır. Ziyad xan və Qəmərbanu Sofini də ona qoşur və əlavə olaraq onlara ərzaq çatdırmaq üçün gizli dəstə də göndərir.

Yazıçı Mahmudun öz idealından dönməyəcəyini – Məryəmə qovuşmaq üçün bir an belə geri çəkilməyəcəyini xüsusilə nəzərə çarpdırmağa çalışır. Hətta onu yoldan qaytarmaq üçün Qəmərbanunun qurduğu kələk də baş tutmur. Nəhayət, iş o yerə gəlib çatır ki, Mahmud yeməyə çörək tapmadığı anda belə yenə Məryəmin eşqi ilə yaşayır.

¹² İ.Hüseynov. İdeal, s.312.

¹³ Elçin. Mahmud və Məryəm, s.25.

Bütün bunların müqabilində sanki xoşbəxtlik baş verir. Ərzurum hökmdarı Süleyman paşa Mahmudu və Məryəmi saraya gətirir və onların toyunu eləməyi qərarlaşdırır: «Məryəm Mahmudla üzbəüz tül pərdənin arxasında oturmuşdu və bu məclis sona yetəndən sonra, Məryəm Mahmudun olacaqdı, heç kimdən hürkməyib, heç kimdən qaçmayacaqdılar, gecə-gündüz bir yerdə olacaqdılar, uşaqları olacaqdı və bu uşaqlara Məryəm döşlərindən ağappaq süd verəcəkdı və bütün bunlar dünyanın ən böyük xoşbəxtliyi deyildimi?»¹⁴

Bu hisslər təmiz və pak hisslər idi. Ağrılı-acılı həsrətin vüsəl nəğməsini xatırladırdı. Lakin sonrakı hadisələr tamamilə başqa cür cərəyan edir:

«Mahmud təzədən Məryəmin donunun yaxasındakı düymələri buz soyuğundan donan barmaqları ilə bir-bir açdı və axırıncı düymə açılan kimi, yenə düymələr öz-özünə bir-bir bağlandı.

Məryəm:

- Cır! Cır! Cır bu paltarı! – qışqırdı və Mahmud Məryəmin əynindəki donun yaxasını cırmaq istədi, amma bayaqdan bəri parılısını, bəzək-düzəyini itirmiş bu don cırılmadı, Mahmud nə qədər güc edirdisə, Məryəm nə qədər dartınırdısa bu don cırılmırdı və Məryəmə elə gəlirdi ki, bu gecə qaranlığında kimsə onun ağzını qapayırdı, qışqırmağa qoymurdu, amma Məryəm güclə, bütün varlığının istəyi ilə qurtulub qışqırırdı: - Qurtar məni! Qurtar məni! Qurtar məni! – və Mahmud qollarının arasında quruya düşmüş soyuq balıq kimi çapalayan Məryəmi qurtara bilmirdi; Mahmud da qışqırmaq istədi, amma bacarmadı, Məryəmi sinəsinə sıxıb qızdırmaq istədi, amma Məryəm qızınmadı və bu vaxt Mahmud bircə anın içində aydınlıq əvəzinə otağa dolmuş Camaat gülüşünü gördü, hər tərəfdə bir Camaat

¹⁴ Yenə orada, s.173.

təbəssümü gördü, həmin gülüşdə, təbəssümdə bu dəli dünyanın əlacsızlığını gördü və Mahmudun sinəsindən bir ah qopdu, bu ah bir koma od oldu və Mahmud başa düşdü ki, yanır.

Alov Mahmudun paltarını, saçlarını bürüdü».¹⁵

İnsanın ölümə nəticələnsə belə öz idealına çatmaq istəyini təsdiq edən yazıçı üçün məhdud mərhələ yoxdur. Yəni belə bir tələb və məqsəd bütün dövrlər üçün səciyyəvidir.

Şəxsiyyətlə ideal arasındakı vəhdətin belə bir mahiyyəti Sabir Əhmədovun «Yamacda nişanə» povestində daha bariz şəkildə meydana çıxır. Elm və texnikanın yeni nailiyyəti ilə üz-üzə dayanan Laçın kimdir? Yazıçı elə povestin ilk səhifələrində Laçın haqqında belə bir xasiyyətnamə verir:

«Qorxsalar da, qorxmasalar da, sevsələr də, sevməsələr də, Laçın kiçik şəhərin bir ərköyün, dəlisov balası idi. Ərsəyə yetib, qənsərə çıxdığı gündən adamların üzü-gözü ona elə öyrəşmişdi ki, buranı Laçınsız ağıllarına gətirə bilməzdilər. Küçədə, dükanlarda, bazarda Laçın görünməsə nə dükan dükandı, nə bazar bazar. Əlləri gah dalında, gah əsgərsayağı yanlarında yellənə-yellənə girirdi bazara. Adamlar xəmə-xırda tamaşa eləyir, baxır, yoxlayır, qiymət soruşur və birdən nərə çəkirdi:

- Spekulyant köpəyoğlu! Niyə kasıb-kusubu soyursan? – təpiklə vurub birinin kisəsini dağıdırdı.

- Kafir qızı kafir! Bəsdir zəhirmarınızı gətirib camaatı dəli elədiniz!»¹⁶

Bu keyfiyyətlər Laçının əsgərlikdən əvvəlki xüsusiyyətləri idi. İndi Laçın iki il əsgərlikdə olandan sonra yenə öz sevimli kiçik şəhərinə dönmüş və necə yaşayacağı barədə düşüncələr. İşləmək, ev tikmək və evlənmək onun ümdə arzularından

¹⁵ Elçin. Mahmud və Məryəm, s.181.

¹⁶ S.Əhmədov. Yamacda nişanə, s.4.

dır. Bu arzuları həyata keçirmək üçün isə ona şərait lazımdır. Lakin gənc oğlan ilk gündən kəskin müqavimətlə qarşılaşır: «Əgər elə o vaxt adamların nə danışdığını, küçədə, evlərdə gədən söhbətlərin ona aid olanını eşitsə idi, Laçın bunları bilərdi:

- Laçını şofer qoyurlar, əsgərlikdə qurtarıb.

- Bahooo-o-o-veh! Laçına maşın vermək olar, ay evi tikilmişlər?!

- Voyenniləri də ki, bilirsiniz. Onlar maşını sürmürlər, uçurdurlar!

- Uşağın-böyüyün zəhrini yaracaq!»¹⁷

Hətta Laçının rayonda yüksək vəzifədə işləyən qardaşı da raykom katibindən xahiş edir ki, ona maşın verməsin. Çünki başları çox bəlalar çəkə bilər.

Digər tərəfdən isə Laçın hərbi xidmətdə olarkən aldığı sürücülük vəsiqəsinin doğruluğunu, özünün xeyli dəyişildiyini sübut etmək istəyir. Ona görə də onun hörmət bəslədiyi qardaşı ilə üz-üzə gəlməsi tamamilə əsaslandırılmışdır. Bu, povestin realizminin gücünü daha aydın şəkildə açıb göstərir:

«Böyük qardaşının səsi otağı bürüyürdü. Laçının halına az təvafüt eləsə də, anasının əsəblərini oynadırdı.

- Mən işləmək istəyirəm. Əlimdə vəsiqəm var. Bu vəsiqəni firıldaqla almamışam.

- Maşın yoxdur.

- Maşın var. – Laçın şişib qızarmış bulanıq gözlərini ağır-ağır dolandırdı. – Amma onu Laçına vermək olmaz. Ümumiyyətlə, Laçına etibar etmək olmaz. Hətta bunu Laçının doğma adamları, böyüyü-qardaşı da bilir. Nəinki bilir, o, özü raykomdan, rayonun böyüyündən xahiş etmişdir. Demişdir ki, ona maşın verilməsin».¹⁸

¹⁷ S.Əhmədov. Yamacda nişanə, s.8.

¹⁸ Yenə orada, s.16.

Çoxşaxəli konfliktin mərkəzində də məhz bu fikir dayanmışdır: Laçına SÜKANI etibar etmək olarmı?

Bu sual birinci növbədə insanla TEXNİKA arasındakı münasibətin ifadəsidir. Həmin münasibətin məğzində də yeni-yeni suallar durur: Laçının texnikadan başı çıxırmı? O, səriştəli sürücüdürmü? Rayonda ona maşın versələr qəza törətməzmi? Bunlar yazıçı və oxucu qarşısında dayanan müstəqil suallardır. Amma povestdə söhbət məsələnin tək cə «texniki» tərəfi ilə bağlı deyil. Elə Laçını da narahat eyləyən ikinci əsas cəhətdir: sükanın etibar olunmaması onun həyatı başa düşməməsi haqqında nəticədir. Beləliklə, «Yamacda nişanə» əsərində MAŞIN – TEXNİKA texniki vasitəliliyindən çıxaraq psixoloji vəziyyətin, mənəvi-əxlaqi prosesin məzmununa çevrilir. Bundan sonra əsərdə Laçının daxili aləmi açılmağa başlayır.

Uzun müddət fikirləşdikdən sonra Laçına Yanğınsöndürən maşının verilməsi qənaətinə gəlirlər. Niyə məhz bu maşını?

«Laçının qardaşının dostu olan və onunla iş yoldaşı sayılan rəis Barxudarov əvvəlcə xeyli öyüd-nəsihət elədi, sonra bildirdi: - maşın almışığı. Gedirsən Həsənخانın yanına. İdarəni tanıyırsan... təhvil götürürsən. Vəsiqənə, sənədlərinə baxmağa ehtiyac yoxdur – şirin-şirin güldü. – Katibə göstərmisən vəsiqəni. – Ona sataşdı. – Ağıllı-kamallı işlə. Maaşı bilirsən, o biri şoferlərinkindən artıqdı. İş də ki, YANGINIMIZ YOX, ODDAĞIMIZ YOX, şükür Allaha. Qalan məsələləri, qorxma, yoluna qoyacağıq, - deyib ərklə gülümsədi: yəqin evlənmək, ailə qurmaq işini nəzərdə tuturdu».¹⁹

Hər şey çox dəqiq ölçülüb-biçilmişdir. Onsuz da rayonda yangın olmur və deməli, Laçın da maşını ildə bir dəfə yerindən tərpədən, ya tərpətməz.

¹⁹ S.Əhmədov. Yamacda nişanə, s.26-27.

Laçının maşına münasibətini S.Əhmədov son dərəcə həssaslıqla təsvir etmişdir:

«İki divar arasında dayanan maşın alovdu. Hətta bir baxışda, qara təkərlər çatılmış kəsov-odun parçası, maşının gövdəsi isə yanıb lalıxlamış köz yığını, bəlkə də, polad əridən atəşli soba timsalında görünürdü. Bu alov on metrədən adamın üzünü, əllərini qarşımali ikən iki addımda dayanan oğlanı azacıq, bir küləşin, bir kağız qırığının istisincə qızdırmadı. Laçın əlini maşının qanadına qoydu. Əyilib faralara baxdı. Onlar da qarası itmiş bir cüt göz tək bomboş ağarırdı.

- Yaxşısan, qardaş? - dedi».²⁰

Laçının bu münasibəti nə qədər təbii və səmimidir. «Yaxşısan, qardaş? sualı, geniş mənada onu ifadə edir ki, yanğınsöndürən maşınla Laçının arasında nə isə müəyyən yaxınlıq var.

Laçın Həsənخانın yanında işə başladıqdan sonra dəyişilməyə başlayır. Həmçinin çoxlarının güman etdikləri kimi maşın yerində donub qalmadı. Laçın onu hərəkətə gətirdi. O, maşını bəzən yumaq, təmizləmək, bəzən çörək gətirmək üçün sürürdü. Bu reydlərin özü də narahatçılıq yaratmağa başlayırdı. Kiçik şəhərdə qorxu gəzirdi: Laçın təhlükə törədəcək.

Laçının əhvali-ruhiyyəsi maşını sürüb-sürməməsindən çox asılı idi. Maşını hərəkət elətdirdiyi vaxtlarda Laçının cəsələri də artır, səmimiliyi də yüksəlirdi. Bir dəfə maşını yumağa aparanda Laçın çayın kənarında istidə uzanan kişini görür və aralarında belə bir dialoq və əhvalat baş verir:

«- Ay zalım oğlu, bişmirsən?

Kişi umacaqlı-umacaqlı susdu.

- Dur bura gəl! Cəld ol!

- Yox, qağa, bacarmaram.

²⁰ S.Əhmədov. Yamacda nişanə, s.31.

Bura gəl, dedim. – Laçın onu qorxutmaq üçün səsinə boy verdi. – Sən öləsən gəlməsən, səni pallı-paltarlı basacağam lap gözə. Zalım oğlu zalım. Yezidin qarğışına gəlməmişən ki, buz kimi nemətin böyründəcə özünü şəhid eləyirsən! Torpaqda eşələnirsən. Di dur dedim.

Laçın kişinin üstünə yüyürdü. O qalxıb aralanmaq istədi, heç iki addım atmağa aman vermədi, çəkib sürüyüb arxın üstünə gətirdi.

- Soyun paltarını!

- Gələn olar.

- Olsun da. Şalvarını ki çıxarmırsan. Soyun!

Kişini soyundurdu, süsünündən basıb arxın üstə aydı:

- Ədə, əfəl oğlu əfəl, bir tərən də!

Kişi suya girmişdi. Laçın da qarnı tutunca, əvvəlcə ovuc-ovuc, sonra da dodaqlarını arxın səthinə dirəyib o ki var içdi». ²¹»

Bu, saxtakar bir adamın deyil, bütün varlığı və hərəkəti ilə təbii və səmimi olan insanın əhvali-ruhiyyəsidir.

S.Əhmədovun «Yamacda nişanə» povestində güclü və qüvvətli insanın buxovlanmasından, bir növ onun fəaliyyətsizləşdirilməsindən söhbət gedir. Təsəvvür etmək çətin deyildir ki, yenicə əsgərlikdən qayıdan, özünü kişi hesab edən, fiziki gücü ilə «dağı dağ üstə» qoymağı bacaran Laçın səhərdən axşamadək kiçik şəhərdən uzaq bir tərənün başında yerləşən yangınsöndürən idarəsində yatmalı, ya da rəis Həsənخانla söhbət etməli idi. Bir növ Laçını bekarçılıq xəstəliyinə düşürmək istəmişdilər. Laçın üçün isə bundan ağır təhqir və fəlakət ola bilməzdi.

Nəhayət, Laçın nicatını özünü maşınla birgə uçuruma aparmaqda görür. Belə bir sonluq Laçını bir şəxsiyyət kimi daha da gözlərimiz qarşısında ucaldır. O, öz idealına çata bilmir, amma

²¹ S.Əhmədov. Yamacda nişanə, s.53.

oxucu tam əmindir ki, Laçının ideali çox müqəddəs bir ideal idi.

Şəxsiyyətin öz ideali uğrunda mübarizəsi, öz idealına çatmaq arzusu kəskin maneələrdən keçir. Mənfi qüvvələr onun müqavimətini qırmaq və məhv etmək qəsdlərində möhkəmlənirlər.

Elçinin «Mahmud və Məryəm» romanında da Mahmud və Məryəmin bir-biri ilə qovuşmasına mane olan qüvvələr çoxdur. Onlardan ən birincisi Mahmudun anası Qəmərbanudur. O, qətiyyənlə qəbul edə bilmir ki, Ziyad xan keşişlə qohum olsun.

Bu vüsala mane olan ikinci böyük qüvvə elə Baba Keşişin özüdür. O, bu məsələyə dini nöqtəyi-nəzərdən yanaşır. Onun öz məmləkətlərindən baş götürüb getməyi də bu sevdanın baş tutmamağı naminədir. Çünki qorxur ki, Ziyad xan zorla da olsa, Məryəmi Mahmuda ala bilər. Daha hansı hiss idi Baba Keşişi buna məcbur edən? Əsərin bir yerində yazıçı yazır:

«Bu dəfə Baba Keşiş Məryəmi hər bir hücrəsindən nəfs qoxuyan, hər bir əşyasından iyrenlik yağan, zənginliyi ah-uflarla, göz yaşları ilə nəfəs alan, bakirəliyi əxlaqsız, məsumu ifritə etmiş saray içində gözlərinin qabağına gətirdi. Məryəmi müsəlman saray arvadlarının şəhvətdən xəbər verən paltarında gördü və bu görünüm qırmızı qan görünümündən daha dəhşətli və daha dözülməz idi. Yox, Məryəm belə bir dinsizlik və pozğunluq içində ola bilməzdi».²²

Baba Keşiş bu istəyini qoynunda saxladığı paltarla həyata keçirir. Qızı Məryəmə isə yalandan deyir ki, bəs bu paltar ananın yadigarıdır. Paltar hər iki sevgilini məhvə düçar edir.

İsa Hüseynovun «İdeal» əsərindəki ideala qarşı qüvvələrin sayı hesabı yoxdur. Bu qarşıduranlar Əmirililərin bütün istək və arzularını məhv etməyə çalışırlar. Onları bir an belə gözdən qoymurlar. Aldıqları məlumatları dərhal yuxarılara çatdırırlar.

Təkcə Çax-çux Xalığı xatırlamaq kifayətdir ki, əsərdəki

²² Elçin. Mahmud və Məryəm, s.159.

mənfi qüvvələrin toplaşdığı cəbhənin simasını aydınca görə biləsən. Çax-çux Xalıq min cür sifətə girə bilir. Onun qatarda Səməd Əmirli ilə söhbəti əvvəldən hazırlanmış və səriştəli bir İblisin söhbətini xatırladır. Lakin burada ŞƏXSİYYƏT və İDEALINA qovuşa bilir.

«Yamacda nişanə» povestində isə Laçın mənfi qüvvələrin – NADANLARIN ucbatından ideali uğrunda qurban gedir.

Bir cəhəti də unutmaq olmaz ki, bəzən elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri yazıçı üçün bədii vasitə rolunu oynayır. «Yamacda nişanə» əsərindən:

«Sarıtelin atası kütlədən sovuşan dovşan kimi son məqamda büdrədi, boynunun ardı lalə kimi qızardı və elə bil qanı tökülə-tökülə, özünü xəlvət qobuya salmaq üçün çırpındı».²³

«Yuxarıda dağların arasında nə tank, nə təyyarə gurultusuna oxşayan bir uğultu havalanırdı».²⁴

«İdeal» romanından:

«İyirmi doqquz nəfərdən nəhayət, axırıncısı isə qeyri-adi iflasın səbəbkarının özü idi. Hələ qarışqa qarını qucağından düşürməmiş, birdən hiss etdi ki, beynində lap alçaqdan ucan təyyarə qijiltısına bənzər ani qijiltılar keçir...»²⁵

Bütün bunlar onu göstərir ki, Elmi-texniki tərəqqi dövrünün ədəbiyyatı əvvəlki dövrlərin ədəbiyyatlarından xeyli dərəcədə fərqlənir. Başlıca qənaət isə ondan ibarətdir ki, texnikanın çox sürətli inkişafına baxmayaraq, insana, onun roluna maraq azalmamış, əksinə yazıçılar bu mərhələdə şəxsiyyət və ideal arasındakı vəhdətin daha sıx tellərlə bağlı olduğunu sübut edirlər.

1990

²³ S.Əhmədov. Yamacda nişanə, s.12.

²⁴ Yenə orada, s.4.

²⁵ İ.Hüseynli. İdeal, s.306.

ROMANTİK DRAMATURGIYA VƏ BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN PROBLEMLƏRİ

Bədii tərcümənin praktikasını və nəzəriyyəsi bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Hətta tərcümə praktikasının nəzəriyyədən əvvəl yaranmasına baxmayaraq, onlar arasındakı bağlılıq daha da möhkəmlənmiş və hərtərəfli inkişaf istiqamətləri qazanmışdır. Müasir mərhələdə isə bu inkişafın ən yüksək göstəricilərindən biri tərcümə nəzəriyyəsinin tərcümə praktikası üçün açdığı çoxcəhətli imkan və perspektivlərlə təyin olunur.

Tərcümə prosesi dünya hadisəsidir. O, nə vaxt və harada yaranırsa, deməli, əlaqə meydana gəlir, nə vaxt və harada yeni inkişaf mərhələsi qazanırsa, deməli, xalqlar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin yeni mərhələsi başlanır. Bu baxımdan hər hansı yazıçı yaradıcılığından istənilən nümunənin başqa dilə çevrilməsi, hətta ən kiçik əsərin belə tərcüməsi ictimai mənə və əhəmiyyət daşıyır. Ona görə də mürəkkəb yaradıcılıq tipi kimi səciyyəyəlmən tərcümə işi tərcümə obyektinə ciddi yanaşma səviyyəsində də xüsusi münasibət tələb edir. Xüsusi münasibət isə yazıcının fərdi yaradıcılıq üslubuna və manerasına yalnız qayğıkeşlik göstərmək deyildir, daha geniş mənada bədii əsərin hansı yaradıcılıq metodunda yazılmasının, hansı ədəbi cərəyana mənsubluğunun düzgün dərkini deməkdir.

Klassisizm, romantizm, yaxud realizm nümunələri bir-birlərindən fərqləndikləri, ayrılıqları kimi tərcüməçidən də fərqli yanaşma metodu tələb edir. Yəni klassisizmə aid olan dramın bir dildən başqa dilə çevrilməsində «üç vəhdət» (zaman, məkan və hərəkət) prinsipini saxlamaq zəruri amildir. Bundan fərqli olaraq, romantizm nümunəsinin tərcüməsi isə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir ki, biz bu məqalədə həmin prob-

lemin müəyyən cəhətlərini aydınlaşdırmaq üçün Hüseyn Cavidin ilk dəfə rus dilində səslənən dramları üzərində dayanacağıq.

Bəri başdan qeyd edək ki, dünya ədəbiyyatında romantizmin yaranması kimi, romantizm nümunələrinin tərcüməsi də sənətkar sərbəstliyinin və sənətkar müstəqilliyinin nümayişi ilə bağlı olmuşdur. Klassisizm ilə müqayisədə romantizmə «azadlıq əldə etmiş» cərəyan kimi baxmaq daha çox həqiqətə uyğundur. Lakin onun da spesifik, özünəməxsus ədəbi-estetik qanunları vardır. Yəni romantik əsər yazmaq kimi, romantik əsəri tərcümə də müəyyən tələbləri gözləməyi zəruri edir. Bu mənada romantik dramaturgiya üçün ən səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri baş qəhrəmanın rolu və mövqeyi ilə əlaqədardır, çünki orada qəhrəman ümumi ideyanın daşıyıcısı kimi çıxış edir. Əgər nəzərə alsaq ki, «romantiklərə görə poetik tərcümənin qiyməti orijinala deyil, məhz ideala yaxın olmaqla təyin edilir»²⁶ və «ideal altında romantiklər yüksək, mütləq reallığı başa düşürdülər»²⁷, onda dramatik qəhrəmana tərcüməçi münasibətinin məsuliyyət və ciddilik ölçüsü barədə aydın təsəvvür yaranar. Şübhəsiz, ideal naminə orijinala yaxın olmağın ikinci plana keçirilməsi müəllif mətninə istənilən formada, necə gəldi yanaşmaq demək deyildir. Əsərdəki ideala yaxınlıq, əslində orijinala yaxınlıqdan, hətta onun sözbəsöz duyulmasından və dərkəndən başlayır. Deməli, romantik əsərin müəyyən simvolik örtüyə malik olması, simvolik obrazlarla zənginlik qazanması, təmtəraqlı, pafoslu üslubun hakimliyi altında yaşaması kimi faktların

²⁶ Микушевич В. К вопросу о романтическом переводе. – В кн.: Актуальные проблемы теории художественного перевода, т. I, - М., 1967, с.70.

²⁷ Микушевич В. Поэтический мотив и контекст. – В сб.: Вопросы теории художественного перевода. – М., 1971, с.37.

özü belə tərcüməçidən hər bir söz vahidinə münasibətdə aydın və konkret mövqə tutmasını tələb edir.

Bir halda ki, dramaturgiyada romantik sənətkarın qarşıya qoyduğu mətləb və qayə daha çox baş qəhrəmanın fəaliyyəti ilə həyata keçirilir, onda qəhrəmanın hərəkət və mimikalarından tutmuş müəllif remarkasınadək bütün bədii vahidlər nəzərə alınmalıdır. Səciyyəvi faktdır ki, H.Cavid dramalarında qəhrəmanların «əməliyyata» başlamaları, onların öz proqramlarını elan etmələri ilə üst-üstə düşür. Fəaliyyətin ilk addımı və aydın proqram! – romantik dramaturgiyanın poetika tələbləri sisteminə daxil olan həmin məqamın düzgün elmi şərhə və tərcümə prosesində onun tərcüməçi tərəfindən diqqətlə mühafizə edilməsi vacib şərtlərdəndir.

«İblis» faciəsinin lap başlanğıcında İblis Ariflə qarşılaşır. İblisin əsərdəki əsas məqsədi öz tədbirlərindən birini həyata keçirmək və Arifi – İnsanı özünə tabe etməkdir; İblis bu məqsədini məhz əvvəldə, fəaliyyətə başlamazdan qabaq bəyan edir:

Bir gün gəlir əlbəttə, şü izan ilə sən də
Baziçə olursan qoca İblisin əlində.
İblis, o böyük qüdrət, o atəşli müəmma
Bir gün səni də kəndində eylər kölə... amma
Heyhat, olamaz dərdinə bir kimsədən imda.
İmdadə qoşar, qoşsa fəqət ah ilə fəryad.²⁸

Sətri tərcüməsi:

Nastupit den, i tı, theslavnıy, staneş
İqruşkoy v rukax staroqo İblisa.
İblis – oqrömnaya sila, plamennoye tainstvo.
Koqda-nibud sdelayet telya svoim rabom
No, uvı? Niçto ne pomojet tebe (tvoyemu qore)

²⁸ Cavid H. Seçilmiş əsərləri, II c., - Bakı, Azərneşr, 1969, s.11.

İbo pomoqut tebe liş vzdoxi i rıdaniya.

Tərcümədə:

Nastupit den, i tı, theslavnıy, staneş

İqruşkoy staneş u Dyavola v silnıx rukax.

Ya – Dyavol, ya – plamen velikoqo nebitiv.

Tı budeş rabom. Budet slomlena volya tvoya.

Nesçastnıy, tebe ved nikto ne sumeyet pomoç

İ vopl tvoy o pomohi kanet v buzdonnuyu noç.²⁹

«Dəqiq tərcümə, yoxsa formal dəqiqlik»³⁰ tezisini qəbul etsək, tərcüməsinin mətnə «bədbəxt», «gəc» və iki dəfə xüsusi nəzərə çarpan «mən» sözlərini artırmasına baxmayaraq, formal dəqiqlik əleyhinə demək lazımdır ki, orijinala elə bir ziyan vurulmamışdır. Çünki İblis «eqoizmini» göstərmək, İblis mənəmliyini aydın şəkildə oxucuya çatdırmaq və onun məqsədini müəyyənləşdirmək məsələlərində qəhrəmanın bədii əsərdəki mövqeyinin düzgün oxunuşu tərcüməçinin də mövqeyinə aydınlıq gətirmişdir.

«Şeyx Sənan» əsərinin başlanğıc dialoqlarından biri isə belədir:

Xumar

Şeyx, gəl-gəl! Sevimli Sənan, gəl!

Sana layiq deyil o yer, yüksəl!

Şeyx Sənan

(şaşqın və həyəcanlı)

Ah o... Cənnət pərisi, nazlı mələk

Mana yüksəl diyor gülümsəyərək.³¹

Sətri tərcüməsi:

²⁹ Джавид Г. Пьесы в двух книгах, т. II, - Баку, Язычы, 1983, с.330.

³⁰ Велиханова Ф. Азербайджанская советская поэзия на русском языке. – Баку, Язычы, 1982, с.13.

³¹ Cavid H. Seçilmiş əsərləri, I c., - Bakı, Azərnəşr, 1968, s.139.

Xumar

Şeyx! Lyubimiy moy Şeyx Sanan, leti ko mne
Niçtojnıy mir ne dlya tebya, vzleti na nebesa.

Şeyx Sanan

Ax tı... Peri raya, nejnıy anqel
Zovet menya k sebe, ulıbayas.

Tərcüməsi:

Xumar

Şeyx! Şeyx Sanan! Ostav niçtojnıy mir!
Let syuda, ko mne Leti v gfir...

Şeyx Sanan

(Zaxre, rateryanno)

O, tı zemnaya, jdut menya na nebe,
Letet v druqoy – vot moy vıskıy jrebiy.³²

Ümumi ideyanın düzgün tutulması, romantik qəhrəmanın ekspozisiyada tutduğu yerin mahiyyətinin dəqiq təyin edilməsi təqdirəlayiqdir. Yəni «Şeyx Sənan» faciəsində «uçuşla» bağlı bu istiqamət əsərin sonunda ciddi şəkildə tamamlanır ki, tərcümə prosesində belə bir əlaqəlilik tamamilə qorunub saxlanılmışdır.

Lakin tərcümədə əlavə edilmiş «**zemnaya**» sözü üzərində xüsusilə dayanacağıq. Birinci sual bu şəkildə qoyulur: tərcümə variantında Şeyx Sənanın birbaşa Zəhraya üz tutaraq, ona «**tı zemnaya**» deməsi nə dərəcədə doğrudur?

Hüseyn Cavid mətnindən məlum olur ki, əsərdə verilmiş Zəhra və Xumar eyni səviyyədə gözəlliyə malikdirlər. Yəni Şeyx Sənan Zəhradan əl çəkib Xumarı sevirsə və onun ardınca yollanırsa, bu, gözəlliklə bağlı mətləbdən doğmur. Maraqlıdır ki, rus dilinə tərcümədə də bu ciddi məsələ xüsusilə mühafizə edilib saxlanılmışdır. Belə ki, Əzra Zəhraya üz tutaraq deyir:

³² Джавид Г. Пьесы в двух книгах, т. I, – Баку, Язычы, 1982, с.25.

Neujto usomnilas tı v Sanane?
Eqo qnetet tvoe oçarovanye.
Pover, dlya mnoqis stala tı meçtoy,
Lqi sldbqı tvoyeyu krasotoy.³³

Ninanın da Xumar haqqında dedikləri eyni səciyyə daşıyır:
Opyat, opyat v razdume i peçali.
Uvı, druqoy naydu tebya yedva li.
A mejdu tem tı v Qruzii odna
Tak anqelski prelestna, tak umna.
Podovnoy net niqde – ni v zaxolustye,
Ni pri dvore... otkuda j stolko qrusti?³⁴

Orijinaldakı Zəhraya «hər görünin pərəstişkar olması»³⁵ və Xumarın «bənzsərsiz mələk»³⁶ kimi təqdim edilməsi faktlarının rus variantında saxlanılması Şeyx Sənanın arzu və ideali barədə düzgün nəticə çıxarmanın çıxış nöqtəsidir. Yəni Şeyx Sənanın Xumarla bağlı taleyi «aşıqanəlik» meylı deyildir. Şeyx Sənanın gözəllik baxımından Zəhradan üstün olmayan Xumara marağı əslində yüksəlmək, ucalmaq məqsədidir. Lakin bu həqiqətin düzgünlüyü və yeganəliyi müqabilində belə Şeyx Sənanın Zəhraya «Tı zemnaya» deməsi baş qəhrəmanın daxili aləmi ilə uyuşmur və Zəhranı təhqir kimi səslənir.

İkinci sual: yer və göy sözlərinin qarşılaşdırılması haradan yaranmışdır?

Ümumiyyətlə, romantizmin poetika tələblərindən birini «yer və göyün iki düşmən ünsür kimi qarşı-qarşıya dayanması»³⁷ təyin

³³ Джавид Г. Пьесы и двух книгах, т.І, с.81.

³⁴ Yənə orada.

³⁵ Cavid H. Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı, Azərneşr, 1963, s.136.

³⁶ Yənə orada, s.189

³⁷ Сакулин П. Н. Земля и небо в поэзии Лермонтова. – В сб.: Венок М.Э.Лермонтову. – М – Пг., 1914, с.8.

edir. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında, o cümlədən H.Cavid poeziyasında və dramaturgiyasında bu tipli qarşıdurmanın nümunələri çoxdur. Beləliklə, «zemnaya» sözünün mətnə əlavə edilməsi tərcüməçinin romantizm elminə bələdliyindən irəli gəlmişdir. Təsadüfi deyilməmişdir ki, klassik poetik əsərin tərcüməçisi «həm şair, həm də alim olmalıdır» (N.A.Dobrolyubov). Bu mənada, «zemnaya» sözünün orijinala artırılması Şeyx Sənanın mənəvi aləminin inikası baxımından özünü doğrultmasada, romantizmin tələbləri səviyyəsində təbii və qanunauyğundur.

«İblis» faciəsinin tərcüməsində də Arifin bir məqamda dediyi sözlərə əlavə edilmişdir:

Dovolno! Sqin! Vozmi svoi darı!
Nujnı Arifu zvezdniye mirı,
Na çto mne eto zoloto – svineyu!³⁸

Orijinalda isə belədir:

Dəf ol, yetişir eyləmə əsla məni təltif!
Möhtac deyil altuna, ya qurşuna Arif.³⁹

Sətri tərcüməsi:

Xvatit (polno) ubiraysya, ne naqrajday menya,
Ne nujdaetsya v zolote i svinüe Arif.

Arif İblisin ona bəxş etmək istədiyi altun və qurşun səviyyəli təltifdən üz çevirdiyi bir məqamda tərcüməçi (L.Oze-rev) onu «ulduzlu dünya» ilə təltif edir. Burda bircə anlığa «yer-göy» qarşılaşmasını xatırlayıb, «ulduzlu dünya» əlavəsi üçün tərcüməçiyə haqq qazandırmaq olardı. Lakin həqiqət nəminə qeyd etmək lazımdır ki, Arifi dünyanın özündən çox insan maraqlandırır. Belə olduğu tərzdə bir növ dünyadan təcrid olunan Arifə dünya bəxş etməyin nə mənası vardır?

³⁸ Джавид Г. Пьесы в двух книгах т. II, - Баку, Язычы, 1983, с.36

³⁹ Cavid H. Seçilmiş əsərləri, II c., Bakı, Azərənşr, 1969, s.29

Digər tərəfdən fərdə marağ Arifin öz fərdiyyətindən irəli gəlirdi. Bu isə onu sübut edir ki, həmin parçada olduğu kimi bir çox başqa məqamlarda da Arif öz dili ilə öz adımı çəkir: «Sən də Arif qədər düşünsəydin»⁴⁰, «Söylə Rənaya ki, Arif gəlmiş»⁴¹, «Bunu heç umma, saqın Arifdən»⁴² və s. həmin momentlər rus dilində də saxlanılmışdır.⁴³ Bu mənada da Arifi öz fərdiyyətindən – fərdiliyə marağından ayırıb həyatı genişliyə salmaq romantik qəhrəman üçün o qədər də səciyyəvi deyildir.

Romantik qəhrəmanın təkliyi xüsusi keyfiyyət və əlamət kimi özünü göstərir. Bu estetik tələb isə orijinalda ayrıca xətt şəklində göründüyü kimi tərcümə prosesində də diqqətli yanaşma tələb edir. H.Cavidin «Şeyda» əsərində belə bir prinsipin mövcudluğu və onun tərcümədə qorunub saxlanması təqdirəlayiqdir. Beşinci pərdənin remarkasına diqqət verək: «На верхне етажелбшaya tyuremnaya kamera s odnoy dveryu i tremya oknami. Rauf i Masud lejat v uqlu. Şeyda v protivopolojnoj storone (kursiv bizimdir – K.Ə.) u okna kaşlyayet i stonet».⁴⁴ Müəllifin orijinaldakı «bir tərəfdə və digər tərəfdə»⁴⁵ ifadələrinə tərcüməçinin (V.Aslanov) diqqətlə yanaşması və həmin şəraiti «V protivopolojnoj storone» şəklində daha bariz nəzərə çarpdırması uğurludur. Çünki müəllif Şeydanın həbsxanada Rauf və Məsudla birgə olmasına baxmayaraq, həm məkan nöqtəyi-nəzərindən, həm də daxili düşüncələri ilə onlardan ayrıldığını və təkləndiyini göstərmək istəmişdir. Tərcümədə isə bu mənzərə əslinə uyğun formada saxlanılmışdır.

Şeyda öz təkliyini «həbsxana» pərdəsinin axırına qədər qo-

⁴⁰ Yenə orada, s.24.

⁴¹ Yenə orada, s.35.

⁴² Yenə orada, s.36.

⁴³ Джавид Г. Пьесы в двух книгах т. II, с.350, 365, 366

⁴⁴ Yenə orada, I c., s.332

⁴⁵ Cavid H. Əsərləri. I c., - Bakı, Yazıçı, 1982, s.168.

ruyub saxlayır, Rauf və Məsudun görmədiyi Rozanın xəyalı ilə və qara geyimli mələklə söhbət edir. Yalnız bir yerdə Rauf ilə Şeydanın dialoqu vardır. Buna isə tam mənada dialoq demək olmaz, çünki Şeyda ilə Rauf əslində bir-biri ilə danışmır. Həmin səhnə də tərcümədə olduğu kimi saxlanılmışdır. H.Cavid Şeydanın Raufa «mültəfit olmasını»⁴⁶ göstərir və tərcümədə də məhz belədir.⁴⁷

Şübhəsiz, orijinala bu cür sadıqlığı sözbəsöz tərcümə kimi qəbul etmək düzgün deyildir. Bədii tərcümə nəzəriyyəsinə hərfilik – bukvalizm həmişə tənqidə məruz qalmışdır.⁴⁸ Bunlardan fərqli olaraq «Şeyda» əsərinin rus dilinə çevrilməsində hərfilik yox, məhz obyektivlik vardır.

Burada başqa bir ciddi məsələni də unutmamaq olmaz. Belə ki, tərcümə məsələsi bədii predmetin yalnız realist, yaxud romantik metoda aid olmasından asılı deyildir, həmçinin əsərin janr tələbləri ilə də sıx surətdə bağlıdır. Tərcümənin janrdan asılılığını belə bir müasir fikir də təsdiq edir: «Tərcüməçi nəsrə də kölə, şeirə də rəqibdir» (V.A.Jukovski). «Şeyda» əsərinin isə H.Cavidin başqa pyeslərindən fərqli olaraq, nəsrə yazıldığını nəzərə alsaq, bu halda onun tərcüməsindəki sözbəsözlüyün mahiyyəti haqqında tamamilə düzgün təsəvvür əldə edərik.

Lakin bütün bunlar o demək deyildir ki, tərcüməçi tərcümə prosesində bədii mətnə artırma və azaltmalar aparmaqla şöhrət qazana bilər. «Dəftərxana mühitindən»⁴⁹ çıxmaq – artırma və azaltma, əlavə və ixtisar etmək orijinallığı xüsusi ehtiyat tələb edir. Bu mənada «Knyaz» faciəsinin tərcümə mətninə edilmiş əlavələrdən yalnız birini nəzərdən keçirək.

⁴⁶ Yenə orada, s.171.

⁴⁷ Джавид Г. Пьесы в двух книгах т. I, с.337

⁴⁸ Вопросы художественного перевода, М., 1955, с.61-63.

⁴⁹ Эундзич О. Слово и образ. М., 1973, с.41.

H.Cavid əsərin son final səhnəsində Knyazın özünü öldürməsinə təsvir edəndən sonra Lenanın, Antonun, Salamonun münasibətlərini qısa sözlərlə bildirir. Bunlardan Anton acı təəssüflə deyir: «Al iştə...»⁵⁰. Tərcüməçi (V.Zaytsev) isə həmin nitqi «bitkinləşdirmək» məqsədini izləyərək yazmışdır: «Vot loqiçeskiy kones».⁵¹

Lakin bəri başdan qeyd edək ki, bu «bitkinləşdirmə» - «redaktə» o qədər də müvəffəqiyyətli deyildir. Tərcüməçinin belə bir qənaət üzərində dayanmasının əsas səbəbi Anton surətinin mövqeyi ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, bolşevik əqidəsini özündə təcəssüm etdirən Anton bütün əsər boyu knyazın əksinə olan cəbhədə dayanmış və öz mübarizəsində qətiyyəni güzəştə getməmişdir. Ona görə də tərcüməçi, Knyazın intiharında Knyazın fəaliyyətinin «məntiqi nəticəsini» ünvanlaşdırmağı Antonun səlahiyyətinə daxil etmişdir.

Lakin orijinalda müəllif məqsədi tamamilə başqadır: H.Cavid tərcüməçinin əlavəsini əsərin ideyasının açılışı kimi oxucunun ixtiyarına buraxmışdır. Tərcüməçi həmin «məntiqi nəticənin bir oxucu kimi dərk edəndə layiqli müvəffəqiyyət qazanmış, lakin onu tərcüməçi kimi qayıdıb əsərin rus variantında əyaniləşdirəndə, heç şübhəsiz, uğursuzluğa düçar olmuşdur.

«Knyaz»ın tərcüməsindəki qüsurlardan digəri Knyazın özünü Sezarla müqayisə etməsindədir. Əsərin orijinalında dramaturq bir yerdə olsun belə Knyazı Yuli Sezarla qarşılaşdırmamışdır. Bəs tərcümə zamanı bu haradan meydana çıxmışdır?

Neqodnaya, tı ponimaeş razve,
Çto Çezarya ne nazıvayut Knyazem!⁵²

Yaxud:

⁵⁰ Cavid H. Seçilmiş əsərləri. III c., Bakı, Azəneşr, 1971, s.197.

⁵¹ Джавид Г. Пьесы в двух книгах т. I, с.286.

⁵² Джавид Г. Пьесы в двух книгах т. I, - Баку, Язычы, 1982, с.279.

Narodu imya çezarya izvestno.⁵³

Orijinaldakı «qeysər» sözünün əvəzinə bir çox məqamlarda Sezar işlənmişdir. Məlumdur ki, «qeysər» rus dilində «çezar» kimi tərcümə edilir. Görünür, həmin ifadə tərcüməçiyə Yuli Sezarı xatırlatmış (və xatırlatmaya bilməzdi!), Yuli Sezarı müqayisə tərəfi kimi əsərə daxil etmiş, eyni zamanda «qeysər» mənasını da saxlamışdır: «Dostoyno I vlasti çezarskoy moyey?»,⁵⁴ «Knyazyam i çezaryam naqrada. Po zasluqam!»,⁵⁵ «Çto Çezarya tı nazıvaeş Knyazyam?»⁵⁶.

Romantik qəhrəmanı həyatdakı hər hansı bir qəhrəmanla («igid» mənasında!) müqayisə edib yüksəltmək romantizmin tələblərinə uyğun gəlmir. Çünki romantik qəhrəman elə bir səviyyədə, yüksəklikdə dayanır ki, o, nəinki özündən yuxarı, hətta özü səviyyəsində də varlıq tanımır. Bu mənada İblisin dediyi: «Dün-yada əgər varsa rəqibim o da, allah!»⁵⁷ fikri romantik qəhrəmanların xarakteri üçün açar ola bilər. O ki, qaldı Knyazın özünə, bu qəhrəman da bədii obraz kimi öz mövqeyində əlçatmaz yüksəklikdə dayanır. Deməli, hər hansı bir əlavə sənətkarı «təpəsi üstə»⁵⁸ qoymamalı və mütləq mənada zərurət kimi görünməməlidir.

H.Cavidin romantik faciələrinin poetika sistemində artıq detallar, ixtisara – redaktəyə möhtac faktlar, demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Çünki sənətkar öz əsərləri üzərində diqqətlə işləmiş, hər misranın, hər sözün qayğısını çəkmişdir. H.Cavidin hətta remarkalarda belə verdiyi ixtiyarı söz məqsədli xarakter daşımaqla ciddi mahiyyət kəsb edir. Belə ki, «Şeyx Sənan»

⁵³ Yenə orada, s.280.

⁵⁴ Yenə orada, s.281.

⁵⁵ Yenə orada, s.286.

⁵⁶ Yenə orada, s.284.

⁵⁷ Cavid H. Seçilmiş əsərləri, II c., s.78.

⁵⁸ Чуковский К. И. Искусство перевода. – М.-Л., 1936, с.129.

əsərinin birinci pərdəsinin birinci səhnəsində Zəhranın Şeyx Sənan üz tutaraq dediyi belə bir məqam vardır.

Söylə, Sənan, nədir bu müdhiş hal?

(Şeyx Sənan sükut edər)

Nə bəla var başında? Söylə, nə var?

(Şeyx Sənan cavab verməz)

Söylə, aç söylə...⁵⁹

Sətri tərcüməsi:

Skaji, Sanan, çto za straşnyı vid?

(Şeyx Sanan molçit)

Çto sluçilos s toboy? Skaji, çto?

(Şeyx Sanan ne otveçæet)

Skaji, otkroysya...

Tərcümədə isə belədir:

Moy bednyı,

Nu çto s toboy? Boleynennyı i blednyı,

Tı kak slepoy, bredeş pri svete dnya.

Çem bolen tı?⁶⁰

Bu parçada daha artıq diqqəti cəlb edən cəhət Zəhranın sözlərinin nə dərəcədə düzgün verilib-verilməməsindən çox, müəllif remarkalarının rus dilinə çevrilməməsi faktıdır. Mətn-dəki suallara uyğun olaraq aşağıdakı suallar təbii səslənir: nə üçün remarkalar tərcümə edilməmişdir? Remarkaların başında nə bəla var? Onlar tərcümə prosesində yaddan çıxmış, yoxsa artıq bilinmişdir? Nəhayət, həmin remarkaların zəruriliyi nə ilə bağlıdır və nə əhəmiyyəti vardır?

Bu məsələlərin aydınlığı üçün həmin suallardan xeyli sonra – ikinci pərdədə Şeyx Sənanın Dərvişə dediyi sözlərin

⁵⁹ Cavid H. Seçilmiş əsərləri. I c., Bakı, Azərnəşr, 1968, s.138.

⁶⁰ Джавид Г. Пьесы в двух книгах, т. I, с.23.

əks olunduğu parçaya diqqət vermək vacib və zəruridir:

Baba Dərviş! Qılmayın, lütfən,
Bizi məhrum feyzi – söhbətdən.
(Dərviş sükut edər)
Kimsiniz? Məsləkü təriqətiniz
Nə imiş? Söyləyin rica edəriz.
(Dərviş cavab verməz).⁶¹

Sətri tərcüməsi:

Baba dərviş! Radi boqa ne lişay
nas vozmojnosti sluşat tvoi reçi.
(Dərviş molçit)
Kto vı? Çto qlasit vaş zakon, çto znaçit
vaşa ubejdennost
Raskroytes mne, proşu vas.
(Dərviş ne otveçæet).

Həmin parça rus dilinə belə çevrilmişdir:

Oteç dərviş, prostitute boqa radi,
Posluşat vas mı, pravo, bili b radi.
(Dərviş molçit).
Kakoy vı sektı? V çem i zakon?
Bit mojet, nam polezen budet on...⁶²

Göründüyü kimi hər iki mətnin remarkaları tərcümədə ixtisar edilmiş, yalnız bir yerdə «Dərviş sükut edər» cümləsi saxlanılmışdır. Bu isə Şeyx Sənan obrazının və əsərin bədii strukturunun aydın dərkinə xeyli dərəcədə xələl gətirmişdir.

Zəhra suallar verəndə Şeyx Sənan sanki ona görə susmuşdur ki, «zəif şagird» kimi həmin suallara cavab verməkdə aciz idi. Yaxud elə çıxmamalıdır ki, Şeyx Sənan Zəhranın suallarına əhə-

⁶¹ Cavid H. Seçilmiş əsərləri. I c., s.176.

⁶² Джавид Г. Пьесы в двух книгах, т. I, с.67.

miyyət vermirdi. Məsələnin mahiyyəti onda idi ki, s u s m a q – Şeyx Sənanın yalnız özünə bəlli olan və yüksəkliklə bağlanan fəlsəfəsini ifadə edir. Eynilə, s u s m a q – Dərvişin də Şeyx Sənana məlum olmayan özünəməxsus həyat idealını bildirir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Şeyx Sənanın məqsəd aydınlığına doğru hərəkəti məhz Dərvişin sükutunun mənasını öyrənməkdən başlayır. Yəni Dərviş ona fəvqəlbəşər olmağın, yüksəlməyin sirrini açır.

H.Cavidin remarkalarda verdiyi s ü k u t səhnələri ciddi estetik məna ilə yüklənmişdir. Tərcüməçi tərəfindən müəllif remarkalarının obrazın nitqindən aşağı səviyyədə tutulması obrazın xarakterinin düzgün açılmasına, əsərin süjetinin hərtərəfli dərkinə xələl gətirmişdir. Hərgah tərcüməçi (V.Portnov) əsərin bütün məqamlarında «*н а y и т э р c ü м ə e t m ə y i n v а c и b l и y и н и b и l m ə y и* – tərcüməçinin birinci və əsas qanunu»⁶³ hesab etsəydi onda sənətkarı rus oxucusuna və rus teatr ictimaiyyətinə olduğundan «artıq» yox, heç olmazsa olduğu səviyyədə çatdırmağa müvəffəq olardı.

Romantik sənətkarın yaradıcılıq prosesində sərbəstliyinə baxmayaraq, romantik əsərin tərcüməsi məsələyə elmi yanaşma tələb edir. Bu elmi yanaşma söz və ifadələrin işlənməsindən başlayaraq estetik idealın verilməsinə qədər böyük və geniş bir sistemi özündə birləşdirməli, romantizmin «sərbəstliyi» adı altında bədii fakt və detalların sərbəst çevirmək sui-istifadəsi tanımamalıdır. Yalnız belə olduqda ideya və poetika – sənətkarlıq əlamətləri ilə səciyyələnən romantik əsər başqa bir dildə yeni ömür yaşayar və öz müəllifi kimi, tərcüməçisinə də yeni həyat bəxş edər.

1990

⁶³ Кундзич О. Слово и образ, с.23.

ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏT

AKADEMİK MƏMMƏD CƏFƏR – YENİ TƏFƏKKÜR HADİSƏSİ

Akademik Məmməd Cəfər hamı tərəfindən qəbul edilən, əsərləri ilə seçilən, eyni zamanda öyrənilədikcə öyrənilən ədəbiyyatşünas və tənqidçidir. Mövcud ədəbi-elmi fikir tariximizin təcrübəsi göstərir ki, ali ədəbiyyat təhsilinə malik olub müəyyən zəhmət və əməksevərlik bahasına ədəbiyyatşünas olmaq çətin deyil. Belə fakt və nümunələr bizdə kifayət qədərdir. Şübhəsiz, ədəbiyyatşünas alim kimi tanınmağın və məşhurlaşmağın başqa yollarını və üsullarını da sadalamaq olar. Amma Məmməd Cəfər müəllimə xas olan elə bir xüsusiyyət vardır ki, həmin xüsusiyyəti heç də başqalarına aid etmək mümkün deyil. Bu, fitri istedad məsələsidir! Akademik Məmməd Cəfər kimdən və nədən yazmasından asılı olmayaraq fitrən ədəbiyyatşünasdır.

Haşiyə: 1972-73-cü tədris ilində ADU-nun filologiya fakültəsində tələbə olarkən bizə Məmməd Cəfər müəllim rus ədəbiyyatından mühazirələr oxuyurdu. "Oxuyurdu" deyəndə, insafən, onun əlində bir dəfə olsun mühazirə yazılmış vərəq, kağız görməzdik. Çox təmkinli və səbirli müəllim idi. Hansı tələbəninsə üstünə hirs lənməyinin də şahidi olmadıq. Həmişə kürsünün arxasında dayanar, qolları ilə kürsüyə söykənər, az-az hallarda isə sinifdə gəzişərdi.

Məmməd Cəfər müəllimin qalın və gur saçlarına həsəd aparırdıq. Hərdən sağ əlini başına tərəf aparar, yana tökülmüş topa saçlarını barmaqları ilə geriyə darayardı. Daranmış saçlarında barmaqlarının izi qalardı.

Məmməd Cəfər müəllim lap astadan danışardı, hətta səsi

bəzən eşidilməz olardı. Səsinin tonu aşağı endikcə biz daha da diqqət kəsilib onun dediklərinin hamısını eşitmək istəyərdik. Bu, bizim auditoriyada qeyri-adi bir məsələ idi ki, müəllimin səsi eşidilməz olduğu məqamlarda da orada tam sakitlik hökm sürərdi.

Məmməd Cəfər müəllimin özünəməxsus imtahan götürmək xüsusiyyəti var idi. Bizdən imtahan götürəndə o, imtahan otağına gəldi. "XIX əsr rus ədəbiyyatı" fənnindən imtahan vermək üçün üç-dörd nəfər içəriyə daxil olduq. Ayrı-ayrı partalarda oturuq. Amma hələ müəllimin stolunun üstündə imtahan biletləri görünmürdü. Bizim təəccüblənməyimizi hiss edib dedi: "Mənə biletsiz imtahan götürməyə icazə veriblər". Yenə heç nə başa düşmədik, çünki belə şey görməmişdik. Sonra Məmməd Cəfər müəllim bizə yaxınlaşaraq qarşımızdakı ağ vərəqlərə imtahan sualları yazdırmağa başladı. Sualların sayı da müxtəlif idi: kimə üç, kimə iki, kimə də bir sual yazdırırdı (Görünür, seminar vaxtı tələbələri çox yaxşı tanıyırdı). Mənim bəxtimə bir sual düşdü: Belinski Puşkin haqqında.

Məmməd Cəfər müəllim dərslük yaradıcılığı işində əvəzəndirməz bir alim-pedaqoq idi. Hələ bizim nəsil ötən əsrin 60-cı illərində orta məktəbdə oxuyarkən ədəbiyyat fənni üzrə istifadə etdiyimiz dərslüklərdən birinin (səhv etmərsən, IX sinif) müəllifi Məmməd Cəfər müəllim idi. Onun Feyzulla Qasımsızadə ilə birlikdə yazdığı dərslüyün forması, hətta şrifləri də indiyə kimi yadımdadır. Düşünürəm ki, sətirlərdəki formanın və şriflərin yaddaşımda iz salmasının əsas səbəbi oradakı məzmun və məna olmuşdur. Məmməd Cəfər müəllim ayrı-ayrı yazıçılar və onların yaradıcılığı barədə aydın, sadə və anlaşıqlı dildə yazmağa, yazıcının hər hansı bir əsərindəki obrazları və əks etdirilən əhvalatları yığcam və ardıcıl şərhləməyə çox yüksək səviyyədə nail olmuşdur.

Məmməd Cəfər müəllimin ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün yazıb hazırladığı üç cildlik "XIX əsr rus ədəbiyyatı" dərsliyi isə son dərəcə əhəmiyyətli bir kitabdır. Ümumiyyətlə, ali məktəb tələbələri həm biz oxuyan dövrədə, həm də elə indinin özündə dərslik baxımdan xeyli korluq çəkirlər. Bəzilərini istisna etməklə ya müəyyən fənlərin ana dilində dərsliyi yoxdur, ya da hazırlanmış dərsliklər müasir tələblərə cavab vermir. Hələ də bir çoxlarımız dərslik qarşısında qoyulan tələbləri kifayət qədər başa düşürük: ya onu "sadəlik" adı altında həddən artıq primitiv formaya salırıq, ya da elmi tədqiqatlar zamanı əldə etdiyimiz nəticələri olduğu kimi oraya köçürürük.

Məmməd Cəfər müəllimin yazdığı "XIX əsr rus ədəbiyyatı" ədəbiyyatşünaslıq elmi sahəsində dərsliyin klassik formasının əvəzsiz bir nümunəsidir. Oradakı faktlar dəqiq, ardıcıl, mübahisəsiz, əhəmiyyətli və həyati məzmunla malikdir. Hətta belə demək olar ki, A.S.Puşkinin, M.Y.Lermontovun, V.Q.Belinskinin haqqında iri bir monoqrafiya oxuyub onların yaradıcılığı ilə bağlı nəyi axtarmaq istəyirsənsə, vaxtını o qədər do hədə yerə itirmə. Sadəcə olaraq Məmməd Cəfər müəllimin onlar haqqında dərslikdə yazdığı oçerkləri oxumaq sənin üçün kifayət edər.

"XIX əsr rus ədəbiyyatı" dərsliyinin məziyyətləri kifayət qədərdir. Amma daha bir ümdə cəhəti qeyd etmək istəyirəm. Bu da ondan ibarətdir ki, rus ədəbiyyatı klassiklərindən hər hansı birinə həsr edilmiş oçerkdə Azərbaycan ədəbiyyatının həmin klassiklə əlaqələri də təhlil edilmişdir. Məmməd Cəfər müəllim yazır: "Puşkinin Axundov kimi azərbaycanlı müasirləri də onu öz doğma şairləri qədər sevirdilər. O zaman Rusiyada olduğu kimi Azərbaycanın da bütün mütərəqqi, azad fikirli gəncləri Puşkinə pərəstiş edir, böyük şairdən təsirlənirdilər.

Əgər biz M.F.Axundovdan başlamış bu günün sovet şairlərinə qədər Puşkinin Azərbaycanlı dostlarının yazdığı əsərlərə bir küll halında nəzər salsaq, bu rəğbətə nə dərəcədə dərin, ardıcıl və davamlı olduğu anlaşılır".

Yaxud: "Puşkin dühasının pərəstişkarlarından olan gənc M.F.Axundov (Səbuhi) Puşkinin ölüm xəbərini eşidincə böyük bir xalq kədəri ilə dolu olan "Şərq poeması"nı yazır və Puşkinin qatillərinə öz xalqının nifrətini bildirir".

Və yaxud: "Qafqaz" şeirində Puşkin Qafqaz xalqlarının əsarətdə yaşadığını göstərir, onlara azadlıq tələb edirdi. Məşhur Azərbaycan şairi Abbas Səhhət bu şeirin coşqun ruhunu, hərə-rətini saxlamaqla tərcümə etməyə səy etmişdir".

Məmməd Cəfər müəllim yazırdı: "Lermontovun Azərbaycan şairləri içərisində də A.Səhhət kimi pərəstişkarları az olmamışdır. Tənqidimizdə haqlı olaraq A. Səhhət "yaradıcılıq ruhu etibarilə Lermontova yaxın şair" (M.Arif) adlandırılmışdır".

Məmməd Cəfər müəllim yazırdı. "Qoqolun Azərbaycanda tanınması, sevilməsi, demək olar ki, onun Rusiyada böyük bir sənətkar kimi şöhrət qazandığı illərdən başlamışdır. Onun əsərləri... Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş, onun "Müfəttiş" və "Evlənmək" kimi komediyaları müvəffəqiyyətlə Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur".

Yaxud: "1909-cu ildə, Qoqolun yubileyi günlərində, Üzeyir Hacıbəyov "Şinel" povestini Azərbaycan dilinə tərcümə edib nəşr etdirmiş, səhnəmizin qabaqcıl ustaları "Müfəttiş" komediyasını yeni tərcümə ilə tamaşaya qoymuşlar. Qoqol sənətinin ən böyük pərəstişkarlarından olan Cəlil Məmmədquluzadə yubiley günlərində yazdığı məqalədə Qoqol ədəbi irsinin Azərbaycan oxucuları üçün də çox əhəmiyyətli olduğunu qeyd edir və göstərir ki, çalışmaq lazımdır Qoqolu bütün geniş xalq kütlələri tanısin və oxusun".

Haşiyə: Tələbə idim. Məmməd Cəfər müəllim dərslər dediyi günlərin birində bizi xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun "Pərvanə" romanının müzakirəsinə aparmaq qərarına gəlmişdi. Müzakirə Elmlər Akademiyasının indiki H.Cavid prospektində yerləşən Əsas Binasının 8-ci mərtəbəsindəki zalında keçiriləcək idi. O zaman BDU-nun filologiya fakültəsi şəhərin mərkəzində - indiki İqtisadiyyat Universitetinin binasında yerləşirdi. Ona görə də Akademiyanın Əsas Binasına trolleybusla getməli olduq. Məmməd Cəfər müəllim də bizimlə birgə idi. Trolleybusda Məmməd Cəfər müəllimdən soruşdum: "Məmməd Cəfər müəllim, niyə özünü məşin almırsınız?" O, belə cavab verdi: "Fikirləşmişəm ki, 80 il ömrüm olsa və şəxsi məşinə verəcəyim pulu saxlayıb taksiyə versəm, yenə də həmin pulun xeyli hissəsi artıq qalacaq". Görünür, Məmməd Cəfər müəllim bu barədə, doğrudan da, fikirləşmişdi. Digər tərəfdən mən bu gün düşünürəm ki, həmin cavab onun çevik təfəkkürünün məhsulu idi.

Ötən əsrin 80-ci illəri idi. Ədəbiyyat İnstitutunda Elmi Şuranın növbəti iclasına toplaşmışdıq. O vaxt Əziz Mirəhmədov direktor, Yaşar Qarayev isə direktor müavini idi. Onların kabinetlərini isə bir-birindən yalnız bir divar ayırırdı. İclas Əziz müəllimin kabinetindəydi. O, ayağa qalxıb iclası başlamaq istədi, amma salona nəzər yetirib Yaşar müəllimi görməyəndə ucadan dedi: "Bəs Yaşar müəllim haradadır?" Heç kəs cavab vermədi. Sonra hirsli əlavə etdi ki, Yaşar müəllim gəlməyə qədər iclası başlamayacağıq. Gərginlik yarandı. Təxminən 5-6 dəqiqədən sonra Yaşar müəllim gəldi. Elə o, içəri girmişdi ki, Əziz müəllim yenidən qəzəbləndi. İclasa gecikdiyi üçün onu məzəmmət etdi. Əsəbləri tarıma çəkilməmiş Yaşar müəllim Əziz müəllimə cavab vermək istəyirdi ki, bunu hiss edən Məmməd Cəfər müəllim astaca dilləndi:

-Ay Yaşar, Əziz müəllim divarın bu tərəfində, sən də o

tərəfindəsən. Heç olmazsa, divarı bir-iki dəfə döyüb gec gələcəyini bildirəydin.

Salondakı ağır sükutu oradakıların gülüş sədaları pozdu. Xeyli sürən gərginlik bir anda yoxa çıxdı. Heç nə olmayıbmiş kimi iclas öz işinə başladı.

Bu da Məmməd Cəfər müəllimin yumorunun və çevik təfəkkürünün məhsulu idi.

Akademik Məmməd Cəfər çevik təfəkkürə malik bir tənqidçi kimi tanınır. Amma dəqiq demək bir az çətindir ki, o, həyat hadisələrini sürətlə qavraması nəticəsində filosof tənqidçi olmuşdur, yoxsa çevik tənqidçi təfəkkürünə malik olduğu üçün real, canlı həyat hadisələrini çox cəld və ustalıqla dəyərləndirirdi? Hər halda bu məsələlər bir-birini tamamlayır.

Ədəbiyyat adamının tənqidi təfəkkürü bədii nümunənin bütün tərəflərini görə bilmək qabiliyyətindən asılıdır. Bu, elə bir məsələdir ki, sənətkarlıqla qələmə alınan bədii mətn öz sirlərini daha dərinlərdə gizlədir, ideya və mənəni alt qatlara ötürür. Ona görə də tənqidçi yazıçıya mənən yaxın olmalıdır. Məmməd Cəfər müəllim belə tənqidçidir, çünki mənən hansı yazıçıya yaxındırsa, ondan yazmışdır.

Tənqidçi həyatın özünü də süzgəcdən keçirməyi bacarmalıdır. Yazıçı həyat materialını bədii düşüncədən necə keçirirsə, tənqidçi də həyatı məhz o cür görməli və başa düşməlidir. Bədii əsərdə əks etdirilən materialın və mövzunun həyatı mahiyyətini görüb obyektiv şəkildə dəyərləndirən tənqidçinin gücü daha çox fəlsəfi duyğu və düşüncədədir. Məmməd Cəfər müəllim belə tənqidçidir, çünki onun özünün də yazıçılıq səriştəsi vardır.

Akademik Məmməd Cəfər ədəbi tənqiddən bəhs edəndə bütün bunları tənqidçilərin özlərində də axtarırdı. Məsələn, Məmməd Arif haqqında olan məqalədə yazırdı: "Həyat həqiqə-

tini sənət həqiqəti dilinə çevirmək məharəti" - dedikdə tənqidçi heç də ümumiyyətlə bədii əsərdə, o cümlədən dram əsərlərində həyatı və insanları nə isə başqa bir şəkildə, həyatda olduğuna bənzəməyən bir şəkildə göstərmək "məharətini" nəzərdə tutmur, əksinə onun fikrincə, hər hansı janrda olursa-olsun bədii həqiqət ancaq həyat həqiqətini tam, düzgün əks etdirə bilməsi ilə fəxr edə bilər".

Yaxud Belinski ilə əlaqədar yazılmış aşağıdakı fikrə diqqət yetirmək kifayətdir: "Həyat həqiqətinə sədaqət, səmimiyyət, varlığı, gerçəkliyi, xalq həyatı və mənəviyyatını düzgün göstərmək, cəmiyyətin bugünkü vəziyyətinə və onun gələcəyinə zamanın böyük, mütərəqqi ideyaları səviyyəsindən baxmaq bədiiliyin ən mühüm şərtlərindəndir, çünki: "Həqiqi bədii əsər həmişə oxucunu öz gerçəkliyi, təbiiliyi, doğruluğu ilə heyran edir, belə əsərləri oxuyarkən... siz dərin inamla bu nəticəyə gəlersiniz ki, əsərdə hər nə göstərilir, hər nə hekayə edilirsə, həyatda məhz bu şəkildə baş vermişdir və başqa cürə baş verə bilməzdi".

Akademik Məmməd Cəfərin özünün ədəbi-tənqidi məqalələri də sənətkarlıq baxımdan xüsusilə seçilir. Vahid süjet, fikir ardıcılığı və obrazlı təfəkkür - bütün bunlar onun yaradıcılıq irsinin ön qabarıq və dəyərli nişanələridir. O, bədii əsərdən yazıb hiss edilmədən öz bədii təfəkkürünü ortaya qoyan usta və ustad tənqidçi kimi də tanınır. Məmməd Cəfər müəllimin yazdığı Elçin haqqında qələmə aldığı "Ürəklərə yol tapanda" məqaləsindən bir parçaya diqqət verək: "Ailənin dağılması, bir növ qəfil zəlzələdi: Həyat qüvvəsinin, yaşamaq eşqinin, gözəl ümidlərin, hisslərin, fikirlərin, arzuların dağılmasıdır, günahsız körpələri başsız, atalı ikən atasız, analı ikən anasız qoyan zəlzələ...

Ailədə tərəflərin əxlaq, dünyabaxış cəhətindən kəskin

fərqlənməsi, xarakterlərin düz gəlməməsi isə tüstüsü çıxmayan yangıdır. Belə ailələrin dağılması məqsədüuyğun olsa da, bu dağıntının özü do, xüsusən atasız uşaq böyütməli olan qadın üçün yarası gec sağalan dərddir, gözəlliyi solduran, hissləri külə döndərən yangın, dözülməsi çətin olan, qulaqbatırıcı tənhalıqdır... həmişə özünü yalnız hiss edən Səmayə kimi ("Günlərin bir günündə")".

Bu parça obrazlı təfəkkürün nəticəsi kimi Elçinin bədii düşüncəsini açmağa, onun yaradıcılıq psixologiyasını daha dərindən dərk etməyə yardımçı olur. Tənqidçinin obrazlı təfəkkürü yazıcının bədii təfəkkürünə daha da yaxınlaşmaq imkanı qazanır.

Akademik Məmməd Cəfərin vaxtilə İsa Hüseynovun "Dan ulduzu" əsəri haqqında yazdığı məqalədəki aşağıdakı parça da diqqətəlayiqdir: "Gənc müəllif çox yaxşı dork etmişdir ki, yeni şəraitdə "Dədə-baba yolu" əhvali-ruhiyyəsi yeniliyə hər nə qədər inadkar müqavimət göstərsə də, son nəticədə gülünc şəklə düşür. Bu ideyanı Əsmər obrazında daha da dərinləşdirmək olardı. Çox təəssüf ki, bədii ədəbiyyatın əsl işi, vəzifəsi başlayan yerdə gənc müəllif dərhal bir nöqtə qoyur. Tamam qarı əhvalatınm da dərin mənası yenicə açılmağa başlar-başlamaz yenə nöqtə gəlir. Nəvə yeni həyatın və azad zəhmətin geniş üfüqlərində fərəhindən qanad çalıb uçur, nənənin isə təklikdən, səssizlikdən qulaqları cingildəyir, kilimin kənarında, qəmgin, mürğü vurur. Mıxtəlif insan taleyini, mənəviyyatını göstərmək üçün nə gözəl kontrast!! Ancaq nə edəsən ki, buradaca yenə nöqtə..."

Bu parçada üç dəfə işlənmiş "nöqtə" sözünün üstündən sükutla keçmək mümkün deyil. Elə buradaca Əli Kərimin "İki sevgi" şeirinin sonu yada düşür:

*Mən ki səni sevirəm,
Bakıdan, Daşkəsəndən
Gələn bir səda kimi,*

*Səs kimi,
Qüdrət kimi.
O isə sənə sevir
Gizli deyil ki, səndən
Bir otaq küncündəki
Qəmli sükunət kimi.
Bu mən, bu o, bu da son.
De, görək nə deyirsən
Bu iki məhəbbətə!
Daha heç nə demirəm.
Nöqtə, nöqtə və nöqtə.*

Hər iki nümunədə "nöqtə" sözünün bədii örtüyü vardır. Lakin ciddi mənə fərqləri də göz qabağındadır. Şeirdəki "nöqtələr" fikrin sonudur, bitkinliyin nişanəsidir, elmi-nəzəri təhlilin isə başlanğıcıdır. Tənqidi məqalədəki "nöqtə"lər isə tənqidçinin yazıçıya tutduğu qüsurların sayıdır, oxucu fikrini bir müstəviyə istiqamətləndirməyin bədii üsuludur.

Haşiyə: Məmməd Cəfər müəllimlə iki dəfə yol yoldaşı olmuşam. Birinci dəfə 1979-cu ilin may ayında görkəmli alimlərlə (Ahbas Zamanov, Əziz Mirəhmədov və b.) birlikdə onun anadan olmasının 70 illiyini keçirmək üçün Naxçıvana getmişdik. O vaxtlar Naxçıvanın ən səfəli vaxtlarından biri idi. Havanın təmizliyi və yazın ətri az qalırdı adamı bihuş eləsin. Batabata qalxdıq. Zor bulağın suyundan içdik. Orada Məmməd Cəfər müəllim mənə yaxınlaşıb heç kəsin eşidə bilməyəcəyi tonda belə dedi: "Türkçərə yaman şeydir". Elə bulaqdan təzəcə ayrılmışdıq ki, Məmməd Cəfər müəllim yenə də mənə yaxınlaşıb bu dəfə hamının eşidə biləcəyi tonda və gülümsəyə-gülümsəyə dilləndi: "Doğru deyirlər ki, insan ildə bir dəfə doğulduğu torpağa baş çəkməlidir". Bunların haradan onun ağılına gəldiyini, düzü, o vaxt soruşmadım. Ola bilsin ki, Naxçıvana

səfərdən qabaq türkçarənin xeyrini görmüş və Batabatdakı rəngbərəng iplərdən toxunmuş gözəl bir xalını xatırladan çəmənlilik bunu onun yadına salmışdı.

Məmməd Cəfər müəllimlə ikinci səfərimiz 1982-ci ildə Yevlax rayonuna oldu. Biz oraya H.Cavidin anadan olmasının 100 illiyi tədbirlərində iştirak etmək üçün getmişdik. Bakıdan gedənlər arasında professor Abbas Zamanov, professor Kərim Kərimov və şair-dramaturqun yeganə varisi Turan Cavid də var idi. İki-üç gün orada qaldıq, xeyli görüşlər keçirdik və Məmməd Cəfər müəllimin Hüseyn Cavid haqqında söhbətləri çox maraqla qarşılandı. Bir dəfə 37-38-ci illəri xatırlayaraq dedi ki, həmə vaxtlar universitetdə oxuyurdun. Az qala hər gün tənəffüslərin birində eşidirdik ki, filan qrupdan kimisə aparıblar. Günlərin bir günü dərsin şirin yerində qapı açıldı, 3-4 nəfər kişi auditoriyaya daxil oldu. Onların hamısının ayağında uzunboğaz xrom çəkmə var idi. Lap qabaqda dayanan gözlərinə qara eynək taxmışdı. O, bizi diqqətlə süzəndən sonra yanındakı adamdan soruşdu:

-Bu qrupdan neçə nəfər gedib?

Yanıdakı cavab verdi:

-Heç kəs getməyib.

Qara eynəkli bir xeyli fikirləşdi. Auditoriyaya tam sakitlik çökdü. Birdən üzünü onunla gələnlərə tutub əlini bizə uzadaraq dedi:

-Bunların hamısını aparmaq lazımdır! Sonra işə çıxıb getdilər.

Məmməd Cəfər müəllim bu hadisəni danışanda mənim tülklərim biz-biz olmuşdu. O, H.Cavid və tələssiz romantiklər haqqında ürəkəğrısı ilə söhbət açdı. Məmməd Cəfər müəllim onlar barəsində çox mətləbləri bilirdi.

İş elə gətirdi ki, Azərbaycan romantizminin problemlərinin

dən yazdığım həm namizədlik, həm də doktorluq dissertasiyasının rəsmi oponenti də məhz akademik Məmməd Cəfər oldu.

Akademik Məmməd Cəfər 1980-ci ildə müdafiə etdiyim "XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri" mövzusunda yazdığım namizədlik dissertasiyasını belə dəyərləndirmişdir:

"XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin aspirantı Əliyev Kamran bu temaya - problemə iki cəhətdən yenilik gətirmişdir:

1. Temanı faktik material, tədqiqat obyektı, predmeti cəhətindən xeyli zənginləşdirmişdir. O mənada ki, tədqiqata romantiklərin əvvəlki tədqiqlərdə əhatə edilməyən bir çox yazılarını da cəlb etmişdir.

2-ci və daha mühüm bir yenilik ondan ibarətdir ki, Kamran Əliyev romantiklərin ədəbi-nəzəri fikirlərini onların bədii yaradıcılığı ilə, ədəbi təcrübə ilə əlaqədar bir şəkildə tədqiq edib, onların nəzəri görüşləri ilə əsərləri arasındakı uyğunluğu müəyyən etməyə xüsusi fikir vermişdir".

Bu böyük və ürəkaçıqlığı ilə verilən qiymətdən başqa, Məmməd Cəfər müəllimin həmin rəydəki bir cümləsi mənim elmi taleyimdə mühüm rol oynadı. Məmməd Cəfər müəllim yazmışdır: "Bu yaxşı cəhətdir ki, dissertasiyada yersiz sitaətçılıq, artıq söz, artıq əlaqəsiz mətləb yoxdur".

Akademik Məmməd Cəfərin tədqiqatlarının ana mövzusu XX əsr Azərbaycan romantizmi və Hüseyn Caviddir. Məlumdur ki, Məmməd Cəfər müəllim bu məsələlərdən bəhs edəndə qədər həmin mövzular üzrə müəyyən tədqiqatlar aparılsa belə xeyli problemlər də açıq və mübahisəli qalmışdır. İlk dəfə olaraq o, romantizmin metod, cərəyan və üslub mahiyyətinin izahını verdi. Beləliklə, nəinki romantizm müstəvisində, hətta ədəbiyyat nəzəriyyəsi arealında metod-cərəyan-üslub strukturuna

aydınlıq gətirildi. Romantizm və realizm məsələlərinə, onların fərqlərinə və qarşılıqlı əlaqələrinə Məmməd Cəfər müəllimin tədqiqatlarında gur işıq salındı. Ədəbiyyatşünaslığımızda kök salmış "mürtəcə romantizm" terminindən ilk dəfə akademik Məmməd Cəfər imtina etdi və digərlərini də öz arxasınca apardı. Romantizmin bütün tərəfləri ilə birgə görünən mövzu, janr və obazlarının şərti sərhədləri məhz Məmməd Cəfər müəllim tərəfindən cızıldı. Ayrı-ayrı romantik sənətkarların - H.Cavidin, M.Hadinin və başqalarının yaradıcılığında ehtiva olunan romantizmə aid ümumi səciyəvi ideya-bədii xüsusiyyətlərin nədən ibarət olduğunu ədəbi-elmi fikrə ilk dəfə M.Cəfər müəllim elan etdi. Akademik Məmməd Cəfər ədəbiyyatşünaslığımızda romantizmə və H.Cavidin yadıcılığına yaxınlaşmaq xofunu aradan götürən mütəfəkkir şəxsiyyətdir.

Akademik Məmməd Cəfər ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə yeni təfəkkır hadisəsidir. Məhz buna görə də Məmməd Cəfər müəllimin əl vurduğu mövzu ətrafında yəni-dən yazmaq çox çətindir.

ABBAS ZAMANOV ƏDƏBİ HADİSƏDİR

Abbas Zamanovu kimlər tanıyır? Bu sadə suala ümumi şəkildə belə cavab vermək olar: elm və təhsil işçiləri, digər peşələrin aparıcı simaları, vətəndaşlıq keyfiyyətləri ilə seçilən ziyalılar, sayı-hesabı bilinməyən tələbələr! Sadaladığımız bu auditoriyanı konkretləşdirmək və statistik rəqəmlərlə uyğunlaşdırmaq, sadəcə olaraq, imkan xaricindədir. Çünki onları bir yerə yığıb-yığıdırmaq son dərəcə çətin və mürəkkəbdir. Abbas müəllimi onu tanıyanların hər birinə ayrıca bir obraz kimi də təqdim etmək mümkün deyil. Çünki Abbas Zamanov şəxsiyyəti onu kənardan tanıyanlar üçün qeyri-adi bir sima, yaxından və yaxşı tanıyanlar üçün isə ədəbi-tarixi bir şəxsiyyətdir!

Abbas Zamanovu kimlər tanımır? Bu sadə suala ümumi şəkildə belə cavab vermək olar: elm və təhsil prosesində iştirak etməyənlər, vətəndaşlıq keyfiyyətinin nə olduğunu başa düşməyənlər, yaxud bilə-bilə anlamaq istəməyənlər və bir də ədəbiyyatdan, sənətdən peşə baxımdan uzaq olub ədəbiyyat və sənətlə heç zaman maraqlanmayanlar. Abbas müəllimi tanıyanlarla müqayisədə onu tanımayanların siyahısını adbaad tərtib etmək asandır. Ona görə ki, Abbas Zamanovu tanımayanların, onun adını bir dəfə olsun belə eşitməyənlərin sayı o qədər də çox deyil.

Bəs nə üçün Abbas Zamanovun şəxsiyyətinə onu tanıyanlar və tanımayanlar mövqeyindən yanaşırıq? Bunun zəruriliyini şərtləndirən nədir? Bizcə, Abbas Zamanovun şəxsiyyətinə olan ehtiyac!

Abbas Zamanovun çap olunmuş elmi monoqrafiyalarının sırası qıscadır: «Əməl dostları» (1979), «Sabir bu gün» (1985), «Sabir və müasirləri» (1973), «Sabir gülür» (1981). Elmi mə-

qalələrinin sayı isə yüzlərlədir. Bu məqalələr M.F.Axundova, C.Məmmədquluzadəyə, Ə.Haqqverdiyevə, H.Cavidə, A.Şaiqə, A.Səhhətə, A.Divanbəyoğluna, S.M.Qənizadəyə, S.S.Axundova, R.Əfəndiyevə, C.Cabbarlıya, M.Müşfiqə, S.Vurğuna, M.Rahimə, R.Rzaya və başqa sənətkarlara həsr edilmişdir. Həmin məqalələrin hər biri aid olduğu yazıçı və şairin yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından həmişə diqqət və maraq doğurmuşdur. Ədəbiyyatşünaslığımızda sayılıb-seçilən məqalələr yazmaq, dərin tədqiqatlar aparmaq missiyası əslində Abbas Zamanovun ilk fundamental tədqiqatından başlayır.

Söhbət ondan gedir ki, Abbas Zamanovun ötən əsrin 60-cı illərində namizədlik dissertasiyası kimi yazdığı «M.Ə.Sabir və müasirləri» elmi işi birbaşa doktorluq dissertasiyası səviyyəsində qəbul edilmişdir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Abbas müəllimin dissertasiyasının istinad qaynaqları XX əsrin əvvəllərinə aid mətbuatdan götürülmüş ədəbi faktların qeyri-adi şəbəkəsinə bənzəyirdi. Tədqiqatçı alim hər hansı məsələnin sübutu üçün bir deyil, beş deyil, onlarla əsas və dəlil gətirirdi. Beləliklə, Abbas Zamanov «M.Ə.Sabir və müasirləri» əsəri ilə bir tərəfdən Azərbaycan ədəbi-elmi fikrini böyük vətəndaş şair M.Ə.Sabir barədə olan və həmin vaxta qədər üzə çıxmayan həqiqətlərlə tanış etdi, digər tərəfdən də ədəbiyyat tarixçiliyinə aid yeni tədqiqatların yönünü və istiqamətini müəyyənləşdirdi.

Abbas Zamanovun elmi yaradıcılıq yolunu Mirzə Ələkbər Sabir və Cəlil Məmmədquluzadədən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Bəlkə, belə də demək olar ki, Mirzə Cəlil və Sabir yaradıcılığının bugünkü tədqiqatçıya və oxucuya bu qədər aydın və anlaşılıqlı formada çatması üçün müasir ədəbiyyatşünaslıq məhz Abbas Zamanova borcludur.

Abbas müəllim həm Mirzə Cəlil və Sabirin yaradıcılıq problemlərini araşdırmış, həm də onların ədəbi-bədii təsir dai-

rəsinin coğrafiyasını müəyyənləşdirmişdir. Həm Mirzə Cəlil və Sabirin öz zamanında aldığı müəyyən müsbət qiyməti mühüm ədəbi inkişaf kimi ortaya qoymuş, həm də elə o vaxtlar onları layiqincə dəyərləndirə bilməyən ədəbi tənqidi fikrin gücsüzlüyünün səbəblərini göstərmişdir. Həm Mirzə Cəlil və Sabirin müasirlərinin portretlərini cızmış, müasirləri ilə onların münasibətlərinin tam mənzərəsini yaratmış, həm də bir mətnşünas alim kimi Mirzə Cəlil və Sabir haqqında olan xatirələri toplayaraq çap etdirmiş, bu xatirələrin yeni nəsillərin yaddaşına köçməsinə və yenidən tədqiqinə nail olmuşdur.

Mirzə Cəlilin özü ilə Sabir arasındakı münasibətlərə gəldikdə isə Abbas Zamanovun bu sətirlərin müəllifi ilə müştərək şəkildə tərtib etdiyi «Mollanəsrəddinçi şairlər» kitabı onların vahid mənbədən qidalanıb vahid bir ideya uğrunda çalışmalarının bariz nümunəsidir. «Mollanəsrəddinçi şairlər» kitabı «Molla Nəsrədin» jurnalının, Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin və Sabir davamçılarının birliyinin nümayişidir və çox doğru olaraq Abbas müəllim onları «bir yolun yolçuları» kimi səciyyələndirirdi.

Bütün bunlarla yanaşı, professor Abbas Zamanov üçün Mirzə Cəlil və Sabir bir-biri ilə yaradıcılıq əlaqələri quran sənətkarlardan daha çox, əməl dostları idi. Bəlkə də, «əməl dostları» anlayışı bizim ədəbi-elmi fikrə ilk dəfə Abbas Zamanovun qələmindən süzülüb gəlib. Başqa sözlə, «əməl dostları» anlayışı məhz Abbas Zamanovun qələmindən çıxandan sonra bu qədər aktuallaşıb və vətəndaşlıq mövqeyinə çevrilib.

Təsadüfi deyil ki, Abbas müəllimin özünün də əməl dostları var idi. Bakıda Qulam Məmmədli, Naxçıvanda Yavuz Axundlu, Moskvada Əziz Şərif, Almaniya da Əhməd Şmide, Londonda Əli Səbri Təbrizi, Türkiyədə Yavuz Akpınar, İranda Cavad Heyət və Fərzanə, İraqda Əbdüllətif Bəndəroğlu... Bu

siyahını genişləndirmədən də, demək olar ki, Abbas müəllimin dostlarının coğrafiyası böyük bir ərazini əhatə edir və Şərqdən Qərbə, Şimaldan Cənuba uzanırdı. Həmin mötəbər insanların adlarını təsadüfən xatırlamıram. Düşünürəm və öz-özümə sual verirəm: həmin əməl dostları olmasaydı, Abbas müəllimin həyatı və ömür yolu necə olardı? Əlbəttə, mən Abbas müəllimin həyat səlnaməsini dostlarından kənarda, təcrid olunmuş şəkildə təsəvvür etməmişəm və heç vaxt da təsəvvür edə bilmirəm. Abbas Zamanovla onun dostları arasındakı qırılmaz və möhkəm dostluq telləri arxasında böyük vətəndaşlıq amalı mürgüləyirdi.

Abbas Zamanov bütün ömrü boyu müəyyən fasilələrlə müxtəlif vəzifələrdə çalışıb. Həmçinin ötən əsrin 70-ci illərində Bakı Dövlət Universitetində Azərbaycan sovet ədəbiyyatı kafedrasının müdiri olmuş və 80-ci illərdə universitetdə professor kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Abbas müəllim kafedra müdiri olduğu zamanlar bir pedaqoq kimi ali məktəb müəllimləri içərisində analoqu olmayan addım atdı. Konkret olaraq diplom rəhbəri olduğu və gələcəklərinə inandığı tələbələr haqqında respublika mətbuatında məqalələrlə çıxış etdi və belə bir ənənənin başlanğıcını qoydu. Abbas müəllim deyirdi ki, hərgah qabaqcıl bir pambıqçı, üzümçü, tütüncü, sağıcı və s. barədə oçerklər yazıb qəzet və jurnallarda çap etdirmək mümkündürsə, nə üçün millətimizin gələcəyi olan və millətimizi gələcəkdə ziyalı kimi təmsil etməyə qüdrəti çatan bu gənc insanlar haqqında məqalələr yazılmasın? Məntiqi nəticədir ki, Abbas müəllimin o vaxtlar haqqında məqalə yazdığı tələbələrin əksəriyyəti indi elmlər namizədi, elmlər doktoru, professor, şair, yazıçı və publisistdirlər. Belə bir təşəbbüs və addım Abbas Zamanovun nə qədər uzaqgörən bir düşüncəyə malik şəxsiyyət olduğunu tam təsdiq edir.

Abbas Zamanov kafedra müdiri kimi də Azərbaycan ali

məktəbləri sistemində analoqu olmayan başqa bir addım atdı. Təsəvvür edin ki, yaşı o qədər də ötməmiş bu mötəbər şəxsiyyət kafedra müdiri seçilməyəcəyi barədə şayiələrin üstündən keçərək yenidən Azərbaycan sovet ədəbiyyatı kafedrasına müdir seçildi. Amma bizim analoqu olmayan hadisə kimi qələmə verdiyimiz fakt yenidən kafedra müdiri olmaq faktı deyil. Məsələ burasındadır ki, kafedra müdiri seçiləndən bir gün sonra başqa bir qeyri-adi hadisə baş verdi. Abbas müəllim bütün kafedra üzvlərini – öz həmkarlarını bir araya toplayıb könüllü şəkildə yeni seçildiyi kafedra müdiri vəzifəsini tələbəsi professor Cəlal Abdullayevə həvalə etdi. Bu, Azərbaycan təhsil sistemində o vaxta qədər görünməmiş və bundan sonra da heç vaxt görünməyəcək bir hadisə – fəvqəladə hadisə idi.

Abbas Zamanov Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının, M.F.Axundov adına Opera və Balet teatrının və Nizami adına Ədəbiyyat muzeyinin direktoru vəzifələrində də çalışıb. İlk baxışda adama qərribə gələ bilər ki, bir-birindən fərqli olan bu müəssisələrə eyni bir şəxs necə rəhbərlik edib? Amma Abbas müəllimi yaxşı tanıyanlar üçün burada qərribə olan heç bir şey yoxdur. Doğrudur, Abbas Zamanovun ixtisası baxımından onlar – muzey, filarmoniya, opera bir-birindən fərqli idi, amma Abbas müəllimin mənəvi irsi dəyərləndirmək və təbliğ etmək missiyası baxımından ədəbiyyatla musiqi, muzey eksponatı ilə mahnı, şair və yazıçı ilə xanəndə eyni funksiyanın daşıyıcılarıdır. O, ədəbiyyata və muzey eksponatına, musiqiyə və mahnıya milli-mənəvi irsimizin nümunələri kimi baxırdı, həm ədəbiyyat, həm də sənət adamının xalq qarşısındakı xidmətlərinin bərabərliyinə və böyüklüyünə inanırdı.

Abbas Zamanovun Azərbaycan kitab mədəniyyəti, Azərbaycan kitabının təbliği, Azərbaycan şair və yazıçılarının xarici ölkələrdə tanınması üçün və eyni zamanda xaricdə yaşayan

azərbaycanlıların milli şüurunun inkişafı və milli birlik ideyaları ətrafında savadlanması nəminə nə qədər böyük və təmənnəsiz işlər gördüyü onun müasirlərinin yaxşı yadındadır və bu qeyri-adi iş həm də Abbas müəllimi öz müasirlərindən fərqləndirən cəhətdir. Abbas Zamanov Azərbaycan yazarları ilə xüsusən Türkiyə və İranda yaşayıb-yaradan ziyalılar arasında, sözün həqiqi mənasında, əlaqələndirici mərkəz oldu. «Azərbaycan müəllimi» qəzetində onun məsləhəti və rəhbərliyi ilə çap olunan «Cənubdan səslər» seriyasına daxil olan məqalələrin hamısı birlikdə Azərbaycan tarixinə yaraşan yaddaş kitabıdır. Bu fəaliyyətinə görə Abbas müəllimi ən azı sovet dövründə rəsmi təşkilat kimi fəaliyyət göstərən «Vətən» cəmiyyəti ilə müqayisə etmək olar. Həmçinin unutmamaq lazım deyil ki, Abbas müəllim həmin işləri hər hansı bir kollektivin üzvləri ilə yox, təkbaşına həyata keçirirdi. Görülən işlərin ən bariz nümunəsi və nəticəsi isə Türkiyədəki Ərzurum Universitetində Abbas Zamanovun poçt vasitəsilə və öz hesabına göndərdiyi kitablar əsasında yaradılmış və indi də fəaliyyət göstərən zəngin kitabxanadır.

Abbas Zamanov Azərbaycana gətirilməsi müşkül olan xarici nəşrləri – kitab, qəzet və jurnalları da bizim kitabxanalara gətirmək üçün ardıcıl çalışırdı və həmişə də buna nail olurdu. Ziyalılarımızın Abbas Zamanovun mənzil-kitabxanasına müntəzəm olaraq müraciət etmələri adi bir hal almışdı. Hətta Abbas müəllimin və Asiya xanımın yaşadığı üçotaqlı kiçik mənzildən oxu zalı kimi istifadə edən alimlərin də şahidiyəm.

Abbas Zamanovun xarici ölkələrdən Vətənə kitab gətirməsinin başqa bir parlaq nümunəsi «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsidir. Abbas müəllimgildə bu abidənin ilk nəşrlərindən tutmuş Baltıqyanı ölkələrdə və hətta Amerikada çap olunmuş 50-yə qədər nüsxəsi toplanmışdı. Belə demək mümkünsə, Abbas Zamanovun mənzilində «Kitabi-Dədə Qorqud»un kolleksiyası

yerləşirdi. Abidənin hər nüsxəsinin Abbas Zamanovun ünvanına gəlişi Abbas müəllim üçün həqiqi mənada toy-bayram idi və o, bu toy-bayram sevincini telefon vasitəsilə elə həmin gün akademik Həmid Araslı, professor Mirzəğa Quluzadə və başqaları ilə bölüşməyi də özünə borc bilirdi.

Abbas Zamanov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində olduğu kimi, xalqımızın tarixində də öz siması ilə yaşayır. Onun ötən əsrin 60-cı illərində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının «İsmayiliyyə»dəki böyük zalında Naxçıvanın bədnam qonşulara bağışlanmasına fitva verənlərə qarşı ucaldığı gur səs və söylədiyi «Əgər Səməd Vurğun sağ olsaydı, bu gün Naxçıvanı Azərbaycandan ayıranlara qarşı qəti etiraz səsini ucaldardı» sözləri bomba kimi partladı və o səsin cingiltisi hələ də qulaqlardan getməyib. Bu kəlmələr yazıçı və ziyalı sözünün «bir ordudan ziyadə» gücə malik olması barədə tarixi həqiqətin yenidən təsdiqi idi.

Abbas Zamanov ədəbi hadisədir və Abbas Zamanov kimi şəxsiyyətlərə həmişə ehtiyac var.

ƏMƏL DOSTLUĞU

Ədəbiyyat tarixinin sənət adamları, yaradıcılıq mühiti, poetika sistemi ilə bağlı öyrənilməmiş problemləri və çoxlu sirləri vardır. Bu sirlərin hələ də tam açılmamasıdır ki, hər hansı bir sənətkarın yaradıcılıq laboratoriyası bütün ədəbiyyatşünas və tənqidçilər üçün həmişə xam bir sahə olaraq qalır. Sənətkar şəxsiyyəti, onun məzmunu, sənətkarlarla müasirləri arasındakı əlaqələr həm ədəbiyyatşünasların maraq dairəsinə daxil olan məsələlər baxımından, həm də yeni ədəbi nəsilin formalaşmasına göstərdiyi təsirə görə həmişə aktualıq kəsb edir.

Dünya xalqlarının ədəbiyyatında ayrı-ayrı sənət adamlarının, şair və yazıçıların, tənqidçi və ədəbiyyatşünasların bir-biri ilə dostluğu uzun illər və əsrlər boyu diqqət mərkəzində olmuş və yeni nəsillərə nümunə kimi göstərilmişdir. Görünür, sənətkarlar müxtəlif ictimai həyat hadisələrinin fonunda özlərinə mənən, daxilən yaxın olan insanlarla qurulan dostluq tellərinə həmişə ehtiyac duymuşlar. Deməli, səni başa düşən və diqqətlə dinləyən insan sənə görə başqalarından daha yüksəkdir və bütün bunlar ilk növbədə dostluq amilinin müqəddəsliyi kimi başa düşülür.

Bizim ədəbiyyatşünaslıqda sənət adamlarının dostluğu ilə bağlı söhbətlər, yazı-pozular professor Abbas Zamanovun ilk dəfə 1967-ci ildə «əməl dostları» anlayışını məqalə başlığı kimi geniş ədəbi dövriyyəyə çıxarmasından qaynaqlanmışdır. Bu ideya görkəmli alimin «Əməl dostları» kitabının çapından (1979) sonra daha da genişlənmiş və dərinləşmişdir. Abbas Zamanovun çox böyük həyat təcrübəsi əsasında irəli sürdüyü «əməl dostluğu» ideyası birbaşa İsmayıl Qaspiralının «dildə, fikirdə və əməldə birlik» konsepsiyasına söykənmişdir. Abbas müəllim sənətkar və ziyalı dostluğunu iş, əməl və nəhayət, əqi-

də dostluğu səviyyəsinə qaldırmış, eyni zamanda ədəbi fikrin diqqətini çox böyük ustalıqla bu istiqamətə yönəltdi.

Professor Abbas Zamanovun həyat və yaradıcılığını, onun geniş ictimai fəaliyyətini mərhələ-mərhələ araşdırmaq olar və belə bir yanaşma daha doğru elmi nəticələrin də əsası deməkdir. Hər hansı bir tədqiqatçının yanaşma üsulundan asılı olaraq, bu mərhələlərin sayını həm çoxaltmaq, həm də azaltmaq mümkündür. Əslində isə Abbas Zamanovun həyat və yaradıcılığının iki mühüm mərhələsi var: 1967-ci ilə, yəni əməl dostları ideyasının ilk dəfə mətbuata çıxmasına qədər və ondan sonrakı dövr.

1967-ci ilin mayında Abbas müəllimin bir-birinin davamı kimi «Əməl dostları» adlı iki məqaləsi çap olunur. Həmin məqalələr Cəlil Məmmədquluzadəyə həsr edilsə də, məqalələrdə daha çox Cəlil Məmmədquluzadənin, Eynəlibəy Sultanovun, Məhəmmədəğa Şahtaxtının, Ömər Faiq Nemanzadənin yaradıcılıq əlaqələrindən söhbət açılır. Amma belə bir zəruri və aktual sual meydana çıxır ki, əməl dostluğu ideyası Abbas Zamanovun dünyagörüşünə haradan sızıb gəlmişdir?

Öncə, həmin ideyaya Abbas müəllimin acı həyat təcrübəsinin nəticəsi kimi baxmaq lazımdır. Məsələ burasındadır ki, 1960-cı ildə Azərbaycan MEA-nın Rəyasət Heyətinin yerləşdiyi binanın geniş iclas salonundakı bir tədbirdə Abbas Zamanov tarixi çıxışı ilə qədim Azərbaycan torpağı olan Naxçıvanı bədnam qonşulara vermək istəyənlərə qarşı üsyan səsinə ucaldır. Gözlənilmədən atılan bu qeyri-adi addım öz lazımi müsbət təsirini göstərir, amma həmin çıxış Abbas müəllim kimi bir vətənpərvər insana o qədər də asan başa gəlmir. Ona qarşı təqib və təzyiq maşını işə düşür və Abbas müəllimə sovet sisteminin ən ağır bir cəzası verilir; onu partiya sıralarından xaric edirlər. Totalitar rejimdə hər hansı bir insanın bu vəziyyətə düşməsi 37-ci

illərin təkrarına bənzəyirdi və fürsət gözləyən bədxah insanlar tərəfindən Abbas Zamanov üçün arzuolunmaz ölümə çarpişmaq meydanı açılır. Bütün bunlara qarşı bir addım belə geri çəkilməyən Abbas müəllim bu qeyri-bərabər döyüşdə orta əsr cəngavərlərini və xalq dastan qəhrəmanlarını xatırladır. Bəli, o əzablı və keşməkeşli günləri heç vaxt unutmaq mümkün olmasa da, Abbas Zamanov dastan qəhrəmanı kimi bu qeyri-bərabər döyüşdə qalib gəlir və unudulmaz şəxsiyyətə çevrilir.

Daha bir məntiqi sual meydana çıxır: bəs ötən əsrin 60-cı illərinin başlanğıcında Abbas Zamanovun fəvqəladə hadisəyə çevrilən bu tarixi çıxışının energetik mənbəyi nə idi?

Bir az geniş baxsaq, aydın olur ki, Abbas Zamanov 50-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, S.S.Axundov, Ə.Haqverdiyev, S.M.Qənizadə, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi kimi tanınmış nümayəndələrinin həyat və yaradıcılıqlarından bəhs edən sanballı məqalələr yazmışdı. Əslində Abbas müəllimin müraciət etdiyi həmin şəxsiyyətlərin əksəriyyəti öz həyat fəaliyyətlərində mübarizlik keyfiyyətləri ilə sayılıb seçilən sənət adamları idilər. Abbas müəllimin yalnız Süleyman Sani Axundovla bağlı ədəbi fəaliyyətinə qısaca bir nəzər yetirsək, görkəmli alimin S.S.Axundov şəxsiyyətinə və yaradıcılığına marağının ardıcılığının və sistemliliyinin şahidi olarıq. Belə ki, Abbas müəllimin ilk tərtib işi 1951-ci ildə nəşr olunmuş S.S.Axundovun «Seçilmiş əsərləri»dir. Abbas müəllimin mətnşünas kimi hazırladığı ilk nümunə də yenə S.S.Axundovun 1958-ci ildə çap olunmuş «Qorxulu nağıllar» kitabıdır. Abbas Zamanovun ötən əsrin 50-ci illərində ən çox və ardıcıl müraciət etdiyi obyekt də S.S.Axundovun həyat və yaradıcılığıdır. Onun bir-birinin ardınca çap olunan «Vətənpərvər yazıçı» (1954), «S.S.Axundovun həyatına dair yeni sənədlər» (1955), «Unudulmaz müəllim, sevimli yazıçı» (1955), «Uşaq-

ların sevimli yazıçısı» (1955) kimi məqalələrində iki cəhət daha qabarıq səslənir: biri S.S.Axundovun böyük ziyalılıq titulluna yiyələnməsi, digəri isə onun xalq və millət yolunda çalışmasıdır. Abbas Zamanov «Azərbaycan müəllimlərinin birinci və ikinci qurultayları, ana dilinin tədrisi sahəsində aparılan islahatlar, məktəblər üçün yeni proqramların və dərs kitablarının hazırlanması, yeni əlifbanın tətbiqi yolunda inadlı mübarizə, uşaq ədəbiyyatının yaranıb təşəkkül tapması kimi xalqın tarixində dərin iz buraxan mühüm hadisələrin» S.S.Axundovun adı ilə bağlı olmasını böyük qürur hissi ilə qeyd edir.

Bununla yanaşı, Abbas müəllim «aydan arı – sudan duru» bir yazıçı və tanınmış pedaqoq olan S.S.Axundovun həyatını mübariz bir insanın həyatı kimi də dəyərləndirir. Belə ki, S.S.Axundovun həyatının Qori Müəllimlər Seminariyası dövrü ilə bağlı olan və mübarizlik keyfiyyətləri ilə aşılana faktları Abbas müəllim böyük bir həvəs və məmnunluq hisləri ilə təqdim edir. Əslində Abbas Zamanov tərəfindən S.S.Axundovun həyatının önəmli tərəflərini əks etdirən faktların tapılması və onların ürəkgenişliyi ilə elan olunması S.S.Axundovun qürur və cəsarətinin təqdimatı demək idi.

Abbas Zamanovun tarixi çıxışından öncə, yəni ötən əsrin 50-ci illərində onun ardıcıl olaraq çap etdirdiyi məqalələrdə mübarizlik keyfiyyətlərinin təbliği, sadəcə olaraq, həmin məqalələrin ümumi ruhunda və sətiraltı mənalarında gizlənməmişdi, həmçinin bundan daha artıq dərəcədə məqalələrin sərlöv həsini çıxmışdı: «Mübariz Mollanəsrəddinçi» (1954), «Mübariz jurnal» (1956), «Mübariz satirik» (1960). Bu yazılar «Molla Nəsrəddin» jurnalına, mollanəsrəddinçilərə və ayrıca olaraq Əliqulu Qəmküsara həsr edilsə də, onların sonuncusu birbaşa Abbas müəllimin tarixi çıxışının ərəfəsinə aid idi. Amma qətiyyənlə seçmək olmur ki, Abbas müəllim bu məqalələrdə, kitablarda,

ədəbi fəaliyyətdə həmin dəyərləri üzə çıxarıb onların təbliği ilə məşğul olurdu, yoxsa sadalanan faktlarla özünü ifadə etmək istəyirdi. Bizcə, ən yaxşı qərar hər ikisinin qovuşuq halda olmasını etiraf etməkdir.

Əlavə olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, 1941-1947-ci illərdə döyüşən ordu sıralarında olan Abbas Zamanovun döyüşkənlik əhvali-ruhiyyəsi hələ də yaşayırdı və müharibədən sonra tərcümə edərək çapa verdiyi «Aleksandr Matrosov» povestinə də təsadüf kimi baxmaq olmaz. Xatırlayırınsızsa, bu povestin qəhrəmanı 21 yaşında ikən Böyük Vətən müharibəsində sinəsi ilə düşmən pulemyotunun qarşısını sipər kimi kəsərək böyük rəşadət göstərən, mübariz bir gənc olan və əfsanəvi qəhrəmana çevrilən A.Matrosov idi.

Beləliklə, Abbas müəllimin ötən əsrin 50-ci illəri ilə bağlı tərcümeyi-halının real mənzərəsini təsəvvür etmək çətin deyil: xalq sevgisi, ziyalılıq etalonu, mübarizlik keyfiyyəti və döyüşkənlik xarakteri. Əslində bütün bunlar həm də Abbas Zamanovun xatırladığımız məşhur çıxışının energetik mənbələri idi!

Abbas Zamanovun ötən əsrin 50-ci illərində qələmə aldığı məqalələrdə mollaəsrəddinçiləri bir araya gətirməsi əməl dostluğu ideyasının ilk cürcətiləri hesab edilə bilər. Bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Abbas müəllim tərəfindən «əməl dostluğu» anlayışı ilə bağlı elə bir konkret addım atılmamışdı. Bir başqa məsələ var ki, yazıçı və dramaturq Ə.Haqverdiyevə həsr etdiyi məqalədə Abbas müəllim Ə.Haqverdiyevin 1905-ci ildə yazdığı «Millət dostları» adlı kiçik komediyasını onun yaradıcılığındakı yeni dövrün başlanğıcı sayır və imkan düşmüşkən, «millət dostları» barədə söhbət açır, amma bu dostluq hələlik satiranın hədəfidir və əməl dostluğu ideyasından son dərəcə kənardadır.

Bəs Abbas Zamanovun həyatının 1960-cı ildən – məlum

çıxışından 1967-ci ilə, yəni «Əməl dostları» adlı məqalələrinin çapına qədər olan dövrünü necə dəyərləndirmək olar? Qısa şəkildə desək, əzab-əziyyətli bir dövr. Çünki onu işlədiyi Azərbaycan Dövlət Universitetindən uzaqlaşdırırlar və Abbas müəllim 15 ilə yaxın bir müddətdə çalışdığı doğma kollektivdən, deməli, pedaqoji fəaliyyətdən ayrılır. Şübhə yoxdur ki, burada əsas hədəf Abbas Zamanovu böyük tələbə auditoriyasından təcrid etmək idi və buna nail olurlar. Bir müddət işsiz qalan Abbas müəllim sonralar Azərbaycan MEA-nın Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda kiçik elmi işçi kimi fəaliyyətini davam etdirir.

Totalitar rejimin təqib və təzyiq məşını Abbas müəllimlə ziyalılar, elm adamları, ali məktəb işçiləri, tələbələr, hətta yaxın olduğu həmkarları arasına yavaş-yavaş böyük sipər çəkirdi. Abbas müəllimə salam verib salam alanların sayı get-gedə azalırdı və Abbas müəllim nə qədər çətin olsa da, bu vəziyyətə dözürdü. Amma unutmamaq olmaz ki, həmin vaxtlar Abbas müəllimi tək qoymayan dəyanətli insanlar da var idi.

Abbas Zamanova vurulan başqa bir zərbə ondan ibarət idi ki, mətbuat səhifələri yavaş-yavaş Abbas müəllimin üzünə qapanırdı. Həmişə yazmaq-yaratmaq eşqi ilə çırpınan, yazı-pozu işindən ləzzət alan Abbas müəllimi bu eşqdən, bu ləzzətdən məhrum etmək istəyirdilər. Bunu təsəvvür etmək üçün xatırladaq ki, Abbas Zamanovun 1960-1967-ci illər arasındakı yeddi ildə çap olunan məqalələrinin ümumi sayı 50-ci illərin yalnız bir, yaxud da iki ilində yazdığı məqalələrin sayına bərabər tutula bilər. Bu, həmçinin Abbas Zamanov kimi görkəmli elm adamlarının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyinə verəcəyi töhfələrin qabağını əngəlləmək demək idi.

Beləliklə, Abbas Zamanov həm şəxsi planda, həm də ədəbiyyatşünas alim kimi ictimai-ədəbi mühitdə «millət dost-

ları» ilə əməl dostları arasında qalmalı olur və ilk dəfə əməl dostluğu ideyası da buradan təşəkkül taparaq reallığa çevrilir: «Əməl dostları» adlı məqalələr çap olunur. «Əməl dostları» adlı məqalələr Abbas Zamanovun XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində bilavasitə həyatda az-az rast gəldiyi möhkəm dostluq telləri ilə ədəbiyyatda öyrənib təbliğ etdiyi mollanəsrəddinçilərin tarixi dostluğunun vahid bir mövqedən təqdimi demək idi.

Abbas Zamanovun həyatının və yaradıcılığının yeni mərhələsi onun 1967-ci ilin dekabrında «M.Ə.Sabir və müasirləri» mövzusunda yazdığı dissertasiyaya görə Azərbaycan ədəbiyyatşünasları içərisində ilk və son dəfə birbaşa filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi alması ilə başlayır. Dissertasiyada XX əsrin əvvəllərinə aid ədəbi mühit, bu dövrdə yaşayıb yaratmış M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcılığı, eyni zamanda Sabirlə müasir olan ədəbi şəxsiyyətlərin və ayrı-ayrı adamların fəaliyyəti geniş təhlil edilmişdir. Bu dissertasiya bütün başqa təqdirəlayiq cəhətləri ilə yanaşı, ilk növbədə fakt zənginliyi ilə seçilir. Bəlkə də, Abbas müəllimin həmin tədqiqatına qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının heç bir nümunəsində belə bir fakt zənginliyinə rast gəlinmir. Bizcə, tədqiqatdakı fakt zənginliyi mənzərəsi Sabiri dəfələrlə həqiqət carçısı kimi təqdim edən Abbas Zamanovun Sabir haqqında məhz həqiqətləri demək arzusundan irəli gəlmişdi.

Professor Abbas Zamanov «M.Ə.Sabir və müasirləri» adlı orijinal tədqiqatı ilə M.Ə.Sabiri elm aləminə daha da yaxınlaşdırdı, elm adamlarını və ədəbi ictimaiyyəti o vaxta qədər məlum olmayan bir çox yeniliklərlə tanış etdi və Sabir yaradıcılığı ilə bağlı yeni tədqiqatlara qol-qanad verdi.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, bu dissertasiya Sabirin dostları haqqında olan bir araşdırmadır. Təsadüfi deyil ki, Abbas Zamanov həmin elmi tədqiqatda yeri gəldikcə, «dost» sö-

zünü işlətməkdən də çəkinmir, Sabirin müasirləri içərisindən çıxan bu əsl dostların Sabirə yanğısının və qayğısının təmənnəsizliyini göz önünə gətirir. Hətta böyük şairin ölümündən sonra «Hophopnamə»nin nəşrini öz üzərinə götürən Abbas Səhhətin əməl dostluğu bariz bir nümunə kimi qabardılır.

Bəli, əməl dostluğu ideyasının Abbas Zamanov üçün bu qədər bəlli və aydın olması, onun haradan başlayıb haraya getməsinin bütün cizgiləri ilə görünməsi Abbas müəllimdə yalnız ədəbiyyatda deyil, həyatda da əməl dostluğuna olan real münasibətin təzahürlərini formalaşdırdı. İllər keçdikcə ədəbiyyatda araşdırdığı əməl dostluğunu Abbas müəllim yenidən və yeni formada həyatda axtarmağa başladı və tapdı.

1967-ci ildən sonra Abbas Zamanovun əməl dostları çoxaldı və Abbas müəllimin dostluq xəritəsinin miqyası xeyli genişləndi. Buraya hələ Azərbaycanı demirik, ondan kənar da yaşayan xeyli adlar daxil oldu: Moskvada Əziz Şərif, Türkiyədə Yavuz Akpınar, İranda Cavad Heyət və Fərzanə, İraqda Əbdül-lətif Bəndəroğlu, Almaniyada Əhməd Şmide, İngiltərədə Qulamrza Səbri Təbrizi və s.

Çoxlarına yaxşı bəllidir ki, Abbas Zamanovun ictimai fəaliyyətinin bir sahəsi xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla, eləcə də Azərbaycanla maraqlananlara yeni çap olunan kitabları göndərməklə bağlıdır. Bu sırada Türkiyə ilə yanaşı İran da xüsusi yer tuturdu. Lakin ötən əsrin 70-ci illərinin sonundakı İran inqilabı Tehrana kitab göndərmək işini son dərəcə məhdudlaşdırdı və çətinləşdirdi, bir az sonra isə heç mümkün olmadı. Tezliklə bunun əks-sədası eşidildi və İrandan gələn xəbərlərdə kitab istəyi daha da çoxaldı.

Bu məsələ Abbas müəllimi xeyli çətinliyə saldı, o, gecəgündüz çıxış yolları axtarmağa səy göstərdi və nəhayət, belə bir yol tapıldı. Beləliklə, Abbas müəllim Bakıda nəşr olunan

kitabları Almaniya Federativ Respublikasında yaşayan Əhməd Şmidenin və İngiltərədə yaşayan Qulamrza Səbri Təbrizinin ünvanlarına göndərməli oldu. Onlar isə aldıkları kitabları poçt vasitəsi ilə yaşadıkları ölkələrdən Tehrana - Cavad Heyət, yaxud da Fərzanənin ünvanına yollayırdılar. Həmin ölkələrdən İrana gedən poçt bağlamalarına o qədər də qadağa qoyulmadığına görə göndərilən kitablar öz ünvanına vaxtında çatırdı. Bizcə, bu fakt Abbas Zamanov, Əhməd Şmide, Qulamrza Səbri Təbrizi, Cavad Heyət, Fərzanə arasında olan əməl dostluğunun ən bariz nümunəsidir.

Abbas Zamanovun real dostluğunun başqa bir faktı müxtəlif illərdə onun özünün yazdığı və öz dilindən səslənən vida sözlərindən açıq-aydın hiss edilməkdədir. Belə ki, professor Əlyar Qarabağlının vəfatı ilə əlaqədar «Əlvida, əziz dostumuz» (1969), professor Mirzağa Quluzadənin vəfatı ilə əlaqədar «Əlvida, əziz dost» (1979), Həbib Şahirin ölümü ilə əlaqədar «Qələm dostumuzun xatirəsi» (1986) adlı vida sözlərini yazanda Abbas müəllimin dostluq anlayışını sərlövhəyə çıxarması təsadüfi deyil, çünki artıq bu şəxsiyyətlərin itkisi əsl dost itkisi idi.

Abbas Zamanovun şəxsiyyəti bu gün bizim üçün əsl dostluğun simvoludur və əsl dostluğun simvolu olaraq qalacaqdır.

ABBAS ZAMANOV OLMASAYDI

Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin sonuncu kursunda oxuyurdum. 1973-cü ilin oktyabr ayı idi. Fakültə dekanlığından biz tələbələrə dedilər ki, ayrı-ayrı kafedralarla əlaqə saxlayıb diplom işi üçün mövzular **götürməlisiniz**. Mən də ədəbiyyat kafedrasına gedib mövzu seçmək barədə istəyimi bildirdim. Kafedranın laborantı səliqə ilə hazırlanmış diplom mövzularının siyahısını mənim qarşıma qoydu. Orada yüzə qədər mövzu var idi. Əvvəlcə onların hamısını diqqətdə oxudum. Düzü, hansı mövzunu seçəcəyim barədə ciddi çətinlik çəkirdim. Əslində bu çətinlik siyahıda olan mövzuların mürəkkəbliyi ilə bağlı deyildi. Mən elə bir məsələ ətrafında diplom işi yazmaq istəyirdim ki, ədəbiyyatşünaslıqda ya öyrənilməmiş, ya da çox az tədqiq edilmiş sahə olsun. Bu məqsədlə siyahını yenidən nəzərdən keçirib belə bir mövzunun üzərində dayandım: «Mustafa Quliyevin ədəbi-tənqidi görüşləri».

Bir azdan laborant qız mənə yaxınlaşdı və siyahını alıb seçdiyim mövzunun qarşısında adı yazdı. Sonra da çox diqqətlə mənim üzümə baxaraq dedi ki, sənin rəhbərin professor Abbas Zamanov olacaq. Abbas Zamanov o vaxt həm də kafedranın müdiri idi. Düzü, laborant qızın bu sözlərindən heç nə başa düşmədim. O, mənim tutulduğumu görüb bildirdi ki, sən seçdiyən mövzu çətinidir, əldə elə bir material yoxdur. Ona görə də, belə mövzu götürmüş tələbələrə Abbas müəllim özü rəhbərlik edir. Həmin sözlərdən sonra hər şey mənə aydınlaşdı.

Bu hadisədən cəmi iki-üç gün keçmişdi. Kafedranın laborantı dərs keçdiyimiz auditoriyaların birində mənə yaxınlaşıb dedi ki, Abbas müəllim səni görmək istəyir, dərs qurtaran kimi kafedraya gəl!

Dərsdən sonra kafedraya getdim. Abbas müəllimlə ilk söhbətimiz oldu. O, təxminən 5-10 dəqiqə götürəcəyim mövzunun çətinliyi barədə danışdı. Mustafa Quliyevin məqalələrinin əldə olmamasını xüsusilə vurğuladı. Onların 20-30-cu illərdə çap olunmuş mətbuat səhifələrindən aşkarlanıb toplanmasının, üzlərinin köçürülməsinin xeyli iş və vaxt tələb etdiyini mənə başa saldı. Bu müddətdə bir kəlmə də danışmadım. Mənim dilənmədiyimi görən professor Abbas Zamanov axırda belə bir sual verdi: «Son ərəb və latın əlifbalarını oxuya bilirsənmi?» Mən də qısaca bildirdim: «Bəli!»

Abbas müəllim yenə diqqətlə mənim üzümə baxıb dedi: – Mövzu barədə düşünməyin üçün sənə vaxt verirəm. Bir həftədən sonra gələrsən, fikrimizi qətiləşdirərik.

Mən sağollaşıb kafedranı tərk etdim.

Səhərisi gün Axundov kitabxanasına yollandım. Kartotekalara baxdım, biblioqrafik göstəriciləri vərəqlədim, həmin dövrün bəzi qəzetlərini alıb nəzərdən keçirdim. İşin ağırlığını və çətinliyini hiss etdim.

Vədələşdiyimiz bir həftə tamam olmamış Abbas müəllimlə fakültənin dəhlizində rastlaşdım. O, ucadan mənə dedi: «Hə, cavan oğlan, nə qərara gəldin?» Mən də bu sualın müqabilində əlimi pəncəyimin cibinə salıb balaca bir dəftərçə çıxartdım, onun ilk səhifəsini açıb Abbas müəllimə göstərdim və dedim: «Mən işə başlamışam!» Dəftərçənin birinci səhifəsinin lap yuxarısında mövzunun adını yazmışdım: «Mustafa Quliyevin ədəbi-tənqidi görüşləri».

Abbas müəllim bir xeyli, diqqətlə mənə baxdı. Bir az sükutdan sonra dedi ki, çıxart qələmi yaz: 38-33-92.

Bu, professor Abbas Zamanovun ev telefonunun nömrəsi idi. Abbas müəllimlə mənim ilk tanışlığım belə başladı.

Diplom işimin yazılması prosesində biz həftədə bir dəfə

kafedrada görüşürdük. Həmin görüşlərdə Mustafa Quliyevin mətbuat səhifələrindən aşkara çıxardığım məqalələrinin məzmununu barədə Abbas müəllimə məlumat verir və məqalələrdən üzünü köçürdüyüm bəzi parçaları oxuyurdum. Onun dəyərli məsləhətlərinə diqqətlə qulaq asır və eşitdiklərimi tam dəqiqliyi ilə həyata keçirməyə çalışırdım.

Mən həmin vaxt professor Abbas Zamanovun mətbuatda ədəbiyyatla bağlı məsələlərin tədqiqində son dərəcə yüksək səriştəyə malik olduğunu o qədər də hiss edə bilmirdim. Sonralar onun «Sabir və müasirləri» adlı namizədlik tədqiqatına birbaşa doktorluq elmi dərəcəsi verildiyini biləndən və həmin tədqiqatı bütünlüklə oxuyandan sonra Abbas müəllimin elmi təcrübə və səriştəsini kifayət qədər dərk etdim. Əslində bu məsələnin miqyasını aydın başa düşmək üçün belə bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, professor Abbas Zamanovun «Sabir və müasirləri» tədqiqatı bir nəfərin deyil, bəlkə bir institutun gördüyü işə bərabər idi.

Nəhayət, 1974-cü il aprel ayının əvvəllərində diplom işini yazıb başa çatdırdım və Abbas müəllimin təkidilə onu əlyazması şəklində hissə-hissə kafedranın bütün müəllimləri qarşısında oxudum. Diplom işinin oxunuşunun bu cür təşkilindən belə başa düşdüm ki, deyəsən, Abbas müəllim tədqiqatdan razıdır. Çünki o vaxtlar heç bir tələbə öz diplom işini əvvəldən axıradək - sətirbəsətir kafedra üzvləri qarşısında oxumurdu.

Yazdığım diplom işi və Abbas müəllimin açıq hiss edilməyən müsbət təsirləri məndə elmi işə həvəs və maraq yaratdı. Öz-özlüyümdə belə bir qərara gəldim ki, aspiranturaya daxil olub həmin mövzu ətrafında araşdırmalarımı davam etdirim və namizədlik dissertasiyası yazım. Çünki bir tərəfdən Mustafa Quliyevin ÇAP olunmuş kitab və məqalələrinin əksəriyyəti artıq məndə var idi, digər tərəfdən də bu diplom işinin həcmi nami-

zədlük dissertasiyasının həcminə xeyli yaxınlaşmışdı. Belə bir xoş ovqat içərisində yaşadığım vaxt gözlənilməz bir hadisə baş verdi və bu məni son dərəcə sarsıtdı.

Həmin hadisə ondan ibarət idi ki, aprel ayının son günlərindən biri üçün planlaşdırılmış fakültə Elmi Şurasının gündəliyi təsadüfən əlimə keçdi. Elmi Şura üçün nəzərdə tutulmuş məsələlərdən biri «Mustafa Quliyevin ədəbi-tənqidi görüşləri»nin tanımadığım başqa bir adama namizədlük dissertasiyası mövzusu kimi verilməsi idi. Öyrənəndə ki, bu mövzu məhz Abbas müəllimin rəhbərlik etdiyi kafedradan təklif olunur, onda mən daha da rahatsız oldum. Özümü ələ ala bilməyib birbaşa kafedraya getdim. Orada bir neçə müəllim də var idi. Mövzunun başqa bir adama verilməsinə etirazımı bildirdim. Narahatlığımı görən Abbas müəllim mənə oturmaq üçün yer göstərdi. Hətta laborant qız mənə çay da gətirdi. Abbas müəllim isə cibindən bir «moskovski» konfet çıxarıb mənə uzatdı və dedi ki, çayını iç!

Əslində çay içmək üçün halım və həvəsim yox idi, lakin azca fasilədən sonra bir-iki qurtum içdim. Bu vaxt Abbas müəllim kafedranın əməkdaşlarına nəsə maraqlı əhvalat danışdı. Düzü, o əhvalatın nədən ibarət olduğu indi qətiyyənlə yadımda deyil.

Bir xeyli keçəndən sonra Abbas müəllim üzünü mənə tutub dedi:

- Kamran, yadında saxla ki, sən namizədlük dissertasiyası da, doktorluq dissertasiyası da yazıb müdafiə edəcəksən, amma həmin adam o mövzunu başa çatdırıb müdafiə edə bilməyəcək!

Bu sözlərdən sonra mən yavaşca durub kafedradan çıxdım. Doğrusu, o vaxt həmin sözlərin əhəmiyyətinə o qədər də fikir vermədim. Lakin 16 ildən – mən doktorluq dissertasiyası müdafiə edəndən sonra professor Abbas Zamanovun uzaqgörənliyinin əyani şahidi oldum: həmin adam «Mustafa Quliyevin

ədəbi-tənqidi görüşləri» mövzusunun nəinki o vaxt, heç indi də müdafiə etməyib.

1974-cü il iyun ayının axırları idi. Diplom işlərimizin müdafiəsi, demək olar ki, qurtarmamışdı. Bir gün Abbas müəllimlə fakültədə rastlaşdım. O, mənimlə hal-əhval tutdu. Sonra nə barədəsə xeyli fikirləşdi və dedi: «Sabah səhər saat 9-da bizə gələrsən».

Mən səhər-səhər onların evinə getdim. Asya xanım bizə çay verdi (Abbas müəllimə də, Asya xanıma da Allah rəhmət eləsin, qəbirləri nurla dolsun!). Biz çayı içib qurtarandan sonra Abbas müəllim, demək olar ki, içi bomboş olan bir qovluğu mənə uzatdı: «Bunu götür, gedək!» Orada nə olduğu mənə məlum deyildi. Mən qovluğu götürüb Abbas müəllimlə birgə onların evindən - N.Nərimanovun heykəlinin yanından «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin redaksiyasına qədər piyada getdik (Onda redaksiya köhnə Zevin küçəsində «Azərbaycan» kinoteatrının yanında yerləşirdi). Bütün yol boyu qovluqda nə olduğu barədə o da bir söz demədi, mən də heç nə soruşmadım.

«Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti redaksiyasının ikinci mərtəbəsində yerləşən Baş redaktorun otağına qalxdıq. Onda qəzetin baş redaktoru Yusif Əzimzadə idi. Abbas müəllim Yusif Əzimzadə ilə xeyli söhbət etdi. Sonra Abbas müəllim mənə dedi ki, qovluğu aç, orada iki səhifəlik yazı var, onu Yusif müəllimə ver. Mən yazını çıxarıb redaktora verdim. O, məqaləni əvvəldən-axıradək oxuyandan sonra stolun bir küncünə qoydu. Hiss etdim ki, yazını geri qaytarmaq istəyir. Sonra Yusif müəllim dedi:

- Ay Abbas müəllim, axı, biz tələbə haqqında yazı vermirik!

Abbas müəllim cavab verdi: .

- Bundan sonra verərsiniz!

Yusif Əzimzadə yazını bir də götürdü. Bəzi yerlərinə tə-

zədən göz gəzdirdi. Bu dəfə qətiyyətlə dedi:

- Mən belə yazını çap edə bilmərəm!

Hiss etdim ki, vəziyyət mürəkkəbləşir. Bu vaxt Abbas müəllim ayağa durdu və hirsli dedi:

- Necə olur ki, pambıqçı, tütüncü, sağıcı barədə məqalə verə bilərsiniz, amma tələbə haqqında yazılmış məqaləni çap edə bilmirsiniz? Məgər tələbə insan deyil?

Bundan sonra Abbas müəllim nümayişkaranə şəkildə otağı tərk etdi. Mən də onun arxasınca otaqdan çıxdım. İçəridən bir neçə dəfə «Abbas müəllim» çağırışları eşidilsə də, o, geriye dönmədi.

«Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin 6 iyul 1974-cü il sayını alanda gözlərimə inanmadım. Abbas müəllimin mənim haqqımda yazdığı məqalə qəzetdə çap olunmuşdu.

Bundan sonra 2 il orta məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi işləyə-işləyə həm aspiranturaya hazırlaşır, həm də Abbas müəllimlə əlaqələrim qırılmasın deyərək onunla məktublaşırıdım. Bir cəhəti xüsusi şəkildə qeyd etmək istəyirəm ki, Abbas müəllim məktublaşma işinə çox ciddi əhəmiyyət verirdi. Gözümlə görmüşdüm ki, hər gün Abbas müəllimin ünvanına gələn məktublar bir sını qabın içinə sığışmırdı. O aldığı məktublara olan münasibəti ilə mənə XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan görkəmli sənətkarlarımızı, mütəfəkkir ziyalılarımızı xatırladırdı. Abbas müəllimdə həmin böyük şəxsiyyətlərin səliqə-sahmanı, əlyazmalara diqqətlə yanaşmada əvəzedilməz intizam mədəniyyəti var idi. Sonralar Abbas müəllimin özünün iştirakı ilə onun arxivindən təxminən 70 qovluq hazırlayıb Ədəbiyyat və İncəsənət arxivinə təqdim edəndə mən bunların şahidi oldum. Hətta qeyri-adi bir faktdır ki, professor Abbas Zamanov ayrı-ayrı adamlara yazıb göndərdiyi məktubların üzünü də ərinmədən köçürüb saxlamışdı.

1976-cı ilin payızında Bakıya gəlib sənədlərimi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının aspiranturasına verdim. Bu məsələdən Abbas müəllimin xəbəri yox idi. Amma sonuncu imtahana bir neçə gün qalmış Abbas müəllimlə təsadüfən Dənizkənarı parkda rastlaşdım. O, diqqətlə və həm də çox incik halda mənə üz tutub dedi: «Sən nə əcaib-qəraib oğlansan! Bir ay olar ki, gəlib aspiranturaya sənəd verməyin üçün sənə teleqram göndərmişəm. Bəs indiyə qədər haradasan?»

Mən teleqramı almadığımı bildirdim və eyni zamanda, dedim ki, aspiranturaya qəbulda iştirak edirəm, artıq iki imtahan vermişəm. Bundan sonra Abbas müəllim *xeyli fikrə* getdi və yenə dedi: «A kişi, sən nə əcaib-qəraib oğlan imişsən!»

Xülasə, mən aspiranturaya daxil oldum. Bundan sonra Abbas müəllimlə sıx və qırılmaz əlaqələrim yarandı. Bu **gün** çox böyük iftixarla demək istəyirəm ki, professor Abbas Zamanovun şəxsiyyəti, elmi fəaliyyəti və tövsiyələri mənim üçün ayrıca bir yaradıcılıq məktəbidir.

Abbas müəllimin ötən əsrin 70-80-ci illərində xaricə kitablar göndərməsi, Türkiyənin Ərzurum Universitetində onun göndərdiyi kitablardan bir kitabxana yaradılması, xaricdə yaşayan ayrı-ayrı alimlərin məhz Abbas Zamanovdan kitablar istəməsi çoxlarına bəlli və aydın faktdır. Abbas müəllim bütün bu işləri candərdir deyil, böyük zövq və məmnunluqla yerinə yetirirdi. O, öz həyatını kitab mübadiləsi olmadan təsəvvür edə bilmirdi. Ən əhəmiyyətli bu idi ki, Abbas müəllim bütün poçt baratlarının xərcini də özü ödəyirdi. Amma bir dəfə də olsun onun bu barədə gileylənməsini qətiyyənlə eşitmədim.

Ötən əsrin 80-ci illərinin ortalarında Abbas müəllimlə birgə «Mollanəsrəddinçi şairlər» kitabını tərtib etməyə başladıq. Son dərəcə ağır və məsuliyyətli tərtib işinin yerinə yetirilməsi prosesində 65 yaşı olan professor Abbas Zamanovun necə

şövlə çalışdığını indi də unutmamışam. O zaman Abbas müəllimin bütün şeir mətnlərini zərrəbinlə (sözün həm həqiqi, həm də məcazi mənasında!) araşdırdığının canlı şahidiyəm. Amma onun bir dəfə də olsun «yoruldum» deməsi, qətiyyən yadıma gəlmir.

Professor Abbas Zamanov bütün ömrünü gileysiz və yorulmadan yaşadı. Mən həmişə Abbas Zamanov haqqında düşünəndə Cəlil Məmmədquluzadənin Eynəli bəy Sultanova yazdığı məktubundan bir cümləni xatırlayıram: «Yəqin bilirəm ki, sən olmasaydın, mən də qeyri-sadəcə kənd müəllimlərinin içində yaddan çıxmışdım».

Doğrusu, Abbas Zamanov olmasaydı, mən də qeyri-sadəcə kənd müəllimləri içində yaddan çıxmışdım.

TƏMKİNLİ ELMİ YARADICILIQ

Elmi fikrin arxasında insan – tədqiqatçı dayanır. Ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid də belədir. Çünki yazıçı zəhmətini, bədii düşüncəni qiymətləndirmək, klassik mədəni irsi araşdırmaq ilk növbədə onun axtarışları ilə təyin olunur. Hətta elmi-nəzəri fikrin səciyyəsi tədqiqatçı şəxsiyyəti ilə şərtlənir. Kamal Talıbzadə məhz bu keyfiyyətləri özündə yaşadan yaradıcı alim tipidir.

Kamal Talıbzadənin ədəbiyyatşünaslığa marağı uşaq yaşlarından başlamışdır. Yaxşı ki, bu maraq keçici, təsadüfi olmamışdır. Bu maraq heç bir zaman «təəssüf» hissi tanımamış, öz incə, zərif bağlarını daha da möhkəmləndirmiş və bir-birinin üstünə yığılan illəri uca kürsüyə çevirmişdir. Ədəbiyyatşünaslıq kürsüsü isə müqəddəs və məsuliyyətlidir. O, sadəcə olaraq kiminsə və nəyinsə haqqında az və ya çox dərəcədə danışmaqdan ötrü sinələri söykəmək üçün deyildir. Bu kürsü xalqın tarixinə qovuşanları, bu günə ürəklə bağlananları, gələcəyinə inamla baxanları sevir. Bir də Kamal müəllim özü yaxşı deyir: «Ədəbiyyatşünas mütəfəkkir, həyata, dövrə, cəmiyyətə müstəqil münasibət bəsləməyi bacaran həyatşünas olmalıdır. Özü üçün elm yoxdur, həqiqi elm həmişə cəmiyyətə, insanlara xidmət edib». K.Talıbzadə də yazıçı və ədəbiyyatşünasların yaradıcılığını araşdıranda, onların məqalə və kitablarının məsuliyyətlərini, qüsurlarını təhlil edəndə, ciddi elmi-nəzəri problemlər qaldıranda, ədəbi prosesin inkişafını izləyəndə aspirant və dissertantlara elmi məsləhət və istiqamət verəndə məhz cəmiyyət və insanlara xidməti düşünür. Buna görə də alim, Abbas Səhətdən yalnız ona görə yazmağı qarşısına məqsəd qoymamışdır ki, Səhət romantik sənətkardır, yaxud Azərbaycan romantiz-

minin sistemləşməsində xüsusi xidmətlər göstərmişdir və yaxud ciddi bədii tərcümələri vardır. Kamal Talıbzadə Maksim Qorkidən yalnız ona görə yazmağı qarşısına qoymamışdır ki, Qorki Bakıya gəlmişdir, yaxud onun əsərlərini Azərbaycan dilinə çevirmişlər. Kamal Talıbzadə həmçinin Firidun bəy Köçərlidən, Seyid Hüseyndən, Abdulla Surdan yalnız ona görə yazmamışdır ki, bu ədəbiyyatşünasların neçə-neçə məqaləsi və tədqiqatı çap olunmuşdur. Kamal Talıbzadə həmin şəxsiyyətlərdən daha çox ona görə yazmışdır ki, onların bədii və ədəbi tənqidi irsi, münasibətləri və əlaqələri məhz xalq işi, xalq mübarizəsi, xalq həyatı ilə bağlanmışdır.

Eyni zamanda K.Talıbzadənin diqqət mərkəzində ədəbiyyatımızın inqilabi ənənələri, romantizm və realizmin qarşılıqlı münasibətləri, satira və onun tərbiyəvi əhəmiyyəti, sənətkar və ideyalılıq, bədii yaradıcılıq və tənqidin poetikası, qarşılıqlı ədəbi əlaqə kimi ciddi problemlər durur. Bunlar da tədqiqatçı üçün insan və cəmiyyəti öyrənməyin yolu və vasitəsi olur. Məhz elə ona görədir ki, alim öz tədqiqatlarının ünvanını «Böyük vətəndaş» (Sabir) və «Böyük nasir» (Mirzə Cəlil), «Böyük realist» (L.Tolstoy) və «Böyük yaradıcılıq yolu» (M.S.Ordubadı) adları ilə müəyyənləşdirir. Bədii irsə və yaradıcı şəxsiyyətə böyüklük zirvəsindən yanaşmaq isə həyatın özünə olan diqqətdən yaranır. Bu diqqət Axundov və Belinskini «Realizmin bayraqdarı» kimi görməyə, «Realizmin həyatı qüdrəti»ndən danışmağa, «Təzə şeir necə olmalıdır?» sualını daha qüvvətli səsləndirməyə ciddi əsas verir.

Azərbaycan tənqid tarixi! Bu problemi bizim ədəbiyyatşünaslıqda yalnız ilk dəfə sistemləşdirmək deyil, həmin məsələyə sistemli və davamlı yanaşmaq səlahiyyəti də Kamal Talıbzadənin payına düşüb. XX əsrin əvvəllərində çox geniş meydan qazanmış və şaxələnmiş ədəbi-tənqidi fikrin fundamental tədqiqi-

qatı düzgün metodoloji prinsiplərdən çıxış etməyin nümunələrindən birini yaratdı və yeni yollarını göstərdi. Bütün ədəbi hadisələri, bütün məsələləri, bütün tənqidçiləri əhatə etmək yox, dövrün ədəbi-tənqidi prosesinin aparıcı meyillərini, vacib və zəruri cəhətlərini aydınlaşdırmaq və on iki illik ədəbi addımların üstünə işıq salmaq! - «XX əsr Azərbaycan ədəb tənqidi» (1966) kitabının ən ciddi məziyyətlərinin düzümü məhz belədir. Faktları necə gəldi əsərə səpələmək, mühüm və qeyri-mühümlüyünə əhəmiyyət verməmək, onları istədiyi kimi dəyişdirmək deyil, «faktla əsl alim kimi rəftar etmək» (K.Talibzadə) – kitabın ən böyük hadisəsi məhz budur.

Belə mövqe K.Talibzadənin ədəbi əsər və yazıçı, tənqidçi və tədqiqatçı haqqında fikir söyləmək hüquqlarını daha da genişləndirdi. Buna görə də «Tənqidimiz haqqında qeydlər» kitabının (1967) adı özünü «doğrultmadı». Belə ki, kitabda həll edilmiş məsələlərin zənginliyi baxımından «problemlər» sözü «qeydlər»i sıxışdırıb aradan çıxardı. İkicə il keçməmiş həmin problemlərdən biri yeni kitabın cildi üzərində yazıldı: «Ədəbi irs və varislər» (1979).

K.Talibzadəni bu kitablarda ədəbi tənqidin hansı məsələləri düşündürürdü? İstedadlı nəzəriyyəçi ilə milli ədəbiyyatı yaxşı bilən və duyan alim tipi, ədəbi tənqiddə zəif cəhət kimi görünən nəzəri yoxsulluğu aradan qaldırmaq, ədəbi tənqidin keyfiyyəti və onun elmi-nəzəri cəhətdən yüksəldilməsi məsələləri, tənqidi məqalələrdə təəssürata və təsvirçiliyə meylin zərər-lərini dərk etmək, tənqidi nüfuzdan salmamaq, tənqidçini yazıçının həm məsləhətçisinə, həm də köməkçisinə çevirmək, ümumiyyətlə, tənqidi mühakiməni zamanın tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq və s. və i. a. Bütün bunlar K.Talibzadənin tənqid tarixinə baxışının miqyasını dəqiq təyin edir. Kamal Talibzadə Azərbaycan tənqid tarixi məktəbinin həm baş elmi işçisi, həm

də baş müəllimidir.

K.Talibzadənin tədqiqatlarında realizmin öyrənilməsi ədəbiyyatşünas alimin çoxillik yaddaşı ilə təyin olunur. Bu yaddaş müəyyən mənada «Abbas Səhhət» monoqrafiyası (1955) ilə başlansa da, «Qorki və Azərbaycan» monoqrafiyasında (1959) magistr al yola çıxdı. Həmin monoqrafiyada Qorki sosialist realizminin görkəmli nümayəndəsidir. Qorki əsərləri sosialist realizminin parlaq nümunələridir. Qorki səfəri sosialist realizminin təbliğidir. Qorki ənənələri Azərbaycanda sosialist realizminin vüsətli inkişafının təkanıdır. K.Talibzadənin bu əlaqələri öyrənməsinin başlıca səbəbi isə Azərbaycanın Qorki yaradıcılığında addımlaması həqiqəti ilə bağlı olmuşdur.

Görkəmli alimin tədqiqatlarında sovet ədəbiyyatı məsələlərinə «Zamanın nəfəsi» ilə yanaşmaq meyarı sosialist realizmi nümunələrini daha dürüst, daha ətraflı təhlil etmək istəyindən irəli gəlmişdir. «Həyat və həqiqətin estetikası», «Aydınlıq, sadəlik, təbiilik», «İnqilabi keçmişimizi əks etdirən roman», «Fərah və qəzəb lirikası» məqalələri yalnız M.İbrahimov, Mir Cəlal, M.Hüseyn, Əhməd Cəmil haqqında deyildir. Həmin məqalələrdə həmçinin sosialist realizminin nəzəri məsələləri öyrənilir və tədqiq edilir.

Nəzəri məsələlərə böyük ehtirasla bağlanmaq ovqatı «Sənətkar şəxsiyyəti» kitabında (1978) yeni formada və yeni məzmununda meydana çıxdı. Ayrı-ayrı yazıçı və tənqidçilərin yalnız bədii irsini ümumi şəkildə qiymətləndirmək yox, onların yaradıcılıq laboratoriyasının sirlərini öyrənmək meyli qüvvətli şəkildə qərarlaşdı. Ədəbiyyatşünaslığımızın «mütəfəkkirin şəxsiyyəti», «tənqidçinin şəxsiyyəti» qapıları «sənətkarın şəxsiyyəti» qapısı ilə əvəz edildi. Ümumiləşdirmək və təyin etmək vəzifəsinin yeni açarı tapıldı.

Adətən, ədəbiyyatşünas alim və tənqidçi öz ədəbiyyatşü-

nas müəllimlərindən, həmkarlarından yazarkən elə məsələlər qoyur və elə keyfiyyətlərdən bəhs edir ki, o, bunların ya öz yaradıcılığında olmasını istəyir, ya da bunlar elə onun əsərlərində az və ya çox dərəcədə vardır: «Elmə həsr olunan ömür», «Böyük ideallar carçısı», «İlhamlı elmi fəaliyyət». K.Talibzadənin yazdığı bu məqalələr H.Araslı, M.Cəfər və Ə.Mirəhmədov haqqındadır. Etiraf edək ki, adlarda yerdəyişmələr aparsaq mənə və məzmun dəyişməyəcək. Hətta bu adların üçünü birlikdə həmin ədəbiyyatşünasların hər hansı birinə və əlavə olaraq K.Talibzadənin özünə də aid etmək olar. Çünki Kamal müəllim elmə həsr olunan ömrü və ilhamlı elmi fəaliyyəti ilə böyük ideallar carçısıdır.

Kamal Talibzadə əməkdar elm xadimidir, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvüdür, filologiya elmləri doktorudur, professordur, tənqid tarixi və nəzəriyyəsi şöbəsinin müdürüdür. K.Talibzadə Ədəbiyyat İnstitutunun elə əməkdaşlarından ki, onun məqalələrində onlarca iş yoldaşının adı çəkilir, həmin ədəbiyyatşünasların məqalə və kitabları təhlil edilir.

Kamal Talibzadəni də həyata daha sıx tellərlə bağlayan və onu təklənməyə qoymayan məhz bu qoşalıqdır. Onun gündəlik fəaliyyəti də çox sadədir: ya stol arxasında oturub işləmək, ya işə getmək, ya da işçilərlə görüşmək! İş isə bilə-bilə ömrün enerjisini sərf etmək, tükəndirmək deməkdir. Lakin bu enerjinin tükənib qurtarmasına hələ çox var. Çünki qarşıda böyük ədəbi-həyati problemlərin həlli dayanır. Ona görə də Kamal müəllim axşamlar belə öz dostu, rəfiqəsi ilə söhbət edərkən gözlərinin önündə qoşa Şaiq ucalır, o, sübhün açılmasını istəyir, Ülkər ulduzunu görmək eşqi ilə yaşayır və qəlbinə fərəh çökür. Qoy Kamal müəllimin bütün ömrü beləcə fərəhlərlə keçsin!

1983

ŞƏXSİYYƏT VƏ YARADICILIQ*

(Kamal Talıbzadə. «Sənətkarın şəxsiyyəti», «Yazıçı», 1978)

Kamal Talıbzadənin tənqidimizin tarixi və indisi barədə axtarırları A. Səhhətin sənətinə baxışının tədqiqi ilə başlanmışsa, «XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi» adlı əhatəli monoqrafiyası ilə bu proses dərinləşmiş, şaxələnmiş və davam etmişdir. Alim sonralar «Tənqidimiz haqqında qeydlər», «Ədəbi irs və varislər» kimi kitablarında da öz tədqiqat mövzusunə sadıq qalmışdır. Onun sonucunu «Sənətkarın şəxsiyyəti» kitabına sırf ədəbiyyatşünaslıq məqalələri də daxildir, amma ümumilikdə burada da əsas xətti milli tənqidimizin məsələləri ilə bağlı problemlər tutur.

Müəllif əgər əvvəllər irs və varislər konsepsiyasını izləyirdisə, bədii, elmi və tənqidi təfəkkürün tarixilik meyarı ilə müasir mövqedən təhlil edirdisə, indi həmin xətti saxlamaqla bərabər, sənət və şəxsiyyət problemi işığında Azərbaycan tənqidinin keçdiyi mərhələləri, onun keşməkeşli inkişafını izləmişdir. Burada ədəbi yaradıcılığın tədqiqində sənətkar şəxsiyyətinin rolu «tənqid və sənətdir» formulasına uyğun olaraq, tənqidçi şəxsiyyətinin ədəbi hadisələrin dərkindəki əhəmiyyəti ilə müvazi təhlil edilir. Bu Mənada «Məsləkim tərcümeyi-halımdır», «Sənətkarın şəxsiyyəti», «Şair və şeir haqqında söz», «Tənqidçinin sənətkarlığı», «Ədəbi həyatda tənqidin əhəmiyyəti və mövqeyi» məqalələri xüsusilə səciyyəvidir. Bu məqalə və tədqiqlərində K. Talıbzadə milli ədəbi prosesin aktual problemlərini tənqidi fikrin predmetinə çevirmişdir.

«Məsləkim tərcümeyi-halımdır» məqaləsi «Klassik ədəbiyyat» ümumi başlığı altında gedir. Bu bölmə bütünlüklə Səh-

* Qurban Bayramovla birlikdə yazılmışdır.

hət şəxsiyyəti ilə onun yaradıcılığı arasındakı əlaqəyə həsr olunsada, oxucuda XX əsrin əvvəllərində baş verən ədəbi hadisələr haqqında, Səhhətin Sabir, Mirzə Cəlil, Hadi, Şaiq kimi məslək dostlarının şəxsiyyəti haqqında da təsəvvür yaradır. Səhhətin elan etdiyi «məsləkim tərcümeyi-halımdır» etirafı K. Talıbzadənin tədqiqatında bütünlüklə dövrün qabaqcıl sənətkarlarının həyat və sənət prinsipi kimi mənalanır:

Şişə çəksəz də diriylən ətimi,

Atmaram mən Vətəni millətimi –

deyən şair Səhhət məslək və sənət dostları kimi təkə yaradıcılığı, sənəti ilə yox, həyat yolu, şəxsiyyəti etibarilə də vətənə, xalqa yaxından bağlı olmuşdur. K. Talıbzadə məktublardan, çoxlu arxiv sənədlərindən, xatirələrdən əldə etdiyi faktları Səhhətin yaradıcılığı ilə tutuşdurur, maraqlı müqayisələr aparır, Səhhət şəxsiyyəti ilə onun sənəti arasında olan dərin əlaqələri açar bilir və inandırır ki, Səhhət adı bir vətəndaş olsa idi belə yenə ömrünü şair Səhhətin yuxarıda elan etdiyi məramla həsr edərdi. Tədqiqatçı-alim, Səhhəti bir şəxsiyyət və şair kimi səciyələndirməkdə Səhhət-şair, Səhhət-alim, Səhhət-tənqidçi, Səhhət-həkim, Səhhət-vətəndaş kimi mənəvi və şəxsi keyfiyyətləri aşkar edir, şairin fəaliyyət göstərdiyi ədəbi mühit, ictimai-siyasi dövr fonunda onun elmi-ədəbi və vətəndaş obrazını yaradır.

Şəxsiyyət problemi, yüksək vətəndaş şəxsiyyətinin bədii yaradıcılıqda rolu K. Talıbzadənin başqa məqalələrində də izlənilir. Bu nöqtəyi-nəzərdən alimin görkəmli şair S. Vurğun haqqında məqalələri maraqlıdır. S. Vurğun şəxsiyyətinə yaxından bələdlik müəllifə bu böyük şairin sənətkar simasını açmağa imkan vermişdir. Müəllifin Səməd Vurğuna həsr etdiyi birinci məqalədə S. Vurğun yaradıcılığının inkişaf meyindən, onun poeziyasının ən xarakterik xüsusiyyətlərindən, fəlsəfi dərinliyindən söhbət açılırsa, ikinci məqalədə onun şəxsiyyətinin

ümumi, xüsusi və fərdi cəhətlərindən, sənətkar şəxsiyyətinin bədii yaradıcılıqda rolundan bəhs edilir.

Müəllifin yazdığı kimi: «Hər hansı yaradıcı şəxsiyyəti öyrənmək bir çox mühüm yaradıcılıq problemlərini həll etməyə, vacib estetik ədəbi-nəzəri məsələləri aydınlaşdırmağa kömək edir, sənətkarın metodu, üslubu, mövzuları və onların arasındakı əlaqə haqqında konkret fikir söyləməyə imkan yaradır, beləliklə, yaradıcılıq laboratoriyalarındakı bəzi «sirlər» aşkarlanmağa başlayır».

Bu tezisi bütünlüklə tənqidçi şəxsiyyətinə də aid etmək olar. Tənqidçi simasının bütövlüyü, saflığı, prinsipliliyi, onun ədəbiyyat qarşısında məsuliyyət hissi, ideya-estetik mövqeyinin fəallığı, sənətə məhəbbəti K. Talıbzadənin tədqiqat obyektinə çevrilir və A. Səhhət, F. Köçərli, Seyid Hüseyn, Məmməd Arif kimi tənqidçilərin şəxsiyyəti işığında şərh edilir. Onların elə şəxsi keyfiyyətləri, yaradıcılıq məziyyətləri ön plana çəkilir ki, bu günün özündə də gənc tənqidçilər nəslinin yetişməsində əhəmiyyətlidir. «F.Köçərlinin ədəbi-tənqidi görüşləri», «Seyid Hüseyn-tənqidçi», M. Arifə həsr olunmuş «Tənqidçinin sənətkarlığı» məqalələri bu baxımdan məzmunludur.

Böyük bir yaradıcılıq yolu keçən F. Köçərlinin şəxsiyyətini, həyatını, dünyagörüşünü, ədəbi görüşlərini öyrənmədən və eyni zamanda müəyyən ziddiyyətlərini açmadan XX əsr Azərbaycan ədəbi həyatı haqqında dürüst nəticələrə gəlmək çox çətindir. Müəllif tariximizdə mühüm mövqeyi olan F. Köçərlinin ədəbi-ictimai fəaliyyətinin demokratik istiqamətini tədqiq etmiş, rus və başqa xalqların ədəbiyyatına, maarif və mədəniyyət məsələlərinə həsr edilmiş məqalələrini, bədii tərcümə sahəsindəki işlərini, yeni əlifba uğrunda mübarizəsini araşdıraraq onun alim-vətəndaş simasını açmışdır.

K.Talıbzadə həmçinin tənqidçi S. Hüseynin, ədəbi mühi-

tin səmasında tez yanıb-sönən, lakin iz qoyub gedən Abdulla Surun da yaradıcılığından məhəbbətlə söz açmışdır.

Müəllif müasir ədəbi-tənqidi prosesə, Azərbaycan tənqidinin və nəzəri fikrinin nümayəndələrindən Məmməd Arifə, akademik Firidun Köçərliyə, Abbas Zamanova, Bəkir Nəbiyəvə və məqalələr də həsr etmişdir.

Kamal Talıbzadə aşağıdakı tezisinə ardıcıl olaraq əməl edir: «İndi hər hansı ədəbiyyatşünaslıq əsərinin qiyməti, dəyəri onun müasir ideyalarla necə, nə şəkildə və nə dərəcədə əlaqələnməsi ilə ölçülür. Başqa sözlə, ədəbiyyatşünaslıq əsərinin müasirliyi fakta, bədii sərvətə, tarixə elmi-nəzəri münasibətin müasirliyi ilə təyin olunur».

Tədqiqatın bu müasirliyi o vaxt yaranır ki, ədəbiyyatşünas nəinki müasir elmi-nəzəri təfəkkürə, həmçinin müasir həyatı qavramaq bacarığına da malik olur və ədəbi prosesin inkişaf meyillərini qabaqcadan görə və deyə bilir. «Ədəbi həyatda tənqidin əhəmiyyəti və mövqeyi», «Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının inkişaf yolu» tipli problematik məqalələri sırf nəzəri, proqram səciyyəli olsalar da, onları Azərbaycan ədəbi tənqidinin bugünkü təcrübəsini ümumiləşdirmək yolunda başlanğıc da hesab etmək olar.

«Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının inkişaf yolu» məqaləsində əsas ənənəsi demokratik ədəbi tənqiddən gələn, zəngin ədəbi-estetik fikir tarixinə malik olan bir irsə söykənən və bu irsdən bəhrələnən Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının son altmış ildəki inkişaf xüsusiyyətləri, mərhələləri, indiki dövrdə xarakterik cəhətləri, vəzifələri, potensial imkanları elmi cəhətdən səciyyələndirilir.

20-ci illərin ziddiyyətli ədəbi mühitinə ekskurs edən müəllif, bu illərdəki müxtəlif ədəbi təmayüllərin ədəbi fikrin ümumi inkişafında tutduğu yeri müəyyənləşdirir, M.Quliyev,

B.Çobanzadə, Əli Nazim, H.Zeynallı, A.Musaxanlı, V.Xulufu, K.Ələkbərli, S.Mümtaz, Əmin Abid kimi ədəbiyyatşünas və tənqidçilərin fəaliyyətlərini ümumiləşdirir. 30-cu illərdən son dövrə qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında böyük xidməti olan M.Arif, H.Araslı, Mir Cəlal, M. C.Cəfərov, H.Əfəndiyev, Ə.Şərif, Əli Sultanlı kimi çox təcrübəli ədəbiyyatşünasların gördükləri böyük işə nəzər yetirir.

Ədəbiyyatşünas-tənqidçini düşündürən məsələlərdən biri də araşdırılan ədəbi materialın keyfiyyəti məsələsidir. Müəllif çoxları kimi «nədən yazmaq vacib deyil, necə yazmaq vacibdir» prinsipini yox, «nədən yazmaq, özü də necə yazmaq» prinsipini əsas götürərək bir sıra mülahizələr irəli sürür.

Kitab ədəbi faktların zənginliyinə, problemlərin qoyuluş tərzinə, onların həllinə görə maraq doğurur. Elmiliklə aydınlığın qovuşduğu dilin sadəliyində, şərhlərin konkretliyində özünü büruzə verir. Kitaba Qasım Qasımzadə tərəfindən yazılan ön sözdə deyildiyi kimi, «Sənətkarın şəxsiyyəti» təkcə öz müəllifinin yaradıcılıq uğuru deyil, həm də ümumən tənqidşünaslıq elmimizin nailiyyətlərindəndir.

1979

GÖRKƏMLİ TƏDQIQATÇI*

Bir yazıçının yubileyi müəyyən mənada o yazıçı haqqında yazan ədəbiyyatşünas və tənqidçilərin yubileyidir. Çünki həmin yazıçının əsərlərinin təhlilinə bir daha qayıtmaq və bu əsərlərdəki surətlər aləmini yenidən nəzərdən keçirmək tədqiqatçı üçün əsl sevinc gətirir. Eynilə bir ədəbiyyatşünas alimin yubileyi də həmin alimin bəhs etdiyi yazıçıların yubileyidir. Bu mənada filologiya elmləri doktoru, professor Kamran Məmmədovdan, onun yaradıcılığından danışmaq əslində Q. Zakirdən, H.Vəzirovdan, Ə.Haqqverdiyevdən, Y.V.Çəmənəminlidən söhbət açmaq deməkdir.

Gizli deyil ki, indi bir çox alimlər yalnız iki halda – namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazanda – geniş və sistemli tədqiqat işi ilə məşğul olurlar. Belə alimlərin çap olunmuş digər kitabları ayrı-ayrı yazıçılar haqda, nadir hallarda isə problem səciyyəli məqalələr toplusundan ibarət olur. Lakin K.Məmmədov bütün yaradıcılıq fəaliyyətini yeni tədqiqatlarda mərkəzləşdirən ədəbiyyatşünas alimlərdəndir. Onun «Qasım bəy Zakir» (1957), «Nəcəfbəy Vəzirov» (1963), «Ə. Haqqverdiyev» (1970), «XX əsr Azərbaycan şeirində satira» (1975), «Yusif Vəzir Çəmənəminli» (1981) monoqrafiyaları uzun araşdırma tələb edən və inqilabdan əvvəlki mətbuatın, dövlət arxivlərinin materialları əsasında yazılan tədqiqatlardır.

K.Məmmədovun bu monoqrafiyalarda xüsusi şəkildə bəhs etdiyi məsələlərdən biri yazıçı xarakteri problemdir. Sənətkarların uşaqlıq və yeniyetməlik illəri haqqında ayrıca, ətraflı danışılması da bununla əlaqədardır. Belə bir məqsəd bir tərəfdən həmin yazıçıların həyatları haqqında dəqiq mənzərə yaradırsa, digər tərəfdən də bədii yaradıcılıqda qırılmaz bağları

* Kamal Talıbzadə ilə birlikdə yazılmışdır

müəyyənləşdirmiş olur.

Ə.Haqqverdiyev Həştərxanda N.Nərimanovla, Şuşada C.Məmmədquluzadə ilə görüşmüşdür. Bunlar sadəcə olaraq Həştərxan və Şuşa gəzintiləri olmayıb, daha geniş mənada yaradıcı şəxsiyyətlərin gələcək səmərəli işlərini, əməli fəaliyyətlərini istiqamətləndirən görüşlərdir.

Yaxud Yusif Vəzirin atası Məşədi Mirbabanın evində F. Köçərlinin, H. Vəzirovun, Ə. Ağayevin, Ə. Haqqverdiyevin yığılıb söhbət etmələri gələcək yazıçı Çəmənəminlinin fəaliyyətində böyük rol oynamışdır. Sonralar Çəmənəminli də Ə.Haqqverdiyevin, H.Ərəblinskinin, H.Sarabskinin, S.S.Axundovun, Hacıbəyov qardaşlarının bir yerdə olduqları məclisdə iştirak etmiş, hətta onlara öz hekayəsini də oxumuşdur.

K.Məmmədovun bu axtarışları və tədqimləri yazıçıların dövrü və müasirləri barəsində müəyyən həqiqətləri meydana çıxarmaqla onlar haqqında geniş və bitkin təsəvvür yaradır.

Bu cür əlaqəli təhlil və tədqiq alimin bilavasitə bədii əsərlər haqqındakı tezislərində də xüsusi yer tutur. Yəni o, müəyyən bir yazıçını, yaxud bədii əsəri ümumi ədəbiyyat fonunda təqdim edir. «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük» pyesi ilə Ə. Goraninin «Qocalıqda yorğalıq», «Pəhləvanəni-zəmanə» pyesi ilə A. Şirvanzadənin «Xaos» əsərləri arasında müqayisələr sadəcə olaraq N. Vəzirovun bədii yaradıcılığının təhlili deyil, həmçinin ümumi ədəbi prosesin zəngin mənzərəsinin yaradılması deməkdir. Belə bir cəhət «Durnalar» mövzusunda yazılmış şeirlərin tipoloji təhlilində, Ü. Hacıbəyov, F. Köçərli, N. Vəzirovun məqalələrindəki eyni istiqamətlərin araşdırılmasında da özünü göstərir.

K.Məmmədov klassik dramaturgiya və nəsr nümunələrinin təhlilində bədii xarakterlərin yaradılması yollarına, bu xarakterlərin ifadə etdiyi fikir və mənaya xüsusi əhəmiyyət verir.

Alimə görə, bədii əsərin qüvvətli, yaxud zəif alınması, süjet və kompozisiya, dil və üslubla yanaşı, daha çox surətlərin xarakterindən asılıdır. Rüstəm bəy və Fəxrəddin, Hacı Səməd ağa və Fərhad, Bayraməli bəy, Hacı Qəmbər və Aslan bəy, Nəcəf bəy, Hafizə xanım və Usta Ağabala, Vaqif, Qacar və İbrahim xan surətlərinin təhlili tədqiqatçının bədii əsərdəki əsas xarakterlərə əhatəli yanaşmasından xəbər verir. Belə ki, obrazın böyük və kiçikliyindən, əsərdə az və ya çox yer tutmasından asılı olmayaraq, alim bütün surətlərə eyni gözlə baxır, bütün surətlərin səciyyəvi keyfiyyətlərini araşdırır. Beləliklə, alimin tədqiqatlarında yalnız bir yazıçı, yalnız bir əsər deyil, həmçinin kiçik bir surət də layiqli təhlilini alır.

K.Məmmədov sözün geniş mənasında realizmin tədqiqatçısıdır. Təsadüfi deyil ki, o, ayrı-ayrılıqda Ə. Haqverdiyev və N. Vəzirov haqqında yazdığı məqalələrə də «Böyük realist sənətkar» adı vermişdir. Alimin realizmə dair mülahizələri monoqrafiya və məqalələrində qaldırdığı problemlərdə, təhlil etdiyi məsələlərdə və gəldiyi nəticələrdədir. Əgər K.Məmmədov sənətdəki tipikliyi konkret ictimai mühit və insanlara münasibətdə öyrənersə, «marallar» dünyasına doğru yönələn acı gülüşü xarakterizə edərsə, istər-istəməz söhbətin mərkəzində realizm məsələləri dayanır. Q. Zakir yaradıcılığının ictimai mənasını, N.Vəzirov və Ə.Haqverdiyev pyeslərinin ideya xüsusiyyətlərini, Y.V.Çəmənşəminlinin hekayə və romanlarının sənətkarlıq keyfiyyətlərini, M.Qorki əsərlərinin səciyyəvi əlamətlərini, S. Ə. Şirvaninin maarifpərvər şairlik mövqeyini araşdırarkən, həyati məsələləri daha canlı şəkildə qabartmaq, bədii təfərrüatla sosial gerçəklik arasındakı əlaqələri aşkara çıxartmaq müəllifin realizmə münasibətinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

K.Məmmədovun realistlərə dair tədqiqatlarının sistemliliyi satıra problemlərinin təhlilində də özünü göstərir. Alimin bu

problemə olan marağı öz başlanğıcını qəzet və jurnal məqalələrindən götürərək, «Qasımbəy Zakir» monoqrafiyasında, Ə. Haqverdiyevin satirik əsərlərinin tədqiqində yeni imkanlar qazanmış və «XIX əsr Azərbaycan şeirində satira» monoqrafiyası ilə müəyyən mərhələyə çatmışdır.

K.Məmmədovu satira məsələlərinin tədqiqinə istiqamətləndirən hər şeydən qabaq satira ədəbiyyatının tənqid və ifşaedici xarakteri ilə bağlıdır. Bu isə birbaşa tədqiqatçının şəxsiyyətindən-haqsızlığa, ədalətsizliyə dözə bilməmək keyfiyyətindən irəli gəlmişdi.

Alim, Qasımbəy Zakirin satiralarındakı, mənzum hekayə və təmsillərindəki tənqidi pafosu böyük bir zövqlə mənalandırır. Onun fikrincə, Zakir şeirinin əhəmiyyəti mollaların, ruhanilərin və fırıldaqçı din xadimlərinin, bəy, xan və çinovniklərin ayrı-ayrılıqda tənqidində deyil; Zakir satirasının gücü həmin adamların mənsub olduqları müxtəlif zümrələrin inkişafında, yəni tarixi-sosial mahiyyətindədir.

«XIX əsr Azərbaycan şeirində satira» monoqrafiyasında isə Azərbaycan ədəbiyyatında satiranın mənbələri araşdırılmış, klassik şeirdə mövcud olan satirik istiqamətlər, meyillər aşkara çıxarılmış, satiranın nəzəri-estetik əsaslarının yaradılması sahəsində M. F. Axundovun xidmətləri şərh edilmişdir. Zakir, Vazeh, Şakir, Nadim, Bakıxanov yaradıcılığından gətirilmiş nümunələr əsasında tənqidin mahiyyəti, gülüşün xarakteri, satiranın islahedici rolu kimi məsələlər izah olunmuşdur. Elmi şəkildə sübut edilmişdir ki, XIX əsr Azərbaycan satirası zamanın vacib meyillərini, xalqın ağır taleyini və azadlıq arzularını, istismarın qüvvətli təsirinin törətdiyi faciələri ifadə etdiyinə görə güclü səslənmiş və XX əsrin əvvəllərində daha yüksək zirvəyə qalxmışdır. Məhz bu həqiqəti nəzərə alan K.Məmmədov satiraya dair tədqiqatlarını davam etdirərək, «XX əsr Azərbay-

can gülüşü» adlı yeni monoqrafiya da hazırlamışdır.

K.Məmmədov XIX və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçılarındandır. Lakin o, bir çox hallarda Azərbaycan sovet yazıçıları və ədəbiyyatşünaslarından, onların əsərlərindən bəhs edən yazılarla da çıxış edir: «Ayrılan yollar» romanı», «Ağ yapıncı», S.Vurğun haqqında «Böyük arzular və əməllər şairi», S.Rəhimov haqqında «Qüdrətli sənətkar» və «Kəsilməyən kişnərti»nin izi ilə», habelə İ.Qasimov və H.Seyidbəyli, Q.Musayev və B.Bayramov barədə yazdığı məqalələr səciyyəvidir. O, «Görkəmli sovet ədəbiyyatşünası», «Qiymətli tədqiqat», «Görkəmli tədqiqatçı», «Hünərvər ədəbiyyatşünas-tənqidçi» məqalələrini M. Arifin, M. Təhmasibin, H. Araslının, M. Cəfərin elmi yaradıcılığına həsr etmiş, habelə yeri düşdükcə S. Ə. Şirvani və Ü. Hacıbəyova layiq əsərlərdən söhbət açılmışdır. K.Məmmədovun sovet ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığı sahəsindəki tədqiqatlarının mərkəzində böyük ədəbiyyat və qüdrətli sənətkar, qiymətli tədqiqat və görkəmli tədqiqatçı məsələləri ilə bağlı elmi qənaətlər dayanmışdır.

Ədəbiyyat işinə ciddi mövqedən yanaşma, ədəbi əsərləri, yazıçı talelərini məsuliyyətlə təhlil etmək, xalqın ədəbiyyatı qarşısında müəyyən xidmətlər göstərmək vətəndaş alim səviyyəsinə qalxmaq deməkdir. Bu mənada K.Məmmədov şifahi xalq yaradıcılığını, onun mövzu və problemlərini, daxili bədii imkanlarını təhlil edir; Ə. Haqverdiyevin «Kamran», Y. V. Çəmənəminlinin «Həzrəti-Şəhriyar», A. Səhhətin tərcümə etdiyi «Xanəndə Qoqi» kimi elm aləminə məlum olmayan əsərləri tapıb üzə çıxarır; müəyyən əsərlərin təhlili prosesində Cənubi Azərbaycandakı milli azadlıq hərəkatı məsələlərinin qabarıq təhlilini verir; XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq maarifinin və milli mədəniyyətin inkişafında xüsusi xidmətləri olmuş şəxsiyyətlərin rolunu layiqincə qiymətləndirmək nümunə-

sini nümayiş etdirir və sair.

K.Məmmədovun şəxsi təşəbbüsünün, işgüzarlıq və zəhmətinin bəhrəsi olan «Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr» kitabı da alimin ciddi xidmətlərindən biri hesab edilməlidir.

K.Məmmədov «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitablarına yazılmış bir neçə oçerkin, 200-dən yuxarı elmi və elmi-publisistik məqalənin, 30-dan çox kitaba yazılmış müqəddimənin müəllifi, 50-yə qədər kitabın redaktoru, 12 aspirant və dissertantın rəhbəri, 70-dən çox namizədlik və doktorluq dissertasiyasının rəsmi opponenti, bir sıra əsərlərin tərtibçisi və rəyçisidir.

Bəzən mətbuatda və kitabların cildində «Məmmədov» imzasını «Dadaşoğlu» əvəz edir. K. Dadaşoğlu imzası ilə çıxış edən K.Məmmədov artıq elmi məqalə və monoqrafiya müəllifi deyil, hekayə və roman müəllifidir. Öz tədqiqatlarında həm şeirdən, həm dramaturgiyadan, həm də nəsrə yazan K.Məmmədov yazıçılıq fəaliyyətində nəsrə müraciət etməyi daha üstün tutmuşdur. Nə fərqi var: bədii yaradıcılıq da elmi yaradıcılıq kimi ağır zəhmət tələb edir. Kamran Məmmədov-Dadaşoğlu üçün yaxşı məlumdur ki, yalnız «yuxusuz illər» «Ömrün izi»ni yaşada bilər.

1983

SƏLAHİYYƏT HAQQI

Qədim Naxçıvan torpağında dünyaya gəlmiş, sonradan müqəddəs idealları arxasınca ayrı-ayrı böyük şəhərlərə, ölkələrə səfər etmiş ədəbiyyat və sənət fədailləri illər və qərinələr keçdikcə daha çox öyrənilməyə möhtacdırlar. Bu şəxsiyyətlər harada yaşamalarından asılı olmayaraq qanlarına və iliklərinə hopmuş milli psixologiyanı və adət-ənənəni özləri ilə birgə yaşatmış, istəklərinin həqiqət olması üçün çətinliklərə sinə gərmiş, dəf olunması maneələr qarşısında yeni ədəbi formalara sığınmış və ədəbiyyat qazanmışlar. Janr seçimi, mətbuat səhifəsi, teatr səhnəsi, tədris müəssisəsi, muzey idarəçiliyi, natiqlik tribunası onların arzu-istəkləri ilə mövcudiyət arasındakı təzadları göstərmək vasitəsinə çevrilmişdir. Bu ziyalılar haqqında söz söyləmək, onların yaradıcılıq fəaliyyətlərinə qiyməti vermək isə indi Naxçıvanda yaşayıb-yaradan qələmnəvislər içərisində daha çox elə professor Yavuz Axundovun səlahiyyət haqqıdır.

Söz var ki, onu həmsöhbətinə demək kifayət edər. Kəlam var ki, bir nəsil üçün işıq verər. Fikir də var, onu həmsöhbətlərinə də, nəsillərə də deməlisən. Professor Y.Axundovu düşündürən məhz sonuncu-bütün oxuculara çatdırılması vacib olan mətləblərdir.

Y.Axundov Azərbaycan romanının, Azərbaycan nəsrinin ardıcıl tədqiqatçısıdır. Onun bu istiqamətdəki məqalə və kitablarında roman müəllifinin özü, romandakı kiçikli-böyük obrazların siması və roman araşdırıcılarının şəxsiyyəti aparıcı planda görünür. Alimin tədqiqatçılıq üslubunun səriştəyə və məqsədə çevrilmiş şəxsiyyət axtarışı ilə bağlı olan bu məziyyəti kitabdakı məqalələrdə də aydın sezilir və duyulur.

C.Məmmədquluzadə və Hüseyn Cavid əsrimizin əvvəllərində ziyalı şəxsiyyət kimi çox məşhur idilər. Əsrlərarası zaman və məkan münasibətlərinin qovuşuğunda yaşayan və bu qovuşuqda yazıb-yaratmaq eşqini hər şeydən uca tutan həmin simalar Y.Axundov qələmində əvvəlcə şəxsiyyət, sonra isə sənətkardırlar.

Deyilən söz və fikir kim tərəfindən deyildiyi bilinəndə, daha çox aydın olur. Sözün, kəlamın qüdrət və dəyəri şəxsiyyətin böyüklüyündən güc alır, şəxsiyyətə sığır. Ona görə də kitabda C.Məmmədquluzadənin və H.Cavidin şəxsiyyətlərini daha qabarıq göstərmək, onlarda inam yaratmaq, əslində həmin mütəfəkkirlərin əsərlərindəki ideyalara inam yaratmaqdır. Bu məzmun, bu məslək əslində Y.Axundovun şəxsiyyətinin də bütün siqləti və mənası deməkdir.

Əziz Şərif və Abbas Zamanov sanki bir əsrlik əməl dostudurlar. Onların bir-birlərinə münasibətləri və məhəbbətləri şirin söhbətlərdən, şirin mübahisələrdən fəal həyat mövqeyindən keçib gedərdi. Ədəbiyyata xidmətdə fədakarlıq yarışı onları yaxınlaşdıran və yaşadan başlıca amil idi. Professor Y.Axundov bu fədakarlıqdan, bu əməl dostluğundan yazır və oxucuları onlardan daha çox öyrənməyə çağırır. Kitab da, həyat da sübut edir ki, Y.Axundovun elə özünü də Ə.Şərif və A.Zamanovla yaxınlaşdıran və doğmalaşdıran millətə xidmətçilik və əməl dostluğu idi. Həmçinin hiss edirsən ki, Y.Axundovun bu şəxsiyyətlər haqqında tədqiqat aparıb öyrəndikləri onun haqqında yazılan məqalələrə sığışmır.

Şəxsiyyətində antik ədəbiyyatdan güc alan renessanslığı yaşatmaqla, Azərbaycan dramaturgiyası və teatrını tənqidin ədalət tərəzisində pərsəngsiz dəyərləndirən Ə.Sultanlı professor Y.Axundovun qələmində unudulmaz müəllim, görkəmli alimdir. Müəllifə görə, dilçiliyə və ədəbiyyatşünaslığa giriş kursları

alim-pedaqoqun vətəndaşlığa giriş kursları idi.

Yavuz müəllimin «Azərbaycan folklorunun yorulmaz tədqiqatçısı adlandırdığı M.H.Təhmasib bütün işıqlı tərəfləri ilə yenidən parlayır. Bu əvəzsiz folklorşünas xalq ədəbiyyatı materiallarının yalnız toplayıcısı və tərtibçisi kimi deyil, həmçinin şəhdi-şirəsini folklordan alan bir sıra pyeslərin müəllifi kimi öyrənilir.

Əvəz Sadıq isə görkəmli yazıçı və jurnalist kimi təqdim olunur. Bakıda, Tiflisdə və Naxçıvanda çap olunan qəzetlərdə məqalələrlə çıxış edən, jurnal redaktoru kimi nüfuz qazanan Ə.Sadığı professor Yavuz Axundov ədəbiyyata jurnalistikadan gəlmiş və məzəli, duzlu əhvalatları yığcam süjet daxilində əridən yazıçı kimi təqdim edir.

Naxçıvandan pərvəriş tapan və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ağsaqqalı səviyyəsinə qədər yüksələn Məmməd Cəfər» ədəbi-elmi fikrin şüur qatında öz kəşfləri ilə monumentallaşan dahi şəxsiyyət idi. Professor Yavuz Axundovun təqdimatında o, nəhəng və yenilməz filosof tənqidçi kimi görünür. Tədqiqatçı onun nüfuzda və qayğıdakı böyüklüyünü Azərbaycanın tanınmış sənətkarları haqqında yazdığı əsərlərdəki qüdrəti ilə müqayisə edir və hər iki yöndə pyedestal üzərinə qalxmasını sübuta yetirir. M.Cəfərin şəxsiyyətində tədqiqat obyektləri olan Füzulidən və Caviddən sızıb gələn mənəvi keyfiyyətlərin gurlaşan mənzərəsini yenidən tanıtdırır.

Y.Axundovun mülahizələrində M.Cəfər həyatda, ədəbiyyatşünaslıqda və bədii yaradıcılıqda gələcəkçilik ideyasının şərhçisi və təbliğçisi simasında görünür. Onun ədəbiyyat tarixi, ədəbi dil, ədəbi gənclik barədə ardıcıl və sistemli mülahizələri örnək xarakterli məxəz və mənbə kimi səciyyələnir. M.Cəfər rəfinin yaddaşdan silinməyən nadir elmi nüsxələri göz önünə gətirilir və M.Cəfər rəftarının təlim – tərbiyə məktəbi kimi öy-

rənilməsi tövsiyə edilir.

Gələcək və işıq anlayışları ilə süslənən bədii yaradıcılıq axtarışlarında olan Y.Axundov bu məziyyətləri müasiri və həmyaşığı Hüseyin İbrahimovun əsərlərində tapır. Ömrün və sənətin müdriklik çağlarını yaşayan Hüseyin İbrahimovun bütün əsərləri Naxçıvanda doğulan və çağdaş Naxçıvan ədəbi mühitinə ziyalı təsiri göstərən, bu mühiti ziyanlardan təmizləyən əzəmət simvolu kimi qəlblərə hakim kəsilir. Sanki Y.Axundov sadə insanların taleyinə bədii sözün qapısını açan, saf məhəbbətə, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə çağırışla rahatlıq tapan H.İbrahimovla birlikdə «Günəş doğan yerdə» dayanaraq «Sabahın sorağında», sabah naminə bir çox mətləbləri nəsillərə ərmağan kimi ötürür.

Türkologiya sahəsində nəsil verən tədqiqatların müəllifi professor Fərhad Zeynalov, Cəlil Məmmədquluzadə irsini ana südü kimi and yerinə çevirən professor Firudin Hüseyinov, Azərbaycan romanını qarış-qarış gəzən professor Yəhya Seyidov bu nəslin yarpaq tökümü olsalar da, Yavuz Axundovun araşdırmalarında əsərləri tökülüb itən alimlərdən deyillər. F.Zeynalov türk dillərinin hər səsinə, hər sözünə yanaşmasındakı cəsarətliliyində zirvədir. F.Hüseyinov öyrəndiyi ədəbi mənbənin hər faktına sədaqətliliyində ucadır. Y.Seyidov ədəbi mövzuya və ədəbi prosesə bələdçiliyində yüksəkdədir. Professor Yavuz Axundov isə bu zirvəni, bu ucalığı, bu yüksəkliyi fəth edən ədəbiyyatşünas fatehdir. Elə bir fateh ki, onun yazılarında fərəhin dalğası görünməz, ağının qübarı çəkilməz kimidir.

Naxçıvan teatrının təşəkkülü və formalaşmasında bu teatrla tamaşaçılar arasında ünsiyyət körpüsünün salınmasında, tamaşaçı dünyagörüşünün genişlənməsində Azərbaycan və Dün-

ya klassikasını nümunələrindən istifadə formasının təkmilləşdirilməsi və sistemləşdirilməsində xüsusi rolları olan Əli Xəlilov və İsa Musayev kimi müqtədir aktyorların həyatını və fəaliyyətini məqalələrində səlahiyyət və məhəbbətlə şərh edən Y. Axundov, onların oxuculara sanki yenidən tanıtdırır. Teatr və aktyor, dramaturq və rejissor problemlərinə yeni elmi baxışın, yeni tənqidçi münasibətin nümunəsini verir. Şeyx Sənan, Səyavuş, Nadir şah, Hamlet, Otello səhnədə və həyatda İsa Musayevin taleyinə daxil olan obrazlar kimi səciyyələnilir. Şeyxlik və dəliliyin, şahlıq və krallığın izi və üzü aktyor oyununun pərdə – palaz tanımayan əksi kimi mənalandırılır. Naxçıvan teatrının özü bədii təcəssüm gücünə, «Naxçıvan teatrları tarixi» isə elmi obyektivlik siqlətinə görə dəyərli qiymətini alır.

Yavuz Axundov yalnız öyrəndiyi klassiklər, müəllimləri və həmyaşıdları haqqında deyil, həmçinin tələbləri barəsində də yazmağı üstün tutur. Ədəbi nəsillər arasında uçulmaz və dağılmaz körpü inşa edir, onu qırılmaz tellərlə naxışlayır. Babadan nəvəyə ötürülən və əyarı söz olan zəngin mənəvi miras yiyəsi olur.

İsa Həbibbəylinin elmə xidmət cəfəkeşliyi, İsmayıl Əliyevin xalq pedaqogikasına vurğunluğu Yavuz müəllimin alim tələblərində qiymətləndirdiyi yüksək ideallar kimi səslənir. Onların elmi-təşkilati fəaliyyətləri sevimli müəllimləri üçün fəxrət ünvanına çevrilir. Haqlarında yazılmış məqalələr haqqa tapınan səlahiyyət sahibinin xeyir-duası olur.

Ömür var ki, dövrün və zamanın təsirləri onun vəərəqlərində heç bir iz buraxmır. O adidir, seçilməz və tanınmazdır. Amma ömür var ki, tarixin qəzəbli, ağırlı, mürəkkəb gərmişlərini özünə hopdurur, özünə çəkir. O mənəlidir, nümunə və görkdür. Bax, bu ikinci ömür professor Yavuz Axundovun ömrüdür.

Onun bioqrafiyasında və taleyində ayların, illərin, qərənə-

lərin sədası yaşayır. Ağsaqqal ədəbiyyatşünasın neçə-neçə yuxusuz və narahat gecələrinə yazıçı, tənqidçi və teatr xadimləri şərik çıxıblar. Nüfuzlu müəllimin dinclik və istirahətdən alınmış gündüzləri minlərlə tələbənin qismətinə və payına düşüb. Yavuz müəllimin bütün həyatı isə üzərində qürurla gəzdiyi, məktəbində oxuduğu və məktəbini açdığı Naxçıvan torpağının ucalmağına səfərbər olub.

Əslində Yavuz Axundovun seçdiyi mövzulara baxışındakı səlahiyyət haqqının təminatçısı məhz yuxarıdakı həqiqətlərdir. Elə həqiqətlər ki, onlar gələcək nəsillərə yalnız Yavuz müəllimin idrakından süzülüb deyilməli idi. Haqq qarşısında mənə verilən bu səlahiyyət isə kitabda zərurət kimi yeri görünməsinə yer qalmayan professor Yavuz Axundov haqqında məqalənin yazılmasına və ərsəyə gəlməsinə imkan yaratdı.

PASSİONAR ŞƏXSİYYƏT

Bu gün İsa Həbibbəyli ədəbi-elmi mühitdə, ictimai-siyasi həyatda, ölkəmizin daxilində və xaricində yaxşı tanınan simalardan biridir. Biz vaxtilə yazılarımızın Biləcəridən o tərəfdə getməməsindən və özümüzün də kifayət qədər tanınmamağından tez-tez gileylənərdik. İndi artıq bütün sərhədlər açıq, mətbuat və kitab nəşri azad, özümüz də müstəqil dövlətin vətəndaşlarıyıq. Nəzərə alsaq ki, kommunikasiya əlaqələri sərbəstdir, həmçinin internet və peyk rabitəsi mövcuddur, onda yaradıcı fəaliyyət üçün geniş meydanı təsəvvür etmək o qədər də çətin deyil. Belə bir zamanda, belə bir şəraitdə həm ölkə daxilində, həm də xaricdə tanınmamaq, ədəbi-mədəni tədbirlərdə iştirak etməmək, sadəcə, günahdır. Lakin mən bizim tanıdığımız İsa Həbibbəylinin belə geniş miqyasda tanınmasının sirrini yalnız bunlarda görmürəm və bunlarla məhdudlaşdırmıram. Şübhə yoxdur ki, burada şəxsi, fərdi keyfiyyətlərdən irəli gələn başqa bir mühüm cəhət, başqa bir xüsusiyyət də vardır.

İsa Həbibbəylinin həyatına və ömür yoluna bir dinamika hakimdir. Bunun haradan qaynaqlandığını, haradan təkan götürdüyünü dəqiq söyləmək bir az çətinidir. Lakin İsa Həbibbəylini həmin dinamikadan kənarında təsəvvür etmək yolu ilə də onun şəxsiyyətinin və yaradıcılığının həqiqi qiymətini vermək mümkün deyildir. O, hələ yeniyetmə çağlarında doğulduğu Danzick kəndində səkkizillik məktəb olduğu halda, oranı tərk etmiş və yeddinci sinfi Culfa rayonundakı Əbrəqunus internat məktəbində oxumuşdur. Həmçinin Əbrəqunus internat məktəbində doqquzuncu və onuncu siniflər olduğu halda, bir növ yeni arzular işığında həmin sinifləri Şərur rayonundakı Oğlanqala kənd orta məktəbində oxumağa üstünlük vermişdir. Bu dəyiş-

mələrin məna və məzmunundan xəbərsiz olan adamda qərribə və düşündürücü suallar doğur. Amma bir məqam, yəni internat faktı həm ailənin vəziyyətini, həm də ata və ananın (böyüklərin!) istəyini səbəb kimi götürməyə qətiyyəti imkan vermir. Onda yalnız yeganə çıxış nöqtəsi qalır: məktəblərin bu şəkildə dəyişdirilməsi məhz şagirdin öz arzusundan, nəyisə axtarıb tapmaq istəyindən yaranmışdır və şübhəsiz, onun təbiətindəki narahatlığın və dinamizmin nəticəsi idi.

Bu nəticəni başqa bir fakt da təsdiqləyir. Belə ki, ötən əsrin 60-cı illərində məktəblərdə dram dərnəklərinin fəaliyyəti xeyli genişlənmişdi. Həmin illərdə, demək olar ki, əksər fəal şagirdlər məktəb səhnəsində tamaşaya qoyulan əsərlərdəki bir və ya bir neçə rolun ifaçısı olmuşlar. İsa Həbibbəylinin də S.Vurğunun "Vaqif" dramının tamaşasındakı çıxışı məhz bu qəbildəndir. Lakin tamamilə başqa bir məsələ vardır ki, İsa Həbibbəyli özü də "Gülümov" adlı dram əsəri yazmış və əsər şagirdlər tərəfindən səhnələşdirilmişdir. Artıq bu, əksər məktəblilərin tamaşalarda çıxış etməsi baxımından "palaza bürün, elinə sürün" prinsipini yasaq edir, yaxud da dramaturgiyaya marağın ötrəi hadisə olmadığını təsdiqləyir. Belə bir addım, belə bir gediş, yəni mənası hərəkət olan drama marağ böyük və kiçikliyindən asılı olmayaraq insan təbiətindəki dinamizmin bariz nümunəsidir.

Məktəb dəyişmək, teatr tamaşalarında çıxış etmək, dram əsəri yazmaq... Bəlkə, bunlar təsadüfidir?

İsa Həbibbəyli ötən əsrin 70-ci illərində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat İnstitutunda akademik Məmməd Cəfərin başçılıq etdiyi şöbədə aspirant olmuşdur. Professor Kamran Məmmədovun elmi rəhbərliyi ilə "XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikası" mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazmış və bu tədqiqat işi "Romantik lirikanın im-

kanları" adı ilə 1984-cü ildə kitab şəklində çap edilmişdir.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, həmin dövrdə romantizm problemlərindən yazmaq bir fədakarlıq sayılırdı. Çünki ənənədən gələn və romantizmə yapışdırılan "ikinci sort", "mürtəcə romantizm", "sənət sənət üçündür" yarlıqları kimlərinsə yaddaşında və maraq dairəsində hələ də yaşayırdı. Belə bir mövqe aydın görünürdü ki, ayrı-ayrı romantik sənətkarlardan (məsələn, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiqdən) yazmaq olardı, amma ümumromantizm problemləri sükutla qarşılır və yasaq mövzular sırasına qatılırdı. Bu acı həqiqətlərin içərisində romantizm problemlərinə baş vurmaq əsl cəsarət tələb edirdi. İsa Həbibbəyli bu cəsarətin sahibi oldu.

İsa Həbibbəylinin namizədlik dissertasiyasında qarşıya qoyduğu romantik lirikanın həm ümumi, həm də ayrı-ayrı sənətkarlara məxsus fərdi xüsusiyyətlərini araşdırmaq, romantik bədii fikrin həyatla, gerçəkliklə əlaqələrini müəyyənləşdirmək, onların dünya romantizm sistemində yerini aydınlaşdırmaq və elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparmaq kimi məqsəd və vəzifələr layiqincə yerinə yetirildi. Bunlar bir tərəfə qalsın, amma həmin dissertasiyada İsa Həbibbəylinin gələcək ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatları üçün səciyyəvi olan bir elmi maraq da özünü kifayət qədər qabarıq şəkildə göstərmiş oldu: romantik lirika üçün ilk və yeni olanları müəyyənləşdirib təqdim etmək! Beləliklə, alimin qələmi ilə Azərbaycan romantik lirikasının özünəməxsus janrlarına tam vətəndaşlıq hüququ qazandırıldı və poetik formalarda novatorluq statusu da elan edildi: marş, himn, şərqi, sonet! Romantik lirikanın bu janrları insanın özünə hərəkət verən və onun qəlbini riqqətə gətirən janrlardır. Bu mənada onlar romantik sənətkarlar kimi, tədqiqatçı İsa Həbibbəylinin də qəlbini, ruhuna və düşüncəsinə dinamizm bəxş etmişdir.

Yaxud Hüseyn Cavidin şeir yaradıcılığından yazmaq,

onun spesifik cəhətlərini araşdırmaq bu şeirin ideya-məzmun xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq deməkdir. İsa Həbibbəyli elə beləcə də edir. H.Cavidin arzu və xəyal içərisində gizlənən və gələcəyə istiqamətlənən amal və qayəsini, onun poeziyasının təmtəraqlı ritmindən doğan mübarizliyini aydınlaşdırır. Eyni zamanda, həmin poetik nümunələr dramatik əsərlər olmasa belə, tədqiqatçı gözlənilmədən (bəlkə də, gözlənilən formada!) onlardakı monoloq və dialoqları qabardır. Beləliklə, aydınlaşır ki, H.Cavidin "Məyus bir qəlbin fəryadı", "Məzlumlar üçün", "Neçin", "Uyuyur", "Sevinmə, gülmə, quzum" şeirlərinə monoloq kimi, "Qız məktəbində", "Öksüz Ənvər", "Çiçək sevgisi" şeirlərinə isə dialoq kimi baxanda həmin şeirlərdəki mətləblər daha geniş şəkildə üzə çıxır. Beləliklə, İsa Həbibbəyli poetik mətnə yanaşmanın və onu optimal şəkildə səciyyələndirməyin ən mühüm yollarından və üsullarından birini əyani şəkildə nümayiş etdirir.

İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında marş, himn, şərqi, sonet kimi janrların bədii xüsusiyyətlərinin izah edilməsi ilə yanaşı, onların fiziki və mənəvi hərəkət effekti yaratmaq gücünün qabardılması, şeir yaradıcılığında dramaturgiyadan gələn xüsusiyyətlərin – monoloq və dialoqların önə çəkilməsi bir sistemin ayrı-ayrı həlqələridir. Deməli, İsa Həbibbəylinin təbiətindəki dinamizm təsadüfi xarakter daşımır və bu, onun tədqiqatlarındakı dinamizmə yol açır və biri digərini tamamlayır.

Bəlkə, bunlar da təsadüfidir?

Doktorantlıq dövrü İsa Həbibbəylinin elmi axtarırlarının yeni mərhələsi hesab edilir. Onun "Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri" mövzusunda başladığı fundamental tədqiqat işi elmi yaradıcılığının ana xəttini təşkil etməklə bərabər, həm özü üçün, həm də ədəbiyyat tariximiz üçün yeni ünvanlar, yeni qapılar açdı. Bu tədqiqat İsa Həbibbəylinin uzaq məsafələ-

ri və uzaq məkanları qət etmək baxımından fiziki hərəkətinin də təkanverici qüvvəsi oldu. Yeni şəhərlər, yeni arxivlər, yeni nəsililər alimin həm üz tutduğu mənbələr, həm də əldə etdiyi nailiyyətlərdir. Bakı, Tbilisi, Odessa, Moskva, Sankt-Peterburq, Təbriz, Tehran – bunlar C.Məmmədquluzadə və onun müasirləri ilə bağlı həqiqətlərin, eyni zamanda C.Məmmədquluzadənin təmsil olunduğu şəxslərin ortaya çıxması üçün zəruri olan fiziki hərəkət coğrafiyasının məntəqələri, eyni zamanda miqyas genişliyinin təsdiqi deməkdir.

İsa Həbibbəylinin doktorluq dissertasiyası hər yerdən: Naxçıvandan, Tbilisidən, Bakıdan, Qoridən, İrəvandan, Təbrizdən yeni xəbərlər gətirir. C.Məmmədquluzadənin bütün qohumlarından və tanışlarından: atası Məmmədqulu Məşədi Hüseynqulu oğlundan, dayısı Hacı Həşimdən, xalası oğlu Əhməddən, qohumu Mirzə Ələsgər Şeyxhəsənovdan, böyük qardaşı Yusif Məmmədquliyevdən, kiçik qardaşı Ələkbər Məmmədquluzadədən təzə məlumatlar verir. Alimin öz termini ilə desək, onlarla kiçik müasirindən: Təhməzbəyovlardan, Kəngərinskiyərdən, Xəlilovlardan ilk soraqlar yetirir. Nəhayət, dissertasiya Cəlil Məmmədquluzadənin, demək olar ki, bütün müasirlərinin üzündən örtükləri götürür.

Bunlar bizim həmin tədqiqata coğrafi baxışımız deyil. Əslində həmin müddəalar dissertasiya işinin müəyyən bir sahəsinin elmi xəritəsidir. Belə bir xəritənin yaradılması adi coğrafi xəritənin yaradılmasından asan deyil və bu, C.Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığını, eyni zamanda, o dövrün ədəbi prosesinin və ədəbi şəxsiyyətlərinin yenidən öyrənilməsinə ciddi imkanlar açır.

Gizlin deyil ki, uzun illər boyu hər hansı yazıçının dünyagörüşünün formalaşması məsələsini ədəbiyyatşünaslarımız dünya ədəbi prosesləri və fəlsəfi cərəyanları kontekstində şərh

etmişlər. Burada da elə bir qəbahət yoxdur, lakin bu kontekst təsirlərin araşdırılması, özgənin doğmadan yuxarı tutulması meyillərindən də təmizlənməmişdir. İsa Həbibbəylinin bu fundamental tədqiqatının elmimiz üçün ilk əhəmiyyəti ondadır ki, yazıçı dünyagörüşünün formalaşmasında bioqrafik cəhətlərin heç də digər amillərdən az rol oynamadığı sübut edilir. Yəni C.Məmmədquluzadənin ilk təhsil illəri onun ərəb və fars dillərini öyrənməsinə, Şərq tarixi və Şərq ədəbiyyatı barədə ilk bilgilər toplamasına, ciddi mütaliə vərdislərinin yiyələnməsinə əxlaqi qənaətlərinin müəyyənlişməsinə təkan verir. Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının ədibin ideya-mənəvi inkişafında oynadığı rolu İsa Həbibbəyli intellektual hərəkət fonunda və bir cümlə ilə belə ümumiləşdirir: "Çar kəndi liseyi A.S.Puşkinin, Saratov ruhani seminariyası N.Q.Çernişevskinin, Taqanroq gimnaziyası A.P.Çexovun, İstanbul Fateh Mərkəz Rüşdiyyəsi Mehmet Akif Ərsoyun, "Məktəbi-tərbiyə" Cavidin inkişafında hansı yeri tutursa, Qori seminariyası da C.Məmmədquluzadə üçün o qədər, hətta bir qədər də artıq faydalı olmuşdur".

İsa Həbibbəyli C.Məmmədquluzadənin maarifçilik hərəkatına qoşulması prosesini onun müəllimlik fəaliyyəti ilə – Uluxanlı, Baş Noraşen, Nehrəm məktəblərindəki əməli işi ilə əlaqələndirir. Eyni zamanda, ədibin maarifçi müasirlərinin şəxsiyyəti, yaradıcı ziyalı kimi fəaliyyətləri təhlil edilir. İosif Novruzov, Əliməmməd Xəlilov, Məmmədbəy Qaziyev, Tağıbəy Səfiyevin bioqrafiyası araşdırılır, onların həmin dövr üçün mübariz maarifçilik mövqeləri C.Məmmədquluzadənin fəaliyyət mövqeyi ilə əlaqələndirilir.

Bunlarla yanaşı, C.Məmmədquluzadənin Əbülqasım Sultanov, Kərimbəy İsmayılov, Sadıq Xəlilov, Fərəc bəy Sultanov kimi əməlpərvər ziyalılarla əlaqələri, Cümşüd Paşa Sultanov,

Məmmədqulubəy Kəngərli kimi maarifpərvər hüquqçu müasirləri ilə əməkdaşlığı, Eynəlibəy Sultanovdan başlamış Məmmədhüseyn Xəlilova qədər on beş nəfər teatrsevərlə yaxınlıqları təmkin və səbirlə araşdırılır. Digər tərəfdən Sadıq Xəlilovun başqa qiyafədə "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestinin qapısında görünməsi, Kərimbəy İsmayılovun "Nehrəm kəndi" məqaləsi ilə o vaxtkı Azərbaycanın ayrıca götürülmüş tipik bir kəndinin məhəllələrini dolaşması, Cümşüd Paşa Sultanovun paşalardan və sultanlardan uzaq İsgəndərə çevrilməsi, Məmmədqulu bəy Kəngərlinin kiçik "Poçt qutusu"nu nübar övlad kimi əzizləməsi C.Məmmədquluzadə dühasından süzülən işıqlar kimi səciyyələndirilir.

Bütün bunlar yaradıcılıq fəaliyyətində dinamizmi əsas götürən, öz elmi axtarışlarında inadkarlığı və dönməzliyi zəruri prinsipə çevirən tədqiqatçının sistemli və ardıcıl araşdırmalarının real nəticələridir.

İsa Həbibbəyli "Molla Nəsrəddin" jurnalının vaxtilə məktəbdarlıqla məşğul olan C.Məmmədquluzadə və müasirləri üçün bir məktəb rolunu oynamasını, vaxtilə Qori seminariyasında təhsil alan C.Məmmədquluzadə, digər seminaristlər və oxucular üçün qiyabi təhsil verən bir milli seminariya səviyyəsinə qalxmasını, C.Məmmədquluzadə və əməl dostları üçün ədəbi məclisə çevrilməsini inandırıcı dəlillərlə sübut edir. Hətta "Molla Nəsrəddin" in ilk məkanı belə səciyyələndirilir: "Tiflis "Molla Nəsrəddin" in tarixi yürüşünün başlanğıc nöqtəsi, ən münasib start yeri, əlverişli fəaliyyət və mübarizə meydanı olmuşdur". Başlanğıc nöqtə, start yeri, mübarizə meydanı – bütün bunlar dinamizmin hakim olduğu elmi təfəkkürün məhsuludur.

Bütün Şərqə səs salan, "döymədiyi qapı qoymayan" "Molla Nəsrəddin" in ilk zamanına gəldikdə isə bu mərhələ "zəmanənin" onu yaratmasından keçib "Füyuzat" la yanaşı addım-

ladığı dövrdür. Tədqiqatçı bu zamanı yeni baxışların doğulan məqamı kimi səciyyələndirir. Bizim ədəbi-elmi fikirdə ilk dəfədir ki, Cəlil Məmmədquluzadə və Əlibəy Hüseynzadə məhz İsa Həbibbəylinin tədqiqatında bir-birinə bu qədər yaxın və doğmadır. Əli bəy Hüseynzadəni Cəlil Məmmədquluzadədən uzaq salan nələr idi? – Əlibəy Hüseynzadənin romantizmi, dilinin qəlizliyi, İstanbul səfəri, türkçülük, islamçılıq, avropalaşmaq və sair. Lakin nəyə görə Cəlil Məmmədquluzadənin daxili romantizmi, çətin dilli Sabirə olan sevgisi, Təbriz səfəri, "türkün açıq ana dilində" yazmaq çağırışı, "Allahsızlıq" nidasına lənəti, Qərb intibahına rəğbəti görünməmişdir? İsa Həbibbəyli bu iki yaradıcı şəxsiyyəti ayırmaq üçün atılan nöqtələri aradan götürür, onların yollarının ortasındakı arakəsmələri kəsib atır. İlk dəfədir ki, məhz İsa Həbibbəylinin tədqiqatında C.Məmmədquluzadə ilə Ə.Hüseynzadə sözləşmə və üzləşmədən uzaqlaşdırılıb, yaxşı mənada sövdələşdirilir. Beləliklə, İsa Həbibbəyli əldə etdiyi fürsətdən və şansdan ümumi elmi mənafə üçün düzgün istifadə edir və intellektdəki dialektika öz səmərəli toxumlarının ilk cücərtilərində sahib çıxır.

Bunlar da təsadüfdür?

İsa Həbibbəylinin həmişə yol yoldaşı olan ədəbiyyatdakı və həyatdakı dinamizm bu gün daha geniş miqyasda, həmçinin yeni formalarda – Milli Məclis və kollegiya iclasları, rektor-yanı müşavirələr, Müdafiə və Elmi şuraların yığıncaqları, simpozium, beynəlxalq konfrans, elmi müzakirələr, yubileylər, təhsillə və təhsilin idarəedilməsi ilə bağlı anlaşımlar formasında davam edir. Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərindən başqa, Rusiya, Türkiyə, İran, İraq, Qırğızıstan, Başqırdıstan, Bolqarıstan, Polşa, Almaniya, Fransa, İngiltərə, Belçika, İspaniya, Misir, ABŞ və sair ölkələrdə iştirak etdiyi tədbirlərin mərkəzində ən çox ədəbiyyat, mədəniyyət və təhsil problemləri dayanır:

"Kitabi-Dədə Qorqud", Nəsrəddin Tusi, Marağalı Əvhədi, Məhəmməd Füzuli, Əlibəy Hüseynzadə, Ernest Heminquey və s. və i.a.

İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında hər hansı bir problem yarıda qırılıb qalmır. İllər keçdikcə onlara yenidən qayıdılır və məruzədən-məruzəyə, məqalədən-məqaləyə, kitabdan-kitaba daha da dərinləşdirilərək tamamlanır. Diqqət edin: İsa Həbibbəyli 1979-cu ildə "Qori seminariyası və Naxçıvan ziyalıları" mövzusunda Respublika konfransında məruzə edir və elə həmin il "Qori seminariyasının naxçıvanlı məzunları" adlı məqaləsi çap olunur. 1981-ci ildə "Çernyayevski və Naxçıvan ziyalıları" adlı yeni məqaləsi çıxır. 1982-ci ildə "C.Məmmədquluzadənin seminariya müasirləri" mövzusunda Respublika konfransında məruzə edir. 1986-cı ildə "C.Məmmədquluzadənin Qori seminariyasında keçirdiyi pedaqoji təcrübə" məqaləsi işıq üzü görür. 1996-cı ildə müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyasında həmin məsələlərə yekun vurur və Qori seminariyasının bəzi qaranlıq tərəflərinə işıq salınır. Seminariyada gedən daxili proseslər, müəllimlərin təhsil və tərbiyə işində tutduğu mövqelər, müəllim-şagird münasibətləri və digər məsələlərlə bağlı yeni məlumatlar təqdim olunur, yeni fikir mübadilələri üçün imkan yaradılır. Hətta bununla da iş bitmir. 1999-cu ildə "Qori seminariyasında Puşkin günləri" adlı yeni faktlarla zəngin məqalə dərc edilir. Bunlar bir mövzu ətrafındakı dinamizmin sadə bir mənzərəsidir. İsa Həbibbəyli 1995-ci ildə Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətində keçirilən Uluslararası Atatürk Simpoziumunda "Azərbaycan yazarı Əlibəy Hüseynzadənin yaradıcılığında Atatürk" mövzusunda məruzə edir və bir il sonra müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyasında Ə.Hüseynzadə yaradıcılığına bir aydınlıq gətirilir. 1997-ci ildə Başqırdıstanın paytaxtı Ufada keçirilən Türkoloqların Beynəlxalq Konqrensində "Əlibəy

Hüseynzadənin türkçülük ideyaları" mövzusunda məruzə edir. 1998-ci ildə "Əlibəy Hüseynzadə və Türkiyə" adlı məqaləsi çap edilir. 2002-ci ildə isə Bolqarıstanın Şumen Dövlət Universitetində keçirilən Beynəlxalq elmi konfransda "Əlibəy Hüseynzadənin Şərq-Qərb ideyaları" mövzusunda başqa bir məruzə ilə ciddi bir müzakirə açılır. Beləliklə, Əlibəy Hüseynzadə yaradıcılığı ilə bağlı faktlar dəqiqləşdirilir, mətləblər aydınlaşdırılır və münasibətlərin coğrafiyası genişləndirilir.

Bunlar onu göstərir ki, İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarının özündə də daxili bir dinamizm vardır.

Tükənməz enerji, yüksək ideallar, aydın məqsəd və məqsədin reallaşması – bütün bunlar təsadüfi olmayıb passionar şəxsiyyət kimi İsa Həbibbəylinin ədəbi-elmi və ictimai fəaliyyətinin ən bariz xüsusiyyətləridir.

ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏT STATUSU

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin elə dövrləri vardır ki, həmin dövrlərin ədəbi hadisələri və ədəbi prosesi barədə nə qədər yazılsa da, yenə az tədqiq edilmiş sahə kimi qalmaqdadır. Bunun başlıca səbəbi nəzərdə tutulan müəyyən bir mərhələyə ögey münasibət bəsləmək deyil, daha çox ədəbi mərhələ üçün səciyyəvi olan nümunə və faktların zənginliyi və tükənməzliyidir. XX əsrin əvvəlləri belə bir tarixi dövrdür.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin elə şəxsiyyətləri vardır ki, həmin şəxsiyyətlər uzun illər boyu sistemli və hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Adətən, belə sənətkarların həyatı və yaradıcılığı haqqında ya ədəbiyyat tarixlərinin xülasə və icmallarında məlumat verilmiş, ya da ayrı-ayrı monoqrafiya və dissertasiyaların bəzi səhifələrində öləri danışılmışdır. Bizcə, belə şəxsiyyətlərdən biri Abdulla Sur olmuşdur.

Ən əhəmiyyətli budur ki, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı Abdulla Surdan təcrid edilə bilmədiyi kimi, Abdulla Suru da XX əsrin əvvəllərindəki tarixi və ədəbi prosesdən kənarında təsəvvür etmək olmur. Belə bir qənaəti filologiya elmləri doktoru Cəlal Qasımovun «Abdulla Surun həyatı və yaradıcılığı» monoqrafiyası (Bakı, Təhsil, 2004) tam təsdiq edir.

C.Qasımovun tədqiqatına qədər Abdulla Sur bir sıra monoqrafiya, dissertasiya və məqalələrdə tədqiqat obyektinə olsa da, onun həyat və yaradıcılığının bəzi cəhətləri aydınlaşdırılmasa da, Abdulla Surun bədii və elmi yaradıcılığına küll halında baxılmaq ehtiyacı hələ də qalmaqda idi. Bu monoqrafiya həmin ehtiyacı ödəyən elmi nailiyyət kimi dəyərli və qiymətlidir.

Monoqrafiyada Abdulla Surun ömür yolunun bütün pillələri araşdırılır, onun təhsili, fəaliyyət göstərdiyi sahələr səciyyələndirir.

lır və nəhayət, ölümü konkret detallarla dəqiqləşdirilir. Abdulla Surun fəal həyat mövqeyi, vətəndaşlıq keyfiyyətləri, millətə və vətənə xidmət təəssübkeşliyi tam təhlilini tapır.

Sənətkarın avtobioqrafik səciyyə daşıyan «Yol məktubları» adlı silsilə məqaləsi C.Qasımovun tədqiqatında yalnız A.Surun deyil, eyni zamanda bir sıra başqa ədəbi şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halına, həmin dövrün ədəbi mənzərəsinə işıq salan nümunə kimi araşdırılır. M.Füzulinin «Şikayətnamə», A.A.Bakıxanovun «Müratül-cəmal», İ.Qutqaşınlının «Səfərnəmə», M.F.Axundovun «Yeni əlifba haqqında mənzumə» adlı avtobioqrafik səciyyəyə malik əsərləri həmin sənətkarların yaradıcılığında və bizim ədəbiyyat tariximizdə hansı mövqedədirsə, Abdulla Surun da «Yol məktubları» silsiləsi məhz həmin mövqedədir.

Elmi ictimaiyyətə yaxşı bəllidir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi yeri olan Mirzə Ələkbər Sabirin ölümünün mətbuat səhifələrində doğurduğu əks-səda inanılmaz və müqayisəyə gəlməz dərəcədədir. Bu barədə professor Abbas Zamanovun tədqiqatları hamıya bəllidir. Lakin Cəlal Qasımovun tədqiqatından aydın olur ki, M.Ə.Sabirdən cəmi bir il sonra, ömrünün gənc yaşlarında vəfat edən Abdulla Surun ölümü ilə bağlı kədərli, təəssüflü məqalələr və şeirlər bu şəxsiyyətin itkisinin də millət və vətən üçün son dərəcə dözülməz olduğunu göz önünə gətirir. İndi tam əsasla demək olar ki, Abdulla Surun vəfatından doğan ağrı və acını M.Ə.Sabirin ölümü ilə yaşanan ağrı və acı ilə müqayisə etmək mümkündür.

Abdulla Surun öz dövrü üçün son dərəcə realist məzmunu, demokratik gücə, dəqiq hədəflərə malik publisistikası vardır. Bu publisistika ictimai mündəricəsinin həyatiliyi ilə seçiləni kimi sənətkarlıq məziyyətləri ilə də kamil bədii nümunələrdir. Amma məsələ burasındadır ki, ədəbiyyatşünaslarımız

XX əsrin əvvəllərindən danışarkən çox vaxt M.Cəlilin, Ə.Haqverdiyevin və Ü.Hacıbəyovun publisistikasını tədqiq etməklə kifayətlənmişlər. C.Qasımovun monoqrafiyası sübut edir ki, Abdulla Surun «Kiş deyirsən getməyir, vurursan ölür», «Xoruzun quyruğu görünməyə başladı» kimi publisistik məqalələrindən kənarında XX əsrin əvvəllərinin publisistikasını tam təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Abdulla Surun «Neyçin, nədən?», «Sərnigün ümidlər» və qələmə aldığı bir sıra şeir lövhələri öz dövrü üçün yeni olmaqla bərabər, romantik şeirin parlaq nümunələridir. Həmin əsərlərdəki obrazlılıq, bədii örtük, səmimilik, ürək yanğısı yeni olduğu qədər də təkrar olunmazdır. Deməli, Azərbaycan romantizmini Abdulla Surun poeziyasından kənarında bütöv şəkildə təsəvvür etmək olmaz.

C.Qasımov monoqrafiyada Abdulla Suru alim və tənqidçi kimi də öyrənir. Onun çap olunmamış «Türk ədəbiyyatına bir nəzər» kitabı, Füzuli, Nəfi və Sinan Paşa haqqındakı məqalələri, ədəbi əlaqələrə dair tədqiqatları hərtərəfli təhlil və şərh edilir. Monoqrafiyadan belə bir fikir hasil olur ki, Abdulla Sur Azərbaycan ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq tarixinin bir hissəsidir.

Cəlal Qasımov Abdulla Suru ədəbiyyat tarixlərinin icmal və xülasələrindən çıxararaq, ona XX əsr ədəbiyyatımızın digər sənətkarları ilə bir sırada duran tam və bərabər hüquqlu şəxsiyyət statusu vermişdir.

2004

ƏDƏBİ YADDAŞ

BİR ƏSRLİK BƏDİİ SÖZÜN DƏYƏRİ

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi gücü və əhəmiyyəti yalnız ayrı-ayrı sənətkarın şəxsiyyəti və vətəndaşlıq keyfiyyətləri ilə yanaşı bədii sözün inkişafı və qüdrəti ilə də təyin olunur. Bədii sözün dəyəri və məhsuldarlıq göstəriciləri isə bir illə, beş illə deyil, əsrlərlə ölçülür. Bu ölçü ədəbi növ və janrdan, mövzu və ideyadan, həyatı bədii inikas üsulundan asılı olaraq həmişə yeni dəyər qazanmış, damla-damla, səhifə-səhifə, kitab-kitab yaddaşlara hopmuşdur. Bu baxımdan XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı bütün əvvəlki dövrlərlə müqayisədə həmişə forma və məzmun keyfiyyətləri ilə seçilmiş, rəngarəng və müxtəlif janr mənzərəsi və tərbiyəvi mahiyyəti ilə milli sərvətə çevrilmişdir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Yavuz Axundlunun «Ədəbi portretlər» kitabı (Bakı, Adiloğlu, 2004) ilk öncə müxtəlif ədəbi növ və janrlarda yazan, müxtəlif ədəbi cərəyanlara mənsub olan, müxtəlif dövrlərin və zamanların həyat mənzərəsini, həmin mühitdə böyüyən insanların psixologiyasını, duyğu və düşüncələrini özündə ehtiva edən görkəmli sənətkarların həyat və yaradıcılığından, onların ədəbiyyat tarixi və daha geniş mənada xalq, millət qarşısındakı xidmətlərindən bəhs edir.

Yavuz Axundlu ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi-tənqidi fikrimizdə daha çox nəsrin nəzəri və aktual problemləri ilə məşğul olan, Azərbaycan bədii nəsr təsərrüfatının tarixi inkişaf mərhələlərini, mövzu, ideya və qəhrəman problemlərini köklü şəkildə araşdırmaqla tanınır və bu sahədə həm mötəbər söz sahibi, həm də görkəmli alimdir. Ancaq bu kitab sübut edir ki, Yavuz müəllim nəsr ilə yanaşı poeziya və dramaturgiyanın problemlərini də müasir tələblər səviyyəsində qiymətləndirməyə, onlara müasir-

lərindən fərqli şəkildə dəyər verməyə tam səlahiyyətlidir.

Kitabdakı məqalələr ayrı-ayrı sənətkarlara həsr edilsə də, onları yaxınlaşdıran və birləşdirən cəhətlər də çoxdur. Belə ki, Yavuz müəllim hər yazıçının yaradıcılığını onun bioqrafiyası ilə vəhdətdə götürür, hər yazıçının ədəbiyyata gəlişinin səbəblərini izah edir, hər yazıçının ilk qələm təcrübələrinə diqqət yönəldir, hər yazıçının aparıcı əsərinə və aparıcı qəhrəmanına qiymət verir.

Kitabda müraciət olunan yaradıcı şəxsiyyətlərin ilk qələm təcrübələrinin mənzərəsi belədir: M.S.Ordubadinin ilk dram əsəri «Tehran faciəsi», C.Cabbarlının ilk şeiri «Bahar», S.Rəhimovun ilk yaradıcılıq təcrübəsi «Şamo» romanı, S.Rüstəmin ilk şeiri «Unudulmuş gənc», M.Müşfiqin ilk şeiri «Bir gün», M.Hüseynin ilk hekayəsi «Qoyun qırxımı», İ.Əfəndiyevin ilk hekayələr kitabı «Kənddən məktublar»...

Yavuz müəllimin kitabında müraciət olunan yaradıcı şəxsiyyətlərin ən möhtəşəm əsərlərinin mənzərəsi belədir; M.S.Ordubadinin «Dumanlı Təbriz», «Qılnc və qələm» romanları, H.Cavidin «Şeyx Sənan», «İblis» faciələri, Y.V.Çəmənəmizinin «Qan içində» romanı, S.Vurğunun «Vaqif» dramı, M.Müşfiqin «Yenə o bağ olaydı» şeiri, M.Hüseynin «Abşeron» romanı və «Cavanşir» dramı, R.Rzanın «Rənglər» silsiləsi, M.İbrahimovun «Gələcək gün» və «Pərvanə» romanları, İ.Əfəndiyevin «Şeyx Xiyabani» dramı, İ.Şıxlının «Dəli Kür» romanı... Bu nümunələrə söykənən elmi qənaət isə ondan ibarətdir ki, həmin əsərlər yalnız aid olduqları sənətkarların yaradıcılığını deyil, bundan daha artıq XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının varlığını sübut edən və yaşadan nadir faktlardır.

Sənətkarın ilk yaradıcılıq nümunələrinə və ən nəhəng əsərlərinə hər oçerkdə, hər məqalədə, hər tədqiqatda xüsusi diqqət yönəldilməsi həmin faktları bilən və bilməyən oxucuları ədəbi problemlərin əsl mahiyyətinə yönəltmək məqsədi daşıyır.

Digər tərəfdən ən mühüm cəhət odur ki, ədəbiyyatşünas alim hər yazıçıya aid tədqiqatda vahid bir struktur yaratmaqla bütövlükdə kitabın vahid strukturunun formalaşmasına ciddi zəmin yaradır. Beləliklə, Yavuz müəllimin kitabı ayrı-ayrı yazıçılarla yanaşı, daha geniş mənada XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin problemlərini əhatə etmək gücünə malik olur.

Prof. Yavuz Axundlunun kitabında tədqiq olunan sənətkarların yaradıcılığı onların müraciət etdikləri bədii janrların imkanları və reallıqları çərçivəsində öyrənilir. Tədqiqatçı alim forma və məzmun vəhdətini yazıçı şəxsiyyətinin həyatı necə dərk etməsindən və əks etdirilən problemlərin mahiyyətini duymaq səriştəsindən asılı olduğunu bədii yaradıcılığın dəyişilməz qanunu kimi dəyərləndirir. Yaxşı mövzu pis qəliblərdə öz tərəvətini itirdiyi kimi, yaxşı düşünülməyən mövzu da nə qədər cazibədar olsa belə mükəmməl janr ölçüləri daxilində özünü doğrulda bilmir. Ona görə də Yavuz müəllim C.Cabbarlının «Oqtay Eloğlu» əsərində teatr inkişaf etdirməklə insanlığa xidmət mövzusunun teatr içində teatr, səhnə içərisində səhnə formasında reallaşdırmasını milli bədii fikrin tapıntısı hesab edir. Əbülhəsənin «Tamaşa qarının nəvələri» povestində insanın cəmiyyətdə tərbiyəsi problemini nənə və nəvə müstəvisinə gətirmək səyini yaradıcılıq uğuru kimi dəyərləndirir. R.Rzanın «Rənglər» silsiləsində insanın bəşəri xarakterini yeni dövrə uyğun formada və daha geniş planda səciyyələndirmək arzusunun novator düşüncə tərzini və bədii həqiqəti duymaq formasında reallaşdığını elmi dəlillərlə sübut edir.

Müəllif kitabda ayrı-ayrı yazıçı şəxsiyyətlərinin həyat və yaradıcılığından keçərək bütövlükdə tam bir əsrin ədəbi mənzərəsini yaratdığı üçün sənətkarla zaman, bədii əsərlə gerçəklik məsələlərini də həmişə diqqətdə saxlamışdır. Bu, sadəcə olaraq, tədqiqatçının özünün quraşdırdığı xətt və istiqamət deyil, tədqiqat obyektini kimi seçilən ədəbi nümunələrin həyatla, ger-

çəkliklə əlaqə və təmasının ədəbiyyatşünaslıq müstəvisindəki məntiqi nəticəsidir.

Başqa bir təbiilik və qanunauyğunluq ondan ibarətdir ki, XX əsrin müxtəlif zaman kəsikləri – əsrin əvvəlləri, Demokratik Respublika dövrü, 20-ci illərin yeni cəmiyyət reallığı, 30-cu illərin repressiyası, sonrakı dövrlərin özünəməxsus xarakteri, nəhayət, müstəqillik arzuları və müstəqillik qazanılması mərhələsi həmin illərdə yaşayıb yaradan sənətkarların yaradıcılığına təsirsiz qala bilməzdi. Ona görə də Yavuz müəllim hər dövrü və hər dövrdə ortaya çıxan ədəbi məhsulların zamandan və ictimai quruluşdan gələn təsirlərini çox dəqiq şəkildə izah və şərh edir. Beləliklə, kitabda H.Cavidin müasir mövzuda yazmamaq ittihamı ilə təhmətləndirilməsinin əsl kökləri açılıb göstərilir. M.S.Ordubadinin ənənədən gələn bir mövzunun - «Teymurləng və İldırım Bəyazid» pyesinin müharibə dövründə qələmə alınmasının səbəbləri göstərilir. Y.V.Çəmənəminlinin «Qan içində» («İki od arasında») romanını yazmasının tarixi zəmini aşkarlanır. C.Cabbarlının «Nəsrəddin şah», «Ədirnə fəthi», «Trablis müharibəsi, yaxud Ulduz» tarixi dramlarının meydana çıxmasının hansı arzudan doğması şərtləri elmi izahını tapır. S.Rüstəmin Cənub mövzusunda yazılan «Araz», «Təbrizim», «12-ci tüfəng», «Memarın faciəsi» kimi əsərlərinin aktuallığı əsaslandırılır. M.Hüseynin «Abşeron», «Qara daşlar», «Yeraltı çaylar dənizə axır» romanlarının tarixi gerçəkliyə uyğunluğu müasir elmi dəyər qazanır. İ.Əfəndiyevin lirik-psixoloji dramaturgiyada əldə etdiyi nailiyyətlərin yeniləməyə doğru addımlayan insanın məhz teatr səhnəsinə çıxarılması ilə sıx əlaqədar olduğu dəqiq təhlillərlə şərh edilir.

Professor Y.Axundlunun kitabında hər bir sənətkarın həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş elmi araşdırma tədqiqatçılar üçün nümunə və meyar olmaq gücündədir. Çünki ədəbiyyatşünas alim ixtiyarı yazıçının ədəbi irsinə müraciət edərək bu ədə-

bi irsi bütünlüklə araşdırmağa səy göstərmiş və buna nail olmuşdur. Yəni kitabdakı hər bir araşdırma həsr edildiyi sənətkarın həyatı və yaradıcılığı, bu yaradıcılığın mərhələləri, yazıcının poetikasının təkamülü, ayrı-ayrı əsərlərinin qəhrəmanları haqqında tam və bitkin təsəvvür yaradır. Başqa sözlə, Yavuz müəllim hansı görkəmli şəxsiyyətdən yazırsa, həmin məqalədə bu sənətkar haqqında bilmək və öyrənmək istədiyini asanlıqla tapa bilərsən. Belə bir elmi sanbal və dəyərli potensial müəllifin tədqiqat işinə münasibətdə heç vaxt dəyişilməyən dəqiq, ciddi, sistemli baxışının qanunauyğun nəticəsidir.

Yavuz Axundlunun məqalələrinin hər biri ədəbi-elmi fikir baxımından üç funksiyanın daşıyıcısıdır. Birincisi, istənilən məqalə kiçik həcmli monoqrafiya təsiri bağışlayır və yaxud da həmin məqaləni əsas götürməklə qısa zamanda müasir tələblərə cavab verən böyük tədqiqat əsəri yaratmaq mümkündür.

İkincisi, onun hər hansı məqaləsi bir əsrlik bədii söz sahiblərinin yaradıcılığına həsr edildiyi üçün ədəbiyyat tarixi janrına uyğun gələn sanballı oçerk məzmununa malikdir. Çünki bu məqalələrdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində öz yeri və mövqeyi olan görkəmli sənətkarların bioqrafiyasının mühüm faktları, yaradıcılıqlarının isə ümumi və fərdi xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Üçüncüsü, məqalələrin nə vaxt və nə məqsədlə yazılmasından asılı olmayaraq, onlar vahid bir dərsləyin ayrı-ayrı hissələridir. Görünür, tədqiqatçı alimin çoxillik müəllimlik fəaliyyəti onun araşdırmalarının pedaqoji səciyyədə olmasına da kifayət qədər müsbət təsir göstərmişdir.

Monoqrafiklik, ədəbiyyat tarixçiliyi və dərslük etalonu – bunlar həm mövcud kitabın, həm də professor Yavuz Axundlunun özünün tərcümeyi-halını və şəxsiyyətini qiymətləndirməyin dayaq nöqtələri və həqiqi dəyər ölçüləridir.

MAARİFÇİ DÜNYAGÖRÜŞÜ VƏ ƏDƏBİYYAT

Son illərdə ədəbiyyatşünaslıq ayrı-ayrı sənətkarlardan çox, ədəbiyyatın ümumi, fundamental problemlərinə meyl göstərir. Bu meyli N.Vəlixanovun «Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı» monoqrafiyası (redaktoru Kamran Məmmədovdur) bir daha təsdiq edir. Maraqlıdır ki, alimin «Süleyman Sani Axundov» kitabı (1968) ilə başlanan elmi yaradıcılıq yolunun özü də bu problemlə yaxından bağlıdır.

Uzun müddətdir ki, maarifçilik problemi ilə məşğul olan N.Vəlixanov yeni tədqiqatını maarifçiliyin bir dünyagörüşü kimi xarakterik xüsusiyyətlərinin təhlilindən başlayır. Maarifçiliyin Qərbi Avropa və Rusiyada tutduğu mövqeyi şərh edir, Azərbaycan maarifçiliyinin yarandığı ictimai-siyasi şəraiti nəzərdən keçirir. Burada müəllifi ən çox maraqlandıran inqilabi maarifçiliyin liberal maarifçilikdən, mübariz qəhrəmanın barışdığı qəhrəmandan üstünlüklərini göstərməkdir.

Monoqrafiyada inqilabi-demokratik fikirlə maarifçilik məfkurəsi arasındakı yaxınlıq şərh olunur. Müəllifin başlıca məqsədi onlar arasındakı fərqləri yox, oxşar fikirləri araşdırmaqdan ibarətdir. Belə bir düzgün metodoloji başlanğıc isə tədqiqatın ümumi ahənginə müsbət təsir göstərmiş, əsas elmi niyyəti doğru şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Mövcud tədqiqat 1890-1917-ci illəri əhatə etməklə janrlar üzrə planlaşdırılmışdır. Publisistika, dramaturgiya, nəsr və şeir nümunələri araşdırılmış, həyatın inikasında sənətkarın maarifçi dünyagörüşünün rolu təhlil edilmişdir. Eyni zamanda janrın tələblərindən asılı olaraq müəllif mövqeyinin necə verilməsi də diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Başqa sözlə, bədii əsərin tərbiyəvi gücü, idrak əhəmiyyəti tədqiqatçının təhlillərinin əsası

olmuşdur. Buna görə də maarifçi realist ədəbiyyatın ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri olan «Müsbət qəhrəman müəllifin ideya raporudur» - tezi monoqrafiyada ön plana çəkilməmiş və N.Vəlixanov da əksər məsələlərin izahına məhz bu mövqedən yanaşmışdır.

Monoqrafiyanın ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri odur ki, tədqiqatçı Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatının özünəməxsusluqlarını meydana çıxarmağı əsas vəzifəyə çevirmişdir. Belə bir nəcib məqsəd isə tədqiqat materialına ciddi münasibət tələb edirdi. Ona görə də müəllif bədii nümunələrə hərtərəfli yanaşır, indiyədək tədqiqatçıların nəzərindən qaçan və yaxud az diqqət yetirilən faktlara əsaslanaraq ciddi nəticələrə gəlir.

Maarifçi realist ədəbiyyatın xüsusiyyətləri bu ədəbiyyatın öz nümunələrinə əsasən müəyyənləşdirilir. Belə ki, N.Nərimanovun «Nadir şah» pyesindən alınmış «İnsana necə tərbiyə versən, elə də olar» fikri təsadüfi fakt deyil. Yaxud N.B.Vəzirovun «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük» əsərindəki Aşıq Vəlinin «İnsanın zinəti elmdir, ədəb» mülahizəsi tədqiqatçı üçün öləri fikir olmamışdır. Yaxud S.M.Qənizadənin Şeyda bəy obrazının «İşiq gələndə zülmət öz-özündən məhv olar» müddəasına kitabda xüsusi əhəmiyyətli konsepsiya kimi baxılması əməli elmi məqsəddən doğmuşdur. N.Vəlixanova görə, bütün bunlar həmin bədii əsərlərin ideya istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində nə qədər rol oynayırsa, bir o qədər, bəlkə ondan da artıq dərəcədə maarifçi realist ədəbiyyatın səciyyəvi cəhətlərinin aydınlaşdırılmasında məna və məzmun kəsb edir. Tərbiyə, elm, işiq – bunlar dövrün ədəbiyyatının formal hadisələri deyildir, əksinə, mütərəqqi adamlar üçün onlar həyatın inkişaf səbəbləridir. Beləliklə, ictimai gerçəkliyin problemləri çətinlik və mübarizələrin xarakteri, yazıçı dünyagörüşü, obrazların dü-

şüncə və psixologiyaları və bütün bunları bir nöqtədə mərkəzləşdirən xüsusiyyətlər – Nadir Vəlixanovun maarifçi realist ədəbiyyatın xarakterini aydınlaşdırmaq üçün seçdiyi zəruri amillərdir.

Monoqrafiyada S.S.Axundovun «Tamahkar» pyesinin iki variantı müqayisə edilir. Hətta bu müqayisədən əvvəllər danışılsa belə yenə söhbət zəruri görünür. Çünki bu müqayisə mexaniki şəkildə variant, nüsxə fərqlərinin ortaya çıxarılması demək deyildir. Məqsəd variantların yanaşı qoyulması ilə maarifçilik konsepsiyasının necə ifadə olunmasını aşkarlamaqdır.

Müəllif Ü.Hacıbəyovun «Ər və arvad» əsərindəki neçə-neçə problemdən danışmaq imkanına malik olduğu halda, məhz «dramaturq mənfi və müsbət surətlərin fərdi və ümumi xüsusiyyətlərinin vəhdətini yox, ümumi cəhətlərini tipikləşdirmişdir» mülahizəsini doğuran tədqiqata üstünlük verir. Çünki bu, «maarifçi realizmin xüsusiyyətlərindəndir».

N.Vəlixanov Minnət, Həsənqulu bəy kimi obrazların təhlilində tədqiqatçıların yanlış, səhv mülahizələr söyləmələrinin səbəbini maarifçi realist metodun prinsiplərinin düzgün dərk olunmamasında axtarır.

Monoqrafiyada maarifçilik ayrı-ayrı janrların özündən irəli gələn xüsusiyyətlər ilə əlaqəli şəkildə öyrənilir. Dramaturgiyada daha çox maarifçilik konsepsiyası konfliktlər əsasında şərh olunur. Maarifçi idealla maarifsiz mühitin, mülkədarlığın ziddiyyəti, «nəfsi-əmmarə» ilə «əql və fikir» arasındakı konflikt fəslin aparıcı məzmununa çevrilir. Nəsrə aid hissələrdə isə əxlaqi fəzilətlərin təbliği, mənəvi sərvətin maddi zənginliklərdən üstünlüyü fəlsəfəsi, pis əməllərdən qaçan, yaxşılıq etməyə səy edən ədalətli şəxsiyyət konsepsiyasının təhlili aparıcı rol oynayır. Şeirdə maarif və məktəb mövzusunun tədqiqi daha qabarıq görünür. Maarifçi realist publisistikanın problemləri isə

ayrı-ayrı janrlarda yazılmış əsərlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə vəhdətdə tədqiq edilir. Məsələ onda deyildir ki, publisistika ayrıca fəsilə araşdırılır. Əsas mətləb məqalə və felyetonlarda irəli sürülən məsələlərin haradasa bədii obrazların fikir və düşüncələri ilə səsləşməsindədir. H.Zərdabinin təlim-tərbiyə uğrunda mübarizəsi, N.Vəzirovun elmə çağırışı, Ü.Hacıbəyovun «Tərəqqi naminə qüdrətli olmaq» konsepsiyası dövrün maarifçi publisistik fikrini maarifçi bədii əsərlərdə ifadə olunan ideyaların əsasına çevirir.

Kitabda H.Zərdabi, N.Nərimanov, N.Vəzirov, S.S.Axundov, Ü.Hacıbəyov, S.M.Qənizadə, İ.Musabəyov, Z.Marağayinin əsərləri tədqiq edilir və habelə maarifçi realist uşaq poeziyasının inkişafında M.Ə.Sabir, A.Səhhət və A.Şaiqin xidmətləri göstərilir. Bu siyahını artırmadan da qeyd edə bilərik ki, N.Vəlixanovun tədqiqatında iki istiqamət inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, müəllif bir tərəfdən maarifçi realizmi, digər tərəfdən də maarifçi realizmin təsirlərini öyrənir. Maarifçi realizm ön plana keçəndə bu yaradıcılıq metodunun tənqidi realizmdən, romantizmdən fərqləri araşdırılır. Maarifçi realizmin təsir dairəsi öyrəniləndə isə həmin metodlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr təhlil və şərh olunur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, N.Vəlixanov bu tədqiqatının davamı kimi tənqidi realist dramaturgiya və nəsrə də maarifçiliyin, maarifçi realizmin müsbət təsirlərini öyrənmişdir. Belə bir əməli işin arxasında isə mühüm bir elmi vəzifənin yerinə yetirilməsi dayanır. Yəni indiyədək bizim ədəbiyyatşünaslıqda yaradıcılıq metodları arasında keçilməz səddin olmaması haqqında obyektiv, prinsipial tezislərlə çıxış edilsə də, bu problemin təcrübi tərəfləri, təcrübədən çıxış nöqtələri qabarıq mövqedən göstərilməmişdir. Bu baxımdan da N.Vəlixanovun son illərdə apardığı tədqiqatlar, o cümlədən çap etdirdiyi elmi məqalələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

CAVİD SƏNƏTİNİN QÜDRƏTİ

Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbi-bədii, ictimai-siyasi fikir tarixində görkəmli yerlərdən birini tutan filosof sənətkarlardandır. Onun poeziyası, dramaturgiyası və publisistikası öz ideya mənasını itirməyən və indi daha böyük idrak əhəmiyyəti daşıyan sənət nümunəsidir. Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin H.Cavidin anadan olmasının 100 illiyi münasibəti ilə qəbul etdiyi qərarda onun 30 illik yaradıcılığına verilən qiymət bu müddəanı bir daha təsdiq edir. Qərarda göstərilir ki, «Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki, görkəmli şair-dramaturq, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum fəlsəfi dramların müəllifi Hüseyn Cavidin milli ədəbiyyatın və teatr sənətinin inkişafında böyük xidmətləri vardır».

Zaman keçdikcə Cavid yaradıcılığına maraq daha da artır, bu böyük insanın zəngin ədəbi irsini bütün çalarları ilə işıqlandıran, şəxsiyyətini dolğun müəyyənləşdirən yeni-yeni əsərlər meydana çıxır. Bu baxımdan sənətsünaslıq doktoru, professor Mehdi Məmmədovun H.Cavid irsinə həsr olunmuş «Acı fəryadlar, şirin arzular» kitabı («Gənclik», Bakı, 1983-cü il) xüsusi maraq doğurur.

Dövründən asılı olmayaraq, H.Cavid haqqında yazan tənqidçi və tədqiqatçıların çoxu onun yaradıcılığının mürəkkəbliyi və təhlil çətinliklərindən bəhs etmiş və etməkdədirlər. Belə bir etirafla M.Məmmədovun əsərində də qarşılaşırıq: «Cavid əsərlərinin təhlilini çətinləşdirən bir cəhət də var: bütün klassik əsərlər kimi onların da müxtəlif ideyası həmişə göz qabağında, üzdə olmur, düstur və deklarasiya tərzində dərhal və aşkar təqdim olunmur. İdeya hadisələrin axarından, xarakterlərin inkişafından, əsərdən bütünlüklə alınan təəssüratdan hasil olur». Lakin bu həqiqət Cavid sənətinə yanaşmanın düzgün elmi-nəzəri

metodu kimi müəllifin özünün də irəli sürdüyü fikirlərin istinad nöqtəsidir. Müəyyən dövrlərdə Cavid yaradıcılığına münasibətdə tənqiddin mövcud olan qüsurlarını və səhvlərini təhlildən keçirmək, vulqar sosioloji mülahizələrə təshihlər və düzəlişlər vermək, ayrı-ayrı tənqidçilərin subyektiv mövqelərini araşdırmaq bütün kitab boyu davam və inkişaf edən təqdirəlayiq cəhətdir. Tədqiqatçı real faktlara və imkanı yetdiyi materiallara əsaslanaraq, cavidşünaslığın son mərhələsində nəzərə çarpan nöqsanları da göstərir. Hətta maraqlıdır ki, alim vaxtilə özünün «Azərbaycan dramaturgiyasının estetik problemləri» kitabında irəli sürdüyü bir çox hökmlərin yanlış olduğunu da etiraf edir.

M.Məmmədov kitabda sənətkarla şəxsən yaxınlığına, müəllim-tələbə rəftarına əsasən H.Cavidin mübarizə həyatının yeni səhifələrini yazır. Tədqiqatçı Cavidin mühazirələrinə istinad edərək, onun ədəbiyyat nəzəriyyəsinə və tarixinə, ayrıca romantizmə, ədəbiyyatın ideyalılığı və bədiiliyinə dair mülahizələrini aydınlaşdırır və ümumiləşdirir.

M.Məmmədov H.Cavid lirikasının xarakterik xüsusiyyətlərini bu lirikanın özündən çıxış edərək müəyyənləşdirir. Alimin təqdimində Cavid lirikasının inkişafı, ciddi novatorluq keyfiyyətləri qazanması sənətkarın əqli və fikri inkişafının nəticəsidir. Görkəmli şairin bir çox şeirində irəli sürülən problemlər, fikir və düşüncələr, hətta bir sıra suallar, həyəcanlar belə o dövrün narahat insanların psixologiyasını əks etdirən bədii nümunələr kimi səciyyələndirilir.

Müəllif H.Cavid lirikasını onun dramaturgiyasından ayırır. Əksinə, belə bir təcridin qeyri-elmiliyini vaxtında müəyyənləşdirmək qabiliyyəti sənətkarın lirik şeirlərinin dramaturgiyaya yaxınlaşmasının, həmin şeirlərdə dramaturji elementlərin aşkara çıxarılmasının əsası olur. «Dramatizm iksiri təbii vergi, istedad əlaməti kimi, Cavid poeziyasında əzəl başdan duyulur,

onun lirikasının hələ ilk nümunələrini dramatikləşdirir». Beləliklə, Cavid şeirinin və dramaturgiyasının ideya əsasları ilə yanaşı və onunla vəhdətdə bu sənətin poetikası öyrənilir. Məhz belə araşdırma Hüseyn Cavidə yalnız həqiqəti dərkən deyil, həmçinin bundan daha çox həqiqətin dərinədən kəşfinin müəllifi kimi tanıtdırır.

M.Məmmədov H.Cavid faciələrindən ayrı-ayrılıqda danışsa belə onlar bir xətt üzərində qararlaşıb və bütövlükdə sənətkar idealının və sənətkarın həyat konsepsiyasının ifadəsinə çevrilir. Çünki tədqiqatçı hər hansı əsərə yalnız «mənzum faciə» anlayışı ilə yanaşmır, o, öz axtarışlarını «Cavid teatrı» problematikasının şərhinə doğru yönəldir. Bir sənətkarın adı ilə məşhurlaşan teatrdan danışmaq isə ilk növbədə bənzərsizliyin meydana çıxarılması deməkdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, şübhəçilik Şeyx Sənanın xarakter cizgisi kimi deyil, daha artıq dərəcədə onun dünyagörüşü səviyyəsinə qaldırılır. «İblis obrazı fəvqəltəbii qüvvədən təbii qüvvəyə, simvoldan həqiqətə, şeytandan sanki insana çevrilir» və bu çevrilmə Cavid sənətinin özünəməxsusluğu kimi görünür. Mehdi Məmmədov «Ana», «Şeyda», «Şeyx Sənan» və «İblis» əsərlərinin müəllifi Hüseyn Cavidə ədalət soracağında olan sənətkar-mütəfəkkir kimi görür və göstərir.

«Acı fəryadlar, şirin arzular» monoqrafiyasında H.Cavidin sovet dövrü yaradıcılığı hərtərəfli şəkildə izah edilir. Uzun müddət «Afət», «Peyğəmbər», «Topal Teymur» əsərlərinin yarandığı illərə verilmiş «böhran dövrü» adı «barlı-bəhərli illər» kimi dövrləşdirilir. Yeni həyata həsr olunmuş iri pyeslərin rus dramaqiyası tarixindəki kimi Azərbaycan ədəbiyyatında da 20-ci illərin sonlarına yaxın yazılması faktı və beləliklə, həyat həqiqəti ilə bədii həqiqətin arasındakı əlaqənin çıxış nöqtəsinə çevrilməsi H.Cavidə qarşı yönəldilmiş «müasir həyatdan yazmamaq» ittihamının əsl elmi bəraətinə çevrilir. Digər tərəfdən,

bədii əsərlərin müasirliyini onların idrak əhəmiyyətində axtarmaq isə tarixə üz tutan Cavidə düzgün baxışın yolunu işıqlandıran alim tapıntısı olur. Bu mənada kitabın ən qiymətli hissələrindən biri «Peyğəmbərin və Topal Teymurun şərikli qılıncı» adlanır. Müəllif, hər şeydən qabaq, tarixi hadisələrə və şəxsiyyətlərə münasibət məsələsini, «tarixi faktlara müti olmaq, onlara pedant dəqiqliyi ilə riayət eləmək» prinsipini, daha doğrusu, prinsipsizliyini aydınlaşdırır.

H.Cavidin tarixi əsər yaratmaq təcrübəsi bilavasitə onun tarixə xüsusi münasibətindən doğulub və qazanılıb. Cavid üçün müəyyən dövrün elmi tarixini oxuyub bu tarixi bədii əsərə çevirmək – süjetləşdirmək yox, bədiilik zirvəsi ilə tarixi tanıtmək əsas tələb olub. Buna görə də M.Məmmədov Peyğəmbərin və Topal Teymurun şərikli qılıncından danışmaqda haqlıdır. Bir-birindən uzaq əsərlərdə yaşayan iki tarixi şəxsiyyətə «şərikli qılınc» vermək – H.Cavidin tarixə sənətkar baxışının düzgün oxunuşunda şəriksiz alim mövqeyi qazanmaq deməkdir. Topal Teymur obrazının təhlilində də tədqiqatçı əsərin janr, üslub poetikasından, bədii ifadə xüsusiyyətlərindən çıxış edir. Faciədə «Teymurnamə» yazmağın «yarı ciddi, yarı istehza ilə şair Kirmaniyyə həvalə edilməsi» haqqındakı bədii faktın elmi açılışı, Yıldırım Bəyazid sarayındakı «Cücənin tərsinə çevirdiyi «ierarxiya pilləkəni»nin məntiqi təhlili dramaturqun idealizədən çox uzaq olması həqiqətini bir daha təsdiqləyir.

M.Məmmədov H.Cavidin yalnız ayrı-ayrı əsərlərini, obrazlarını deyil, onun bütöv yaradıcılığını və bu yaradıcılığın inkişaf meyillərini araşdırır. Cavid dramaturgiyasının irəliyə doğru hərəkətində «Knyaz» faciəsi yeni bir mərhələnin başlanğıcı kimi izah olunur. Sənətkarın əsərlərindəki sinfi münasibətlərə xüsusi səy və maraq göstərən alim qələmi Antonla Knyaz arasındakı mübarizənin mahiyyətini, müxtəlif cəbhələrin məğlu-

biyyət və qələbəsinin xarakterini daha böyük vüsətlə ifadə edir. «Azər» poemasını «Cavid romantizminin yüksək zirvəsi» kimi qiymətləndirən tədqiqatçı ehtirası «Səyavuş» əsərində də barışmaz sinfi ziddiyyətlərin inikasındakı ideyalılığın gücünü göstərmək təşəbbüsündə reallaşır.

Sistemli tədqiqatın nəticəsi kimi varislik probleminin təhlili sənətkarın özündən başlayaraq yaratdığı obrazların çərçivəsinə qədər davam edir. Beləliklə, müəllif ideyaları əsərdən-əsərə bir-birini tamamladığı kimi, poetika baxımından da qırılmaz və üzvi əlaqələr yarandığı aşkarlanır. Topal Teymurun Keykavus, Əfrasiyab, Alp Arslan kimi sələflərinin, sonsuz qalmayan üsyankar Şəmsanın nəslinə mənsub Altay və Yalçın, Sevda və Yusiflərin kitabda qabarıq təhlili və bu mövqedən sistemləşdirmə M.Məmmədovu H.Cavid yaradıcılığına xüsusi münasibəti olan nəzəriyyəçi-tədqiqatçı kimi tanıdır.

M.Məmmədov bu mənalı kitabı qüsurlardan da xali deyildir. Belə ki, kitabda H.Cavidin ilk yaradıcılıq mərhələsində yazdığı bir çox şeirində öz ifadəsini tapan bədbinlik və ümitsizlik motivləri sənətkarın zəifliyi kimi izah olunur. Doğrudur, tədqiqatçı monoqrafiyada bu bədbinliyin «dünya kədəri» konsepsiyasına doğru apardığını qeyd etsə də, əsas fikir öz qüvvəsində qalır. Bizə görə isə H.Cavidin ilk şeirlərində özünü göstərən lirik qəhrəmanın ağrı və acısı, qəm və kədəri mürəkkəb və ziddiyyətli dövrün insanlarının keçirdiyi duyğulardır ki, bu, həyatın doğru və düzgün bədii inikasından irəli gəlirdi.

Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü Abbas Zamanovun redaktorluğu ilə nəşr olunan «Acı fəryadlar, şirin arzular» kitabı Cavid sənətinin qüdrətini açmaq baxımından cavidşünaslığa yeni sanballı töhfədir.

«ƏDƏBİYYATIMIZ, MƏNƏVİYYATIMIZ»

Qasım Qasımzadə şair kimi nə qədər məşhurdursa, alim kimi bir o qədər az təbliğ olunur. Lakin əhəmiyyətli budur ki, onun şəxsiyyətində və həyatında yaradıcılığın bu iki sahəsi bir-birini tamamlayır. «Ədəbiyyatımız, mənəviyyatımız» kitabı Q.Qasımzadənin tənqidçilik və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinə geniş və hərtərəfli nəzər yetirmək üçün real şərait yaradır. Belə ki, kitabda toplanmış məqalələr həm müəllifin ədəbiyyatımızın hansı problemləri ilə məşğul olmasının aydın mənzərəsini canlandırır, həm də onun ədəbiyyatşünaslıq tərcümeyi-halının az qala bütün tarixi barədə tam qənaət hasil etməyə imkan verir.

Kitab dörd hissəyə bölünmüşdür: «Yazıçı şəxsiyyəti, yaradıcılıq problemləri», «Milli ənənə və metod», «Rübai müdrikliyi», «Ədəbiyyat və mənəviyyat».

Tənqidçini bir yaradıcılıq daxilində yaranmış əsərlərin bir-birini necə inkişaf etdirməsi və tamamlaması, gənc yazıçını ağsaqqal yazıçıları hansı məqamlarda irəlilətməsi daha artıq dərəcədə düşündürür. Məhz buna görə də birliyi, vahidliyi izləyən duyğu və düşüncə S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim kimi sənətkarları bir rübainin misraları kimi təqdim edir.

Ədəbiyyat tariximizdə az hallar olmamışdır ki, forma müəyyənliyini aparıcı amil kimi götürüb mübahisəyə, sonra isə nifaqa rəvac vermişlər. Bəlkə də belə «predmet»siz diskussiyalar onları aparanların özlərindən xəbərsiz sənətə dəxli olmayan şəxsi münasibət ayrılığına gətirib çıxarmışdır. Bunun ağırlı nəticələrini hiss edən müəllif bu cür məsələlərin dərinliyinə doğru getməyi daha üstün tutur: «Sərbəst vəznli, əruz, qafiyəli, qafiyəsiz, yaxud hər hansı başqa formalı şeiri milli poeziya üçün yeni yol və ya köhnəlik kimi qələmə vermək yanlış fikirdir. Novatorluq şairin həyata realist dünyabaxışı ilə əlaqədar keyfiyyətdir. Sərbəst şeir-

də də, heca vəznində də xalqın milli varlığını tərənnüm edən əsərlər də, onu təhrif edən əsərlər də yazıla bilər. Bu, şairin istedadından, ideya mövqeyindən, nə dərəcədə milli simaya malik olmasından, seçdiyi formaya yiyələnmək bacarığından asılıdır».

Sənətin qanunlarının, bədii incəliklərinin təhlili məqamı gələndə isə Q.Qasımzadə hər hansı bir yazıcının məhz özünə-məxsusluqlarını göstərməyə daha çox səy edir və təbii ki, yazıcını onun müasirindən fərqləndirmək tələbi yenə də tədqiqatçılığın mühüm vəzifəsi kimi öz gücünü saxlayır. Bunun üçün də S.S.Axundov obraz yaratmaq məharətinə görə qiymətləndirilir, onun əsərlərinin zərərli vərdişlərə qarşı tarımlanmış mübarizə gücü izah edilir. M.Arif tənqidindəki şəxsiyyət obrazının parlaq cizgiləri, tənqidçinin əsərə yanaşma metodunun xüsusiyyətləri, M.Cəfər tənqidindəki həyat hadisələrinə qüvvətli təmasın istiqamətləri, K.Talıbzadənin tədqiqlərində isə tənqidi irsin tarixi inkişafda öyrənilməsi prinsipinin əsas amil kimi götürülməsi konkret faktlarla şərh olunur. Həmçinin M.Hüseynin həyatdakı və sənətdəki fədakarlığı, M.İbrahimovun yaradıcılığında mövqe planı daha dəqiq duyulur və mənalandırılır. S.Vurgundakı böyük ideyalıq, müşahidə ilə bədii inikasin sıx vəhdəti, S.Rüstəm poeziyasının quruculuq gücü, R.Rzadakı cürət və «zamanın-vaxtın karına gələn bədii sərvət yaratmaq» qüdrəti, M.Rahim şeirinin alovu və istisi daha qabarıq xüsusiyyətlər kimi təqdim edilir. Ə.Vəliyevin həyatında gördüyü adamları bədii qəhrəmana çevirmək vərdişi, İ.Əfəndiyevin ideya-məzmunla yanaşı üsuldakı müasirliyi, O.Sarıvəllinin poetik proqnoz vermək ustalığı, M.Seyidzadənin uşaqlarla dil tapmaq bacarığı, N.Xəzrinin zəhmət eşqi, S.Rüstəmخانının fərasətli övlad sözü söyləmək xüsusiyyəti uca tutulur. Hətta bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının özünün də səciyyəvi cəhətlərini göstərmək mənəvi borc hesab edilir: «Milli folklorun bətnində doğulan bir sənət nəhrinə özgə çeşmə-

lərdən nə qədər təzə arxlar qoşulsa da, onun dumduru suyu bulanmışdır. Tarixi çox qədimlərə gedib çıxan yazılı ədəbiyyatımız öz başlanğıcını bu doğma gur mənbədən götürdüyündən əsrlər boyu məcrasını genişləndirə-genişləndirə irəliləmişdir».

O da yaxşı məlumdur ki, Q.Qasımzadəni bir ədəbiyyatşünas kimi millilik və beynəlmillilik, onların qarşılıqlı əlaqəsi daha çox məşğul etmişdir. Həmin mövzu onun həmişə sadıq qaldığı mövzudur. Bunu kitabın bir neçə məqaləsinin elə adındaca görmək olar: «Milli iftixarımız», «Sosialist realizmində milli müəyyənlik», «Estetik idealın milliliyi», «Milli ədəbiyyatların taleyinə dair tədqiqlər». Buradan o da tamamilə aydın görünür ki, müəllif milliliklə beynəlmilliliyin əlaqəsini məhz millilikdən başlayaraq izah edir, bu əlaqələrdən milliliyin kök, əsas olması daha inandırıcı nəticələrin zəmini olur.

Kitabda başqa bir mühüm və maraqlı məqam var: Q.Qasımzadənin millilik amili ilə bağlı bəzi aktual məsələlərə münasibətini ayırı-ayrı məqalələrdə arayıb-axtarmaq lazım gəlir. Yəni o, bir tərəfdən ədəbiyyatının yazıçı yaradıcılığının əsas cəhətlərinin aşkarlanmasında millilik amilinə üstünlük verir, digər tərəfdən də milliliyin ədəbi-fəlsəfi kateqoriya kimi bütün tərəflərini işıqlandıрмаğa səy göstərir. Milliliyin tarixi və millətin yaranması tarixindən qədimliyi «Kompas əqrəbi kimi» məqaləsində araşdırılır, milli ənənənin xüsusiyyətləri, onların ədəbiyyatda və folklorlarda yaşaması həqiqəti «Yazılı ədəbiyyatın folklorla əlaqəsi» məqaləsində şərh edilir. Milli əlamətlərin təkamül prosesi «Zirvəyə gədən yol», milli xarakterin inkişafında rol oynayan amillər isə «Gözəllik və ləyaqət» məqalələrində səciyyələnilir. Millilik və sinfilik, milliliyin sinfilikdən geniş mənə kəsb etməsi məsələləri «Tarixə müasir baxışın yeniliyi» məqaləsində öz elmi həllini tapır.

Əsl bədii nümunənin ciddi həyati əsasa malik olması danılmaz həqiqətdir. Çünki əsərin gücü həyati müşahidənin gü-

cündən asılıdır: yəni sən nəyi görürsən və necə görürsən? Bu mənada yaşanılmış günə və aya bağlılıq Q.Qasımzadənin yalnız şeirləri üçün deyil, həmçinin məqalələri üçün də səciyyəvidir. Həmin amilin məqalələrində müşahidəsi isə şeir yaradıcılığı ilə müqayisədə daha çox cəlb edicidir. Söhbət ondan gedir ki, Q.Qasımzadənin ədəbi-elm məqalələrində bəhs edilən yazıçının özü ilə əlaqə və ünsiyyətin mənasına diqqət, heç də onların yaradıcılığına maraqdan az əhəmiyyət kəsb etmir. Buna görə də M.Hüseyn, İ.Əfəndiyev, O.Sarıvəlli, Ə.Cəmil, M.Seyidzadə, N.Xəzri, M.Tursunzadə və başqalarına dair yazılarda tərcümeyihal faktları, xatirə yaddaşı ciddi və aparıcı mövqeyə qalxır.

Hər hansı ömür faktı Q.Qasımzadə qələmində bədii bir nümunəyə çevrilməli olduğu halda, məqalə materialına çevrilir və bu, müəllifin məqalələrinin səciyyəvi cəhəti kimi onun yazılarına oxunaqlıq – publisistik ton verir. Hətta buraya müasirlik axtarışlarını əlavə etsək, alimin tədqiqatlarının xarakteri tam aydınlaşmış olur. Məsələn, o, Ə.Vəliyevin «Bir cüt tərən» povestindən danışarkən yazır: «Bir cüt tərən» əsərindəki hadisələr fədailərin məğrur Zəngəzur qartallarının daşnaklar üzərində qələbəsi ilə qurtarır. Onlar da bir anlıq qanadlarını yığıb alovlu gözlərini irəliyə zilləmiş, gələcək döyüşlərə hazır vəziyyətdə dayanmışdır. Əsl xoşbəxtliyi öz doğma xalqına xidmətdə görə, qəhrəmanlıq, mərdlik ənənəsi ilə tərbiyələnmiş bu igidlər tərənlar oylağının üzərinə yeriyəcək hər hansı təhlükəni yenə də dəf etmək əzmindədirlər».

Hər hansı bir əsərdə və yazıçı yaradıcılığında doğma duyğuların çoxluğuna inam yaratmaq, yazıçı ilə oxucu arasındakı əkiz hisslərin varlığına məhəbbət oyatmaq təqdirəlayiq cəhətlər kimi, bu kitabın həmişəyaşarlığını təmin edir.

ƏDƏBİ PROSES

Şamil Salmanov.

«Müasirlik mövqeyindən», «Yazıçı», 1982

Yenicə çap olunmuş monoqrafik əsər, yaxud məqalələr toplusu öz müəllifinin yaradıcılıq nailiyyətlərini və tədqiqat imkanlarını layiqincə nümayiş etdirə biləndə daha mənalı və daha əhəmiyyətli görünür. Bu mənada Şamil Salmanovun «Müasirlik mövqeyindən» kitabı onun tənqidçilik fəaliyyətinin istiqamətlərini, elmi axtarışlarının yönünü düzgün müəyyənləşdirmək üçün xeyli əsas verir.

Ş.Salmanov müasir ədəbi-bədii prosesini izləyən, bu prosesin inkişaf meyillərini arayıb axtaran, sənətkar mövqeyi ilə bədii yaradıcılıq arasındakı əlaqələri tapıb öyrənən bir tənqidçidir. Tənqidçilik onun üçün ədəbiyyatşünas alim olmağın başlanğıcı və ilk addımıdır. Ş.Salmanovun «Mən tənqidçiyəm və təbiidir ki, birinci növbədə... ədəbi inkişaf, ədəbi axtarışlar barədə düşünürəm» fikri də çox şeyi ifadə edə bilir. Belə bir mülahizə müəllifin sadəcə olaraq tənqidçilik etirafı deyil, daha çox tənqidçiliyin vəzifələri barədəki qənaətinin təsdiqidir. Elə buna görə də bir sıra məqalələrdə ədəbiyyatın və bədii yaradıcılığın, sənətkarın və ayrı-ayrı janrların məqsəd və vəzifələrindən, bu vəzifələrin xarakterindən danışılması təbiidir.

Ş.Salmanov 20-ci illər ədəbi-tənqidi fikrinin təhlili zamanı, bu tənqidin ədəbiyyat və inqilab haqqındakı, yeni bədii prosesin inkişaf yolları barəsindəki «düşüncələrini» ön plana çəkir. Bu vəzifələrin həllində və həyata keçirilməsində tənqidin səmərəli təşəbbüslərinə xüsusi əhəmiyyət verir.

Müəllif S.Vurğunun tənqid barədəki mülahizələrini araşdırarkən şairin ədəbi tənqidin vəzifələrindən ürək yangısı ilə

danışmasını «böyük sənət mövqeyinin» nümayişi kimi mənalandırır.

Kitabda şair və yazıçıların sənət vəzifələri ədəbiyyatın vəzifələri ilə əlaqələndirilir və çox vaxt ona yaxınlaşdırılır. Belə ki, M.Müşfiqin bilavasitə öz poeziyası qarşısında qoyduğu konkret vəzifələri ifadə edən «Şeirim» adlı proqram əsərindən tənqidçinin ayrıca danışmasına təsadüf kimi baxmaq olmaz.

Tənqidçi «Müasirlik mövqeyindən», «Yeni meyar axtarırları» məqalələrində partiya və dövlət tərəfindən irəli sürülmüş direktiv və qərarlarda qoyulan məsələlərin ədəbi həyatda oynadığı mühüm rolu təhlil edir. Daha geniş götürdükdə, həmin məqalələrdə partiya və xalq tərəfindən irəli sürülən tələblərə partiyalılıq və xalqilik mövqeyindən verilən cavablar səciyyələndirilir.

20-ci illərdən üzü bəri tənqid prosesinin müxtəlif dövrlərindən və müxtəlif tənqidçi şəxsiyyətlərindən az və ya çox dərəcədə danışmalı olmuşdur. Belə ki, 20-30-cu illərin mürəkkəb və təzadlı mərhələsini saf-çürük etmək («Partiyalılıq və ədəbi tənqid»), müharibə dövrünün və 50-60-cı illərin inkişaf meyllərini müəyyənləşdirmək («Oktyabr və Azərbaycan ədəbi tənqidinin inkişafı»), son illərdəki ədəbi tənqidin vəzifəsini ümumiləşdirmək və elmi-nəzəri müvəffəqiyyətlərini araşdırmaq («Ədəbiyyatın təcrübəsi və tənqid» silsiləsi) əslində elə bu mərhələlərin özünəməxsusluqlarını aşkara çıxarmaq deməkdir. Eyni zamanda əgər söhbət ayrı-ayrı tənqidçilərdən gedirsə («Əli Nazimin tənqidi görüşləri», «Mikayıl Rəfili»), yenə də tədqiqatın mərkəzində bu tənqidçilərin şəxsi yaradıcılıq uğurlarından daha çox, onların tənqid və ədəbiyyatşünaslıq tarixindəki rolları dayanır.

Bütün bunlara tənqidçinin Azərbaycan sovet ədəbiyyatının çoxillik yüksəliş yolunu diqqətlə və sistemli öyrənməsinin,

bu ədəbiyyatın xarakterik faktlarına yaxından bələd olmasının bəhrəsi kimi baxmaq lazımdır. Məhz belə bir zəhmətin nəticəsidir ki, Ş.Salmanov düzgün olaraq yazır: «Tənqid getdikcə faktçılıqdan, əsərin məzmununu danışmaq vərdişlərindən xilas olur, bunların əvəzində fikrə, konsepsiyaya üstünlük vermək meyli qüvvətlənir». Müasir tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda davam edən bu dialektik prosesin daha dəqiq mənzərəsini yaratmaq üçün Ş.Salmanov G.Lomidzenin «Sovet ədəbiyyatının beynəlmiləl pafosu», Z.Kedrinanın «İnsan əsasdır», N.Abalkinin «Dramaturqla dialoq», Ç.Hüseynovun «Çoxmillətli sovet ədəbiyyatının ümumilik formaları», Y.Qarayevin «Poeziya və nəsr», X.Əliyevin «Müasir Azərbaycan romanı», B.Nəbiyevin «Təzə izlər sorağında» kitablarından ayrı-ayrı məqalələrdə danışmağı daha münasib hesab etmişdir. Çox səciyyəvidir ki, Ş.Salmanovun bu tipli məqalələrində söhbət yalnız tədqiqata cəlb olunmuş monoqrafiya ilə məhdudlaşmır, həmçinin həmin kitab müəyyən bir nəzəri problemin şərhində vasitəyə çevrilir.

Tənqidçi müəyyən ədəbi fakt və hadisələri təhlil edərkən, insan münasibətlərini və həyatın özünü ən layiqli meyar kimi götürür. Bu cəhət onun bədii yaradıcılığın problemlərindən bəhs edən məqalələrində daha bariz şəkildə meydana çıxır.

Ş.Salmanovun təhlillərində dramaturgiya və nəsrə nisbətən şeir yaradıcılığının problemləri mühüm yer tutur. Buna görə də tənqidçi şeirin öz janr imkanlarından, öz tələblərindən çıxış etməyi daha məqsədəuyğun hesab edir. Əgər Ş.Salmanov tənqidçilərin əsərlərindən danışanda tənqidçi «mən»ini, bədii yaradıcılığıqdan danışanda yazıçı «mən»ini ön plana çəkirsə, bu, sadəcə olaraq təhlilləri müasir nəzəri fikrə yaxınlaşdırmaq məqsədi deyil, daha çox tədqiqat obyektəlinin spesifik cəhətlərini aşkarlamaq cəhdidir. Belə ki, tənqidçinin «poeziya tədqiqatlarında» üç «mən» yanaşı çıxış edir; bunlardan ikisi şair və

tənqidçinin özü ilə bağlı olan «mən», üçüncüsü isə lirik «mən»-dir. Onlar ayrı-ayrı mövqeləri təmsil etsə belə, sanki bir xətt üzərində yerləşərək, bütövlükdə nəzəri təqdimatın əsası olurlar.

Ş.Salmanov həm R.Rzadan, həm Ümumittifaq ədəbiyyat-şünaslıq nümunələrindən, həm də öz qələm yoldaşlarının əsərlərindən, həm böyük mərhələnin ədəbi hadisələrindən, həm də günün, ilin bədii prosesindən yazır və bunlar onun üçün əlvan rənglərə çevrilir.

1983

FAYDALI TƏDQIQAT ƏSƏRİ*

Azərbaycan Sovet komediyasının yaranmasında və inkişafında, milli teatrımızın yüksəlişində müstəsna rolu olan Sabit Rəhmanın dramaturgiyası ədəbi tənqidin diqqətini 40-cı illərdən cəlb etməyə başlamış, yazıçının dramaturji istedadı püxtələşdikcə onun yaradıcılığına olan maraq da artmışdır. Onun dramaturgiyasının Azərbaycan ədəbiyyatında komediya janrının inkişafı ilə vəhdətdə tədqiq etmək həm Sabit Rəhman dramaturgiyasının uğur və kəsirlərini, həm də yeni tipli komediyalarımızın səciyyəvi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa geniş imkan verir. Filologiya elmləri namizədi Arif Səfiyevin «Sabit Rəhmanın komediyaları» kitabında məsələyə məhz bu baxımdan yanaşılmış, ədibin dramaturgiyası janrın inkişaf tarixi ilə qırılmaz əlaqədə öyrənilmişdir. Bu da yaxşı haldır ki, müəllif tədqiq etdiyi yazıçının yaradıcılığı fonunda Azərbaycan komediyasının estetik mənbələrinə ümumi bir nəzər salmış, yeni dövrdə yazılmış komediyalarımızdakı yüksək sənətkarlığın mənbəyini klassik komediyənəvislərimizin (M. F. Axundov, N. Vəzirov, Ə. Haqverdiyev) ədəbi təcrübədə sınaqdan keçirdikləri möhkəm bədii zəmində axtarır.

Müəllif Sabit Rəhmanın komediyaya meylini doğru olaraq, bir tərəfdən onun yetişdirdiyi və tərbiyələndiyi ədəbi mühit, M. F. Axundov ənənələri, o biri tərəfdən isə dramaturqun özünün ədəbi istedadı, hadisələrə münasibəti və həyatı idrak üsulu ilə əlaqələndirib. Sabit Rəhmanın yaradıcılığında komediyaların yaranması yolunu izləyən müəllif bunun ilk rüşeymlərini yazıçının hekayələrində görür.

* Məqalə Zaman Əsgərli ilə birlikdə yazılmışdır.

Tədqiqatçı öz mülahizələrini, əsasən, ayrı-ayrı əsərlərin təhlili prosesində irəli sürərək onları nəzəri fikrin müddəaları ilə əsaslandırır. O, belə bir qənaətə gəlir ki, dramaturq tamaşaçını düşündürmək üçün onu təsvir etdiyi hadisələrin həyatiliyinə inandırmalıdır. Tədqiq etdiyi yazıcının yaradıcılığına məhz bu tələblə yanaşı, A. Səfiyev S.Rəhman komediyalarının ideyabədi pafosunu, təsir gücünü onların həyatiliyində, hadisələrin reallığında görür. Onun yazıçıya iradları da həmin meyarın zəif olduğu nöqtələrdə başlanır.

Kərəmov və «kərəmovçuluğun» təhlili, «Xoşbəxtlər» pyesində ailə və əmək münasibətlərindəki ziddiyyətlərin şərhli, Əliqulu ilə bağlı problemlərin izahı bu baxımdan maraq doğurur. Həmçinin müəllif S. Rəhmanın ədəbi müvəffəqiyyətlərini maraqlı konflikt qurmaq, xarakterlər yaratmaq bacarığında görür.

Sosialist gerçəkliyi ilə əlaqədar olan ictimai məsələlər («Toy»), əxlaqi-etik problemlər («Xoşbəxtlər») və insanın mənəvi aləmi («Əliqulu evlənir») ilə məşğul olan dramaturq öz komediya yaradıcılığında elə bir inkişaf xətti keçmişdir ki, bu inkişaf xəttini ardıcılıqla izləmədən ciddi elmi fikirlər irəli sürmək çətindir. Məhz bu yolla gedən tədqiqatçı Kərəmovla Dadaş, Səlim («Aydınlıq») və Əliqulu («Əliqulu evlənir») obrazlarının müqayisəli təhlilini verərək, oxucuya dramaturqun xarakter axtarışlarının nəticələri barədə məlumat verir. Monoqrafiyada həmin obrazların ictimai mühitdə yeri, tərbiyəvi funksiyası, eyni zamanda ədibin priyomları təhlil olunur.

Tədqiqatçı yeri gəldikcə S.Rəhman yaradıcılığının ümumi keyfiyyətlərini də göstərir. Kollektivin səhv yol tutan personaqla qanunauyğun təzadda təsvir olunması, müsbət surətlərin lirik boyalarla verilməsi, ideyalılıq baxımından dərin ictimai məsələlərə toxunulması və bu tipli xüsusiyyətlər dramaturqun yaradıcılığı üçün səciyyəvi əlamətlər kimi müəyyənləşdirilir.

Sabit Rəhman öz komediyalarında yalnız cəmiyyətin inkişafı ilə ayaqlaşmayan adamların gülünc vəziyyətini təsvir etməmiş, həmçinin belə adamların mənfi xüsusiyyətlərini açıb göstərən müsbət surətlər də yaratmışdır. «Toy» komediyasında Surxay, Ziyət, Zalxa, «Xoşbəxtlər»də Nəsirov, Mürşüd, Sadıq, «Aşnalar»da Rəhilə, Murad, Qumru, «Aydınlıq»da Fəridə, Cavad, Sünbül, Nazilə, «Əliqulu evlənir»də Xəlil belə müsbət adamlardır. Yazıçı dramatik əsərlərində qaldırdığı yüksək ictimai ideallar uğrunda mübarizəni bu surətlər vasitəsilə davam etdirir.

A. Səfiyev tədqiqat zamanı mənfi surətlərlə yanaşı həmin müsbət surətlərin də təhlilinə geniş yer vermiş, qarşılıqlı surətdə onların xarakterik cəhətlərini işıqlandırmışdır. Həm də tədqiqatçı təhlil prosesində müsbət surətlərə ideal səviyyə-sindən deyil, müsbət komediya surəti mövqeyindən yanaşmış, onların səciyyəvi cəhətlərini layiqincə göstərə bilmişdir. Bu cəhətlər Xəlil, Cavad, Nəsirov, Surxay kimi surətlər haqqında deyilən fikirlərdə əks olunmuşdur. Lakin mənfi surətlərin təhlilindən fərqli olaraq müsbət surətlərin təhlilində bəzi mübahisəli, yaxud daha ətraflı izaha, inandırıcı müddəalara ehtiyacı olan hökmlərə və ziddiyyətli fikirlərə təsadüf olunur.

Ümumiyyətlə, Arif Səfiyevin «Sabit Rəhmanın komediyaları» kitabı komediyalarımızın yüksək elmi-nəzəri baxımdan öyrənilməsi işində uğurlu bir addımdır.

1979

BƏŞƏRİ İDEALLAR MÖVQEYİNDƏN*

Son vaxtlar Azərbaycanın ədəbi-mədəni əlaqələri daha da genişlənməyə başlamışdır. Bu, bir tərəfdən müasir tarixin özü ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən də həmin sahədəki qədim ənənələrin dirçəldilməsi ilə əlaqədardır.

Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, yeni münasibətlərin əsas məzmununu bir tərəfin deyil, hər iki tərəfin ədəbi-mədəni məsələlərə diqqətlə yanaşması təyin edir. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünasları qonşu xalqların ədəbiyyatlarına, onların klassiklərinə qiymət verdikləri kimi, qonşu xalqların tənqidçi və tədqiqatçıları da Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri ilə məşğul olurlar. Onun ən bariz nümunəsi bu yaxınlarda İstanbulda ayrıca kitabça şəklində çap olunmuş Yavuz Akpınarın «Azəri ədəbiyyatında Namiq Kamal» əsəridir.

Bəri başdan qeyd edək ki, ədəbiyyatımızın gözəl və yorulmaz tədqiqatçılarından olan Yavuz Akpınarın həmin tədqiqatı «Türklük araşdırmaları dərgisi»ndə məqalə şəklində çap olunmuşdur. Bu tədqiqat hər iki ədəbiyyatı yaxşı bilən, onun hadisə və faktlarından diqqətlə baş çıxaran, ədəbi əsərlərə bəşəri dəyərlər mövqeyindən yanaşan bir müəllifindir.

Y.Akpınar Namiq Kamal sənətinin əbədiliyini aydın görür və yazır: «O, artıq bütün dövrlərdə hürriyyət tərəfdarlarına ən ümitsiz anlarında belə yol göstərəcəkdir». Elə Azərbaycanda Namiq Kamal yaradıcılığına məhəbbət, onun əsərlərindən faydalanma da məhz bu cəhətlə bağlı olmuşdur.

Tədqiqatda XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərindəki ictimai-siyasi həyat təhlil olunur. 1905-ci ildən sonrakı mətbuat nəzərdən keçirilir və ədəbi hərəkata ümumi qiymət verilir. Eyni

*Məqalə Abbas Zamanovla birlikdə yazılmışdır.

zamanda, N. Kamalın da əsərlərinin bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanda nəşr olunması ayrıca qeyd edilir.

Müəllif Ömər Faiq Nemanzadənin və Əziz Şərifin N.Kamal haqqında mülahizələri üzərində ətraflı dayanır, türk klassikin əsərlərinin çevrilib çap olunması barədəki faktları diqqətlə araşdırır.

Y. Akpınar Namiq Kamalın Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrini, daha doğrusu, N.Kamalın əsərlərinə Azərbaycanda olan marağın hərtərəfli şərh üçün müəyyən problemlərin təhlilini daha üstün tutmuşdur. Bu mənada N.Kamalın dərslilər, dərslər kitabları vasitəsi ilə Azərbaycanda yayılması məsələsi ön plana çəkilmişdir. Müəllif faktlara istinad edərək, düzgün olaraq yazır ki, Fərhad Ağzadənin «Ədəbiyyat məcmuəsi» (1912), H.Cavid və A.Şaiqin «Ədəbiyyat dərsləri» (1919), İ.Hikmətin «Türk ədəbiyyatı tarixi» (1923 – 1927), İ.Hikmət, A.Musaxanlı, A.Şaiq və s. tərəfindən hazırlanmış «Ədəbiyyat dərsləri» (1928) kitablarında N.Kamala müəyyən yer ayrılmışdır. Bunun isə ciddi əhəmiyyəti onda idi ki, hələ azərbaycanlı uşaqları ilk yaşlarından bu böyük yazıçını tanıyır və onun şeirlərini əzbərləyirdilər.

Tədqiqatçı Namiq Kamalın M. Ə. Sabirlə, Maqsd Şeyxzadə ilə, M. Hadi ilə əlaqələrindən ayrıca bəhs edir. Hər şeydən qabaq, Y. Akpınarın Azərbaycan ədəbiyyatına, onun ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığına yaxından bələdliyi üzə çıxır. Bir sözlə türk tədqiqatçısı hərtərəfli öyrəndiyi ədəbiyyat məsələlərindən yazır, bədii fakta vicdanla yanaşmağın zəruriliyini nümayiş etdirir.

Maraqlıdır ki, N.Kamalın ədəbi-tənqidi mülahizələri ilə Sabir şeirinin ideyaları arasında sıx əlaqələr aşkara çıxarılır. Eyni zamanda Sabir poeziyası ilə N. Kamal poeziyasının yaxınlıqları da konkret faktlar əsasında təhlil olunur və inandırıcı,

bizim ədəbiyyatşünaslıq üçün də aktual nəticələr çıxarılır. Belə ki, N. Kamal şeirlərində tez-tez rastlaşdığımız «osmanlılar» obrazının Sabir yaradıcılığında «qafqazlılar», «dindarlar», «tufanlılar» kimi obrazlara çevrilməsi faktı lazımi elmi səviyyədə şərh olunmuşdur. Bu onu göstərir ki, Y. Akpınar yalnız ədəbiyyat tarixi məsələlərinə deyil, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin də bir çox problemlərinə dərinləndən bələddir.

M. Hadi ilə N. Kamal yaradıcılığı arasındakı yaxınlıqları və oxşarlıqları müəyyənləşdirərkən də tədqiqatçı real faktlara əsaslanır. Səciyyəvidir ki, müəllif əksər nümunələri mətbuatın özündən götürür. Y. Akpınar müqayisələr aparmaqla elə nəticələrə gəlir ki, bu nəticələrlə mübahisə etmək tamamilə yersizdir. Məsələn, bir yerdə yazır: «Məhəmməd Hadi də Namiq Kamal kimi vətən, millət şairi, hürriyyət aşığıdır». Yəni tədqiqatçı materialın özündən çıxış edir, sənətkarlar arasındakı əlaqələri təbii yaradıcılıq əlaqəsi kimi mənalandırır.

Y. Akpınar Sabir və Hadinin N. Kamala nəzirələri üzərində də ətraflı dayanır. Onların tarixi səbəblərini, mənə yaxınlıqlarını və şeirlər arasındakı fərqləri də diqqətlə araşdırır.

Tədqiqatda Namiq Kamalın «Füyuzat» və «Şələlə» jurnallarındakı iştirakı, həmin jurnalların şairin yaradıcılığına münasibəti məsələlərinə də geniş yer ayrılmışdır. Hansı nömrələrdə türk sənətkarına yer ayrılmışdırsa, onlar bir-bir xatırlanır və şairin yaradıcılığına verilən qiymətlər təhlil edilir. Müəllif belə bir doğru qənaətdədir ki, N. Kamal yaradıcılığı yalnız müsbət və tərbiyəvi cəhətlərinə görə diqqəti cəlb etmiş və onun haqqında geniş söhbət açılmışdır. Müəllif N. Kamalın «Füyuzat» jurnalında çap olunmuş aşağıdakı fikrini nümunə gətirəndə də məhz bu cəhəti əyani şəkildə göstərmək məqsədini ifadə etmişdir: «Hər gördüyümüz kimi yazmaqda nə tərəqqi ola bilər, bir azda düşündüyümüz kimi yazmalıyıq». Səciyyəvidir ki,

Y.Akpınar da bu tədqiqatını gördüyü kimi yox, düşündüyü kimi yazmışdır.

Tədqiqatda Azərbaycan teatr həyatında Namiq Kamal dramlarının yeri də ayrıca işıqlandırılmışdır. «Vətən, yaxud Slistre», «Zavallı çocuk», «Röya» pyeslərinin tərcüməsi və səhnə təleyi müəllifi xüsusi maraqlandırmışdır. H. Ərəblinskinin, A. M. Şərifzadənin, S. Ruhullanın bir aktyor kimi N. Kamal pyeslərinin tamaşalarındakı oyunları məhəbbətlə yad edilir. Görkəmli salnaməçi Q. Məmmədlinin salnamələrində N. Kamala aid bütün faktlar da kitabçanın axırına əlavə olunmuşdur.

Azərbaycanda Namiq Kamal yaradıcılığına və şəxsiyyətinə marağın da əsl səbəbi Y.Akpınar tərəfindən dəqiq açılmışdır: «Namiq Kamal yalnız bir vətən və hürriyyət şairi olaraq zülmə, istibdada qarşı mücadilə etmiş idealist bir qəhrəman olaraq deyil, eyni zamanda yeni ədəbiyyat anlayışının da öndə gələn bir təmsilçisi olaraq görülüyordu». Doğrudan da, sənətkarları yalnız bəşəri ideallar məşhurlaşdıra bilər. Y.Akpınar da istər türk, istərsə də Azərbaycan sənətkarlarından bəhs edəndə, məhz bəşəri ideallara malik ədəbi irsləri araşdırmışdır. Tədqiqatın da ən böyük əhəmiyyəti elə bundadır.

1990

MÜASİRLİK MÖVQEYİ

ARDICILLIQ MEYARI

Hər hansı bir ədəbiyyatşünasın tədqiqat mövzusunə və predmetinə münasibəti müxtəlif cəhətlərdən və müxtəlif yönərdən yanaşmanın xarakteri ilə müəyyənləşir. Əslində problemin aktuallığı və müasirliyi də həmin yanaşmanın həyati əhəmiyyəti ilə bağlıdır və bu, ədəbiyyatşünasla tədqiqat obyektı arasındakı əlaqənin tənzimlənmə dərəcəsinə müəyyən edir.

Hər hansı bir ədəbiyyatşünasın müxtəlif zaman kəsiklərində müraciət etdiyi bir neçə mövzu ilə ədəbiyyatşünas arasındakı ünsiyyət formasının ən ümumi cəhətinə gəldikdə isə bu ünsiyyətin aparıcı keyfiyyət göstəricisi ardıcılıqdır. Ardıcılıq yalnız oxşar və ya eyni problemin ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif tərəflərdən öyrənilməsi demək deyil. Ardıcılıq eyni zamanda, ədəbiyyatşünaslıq qarşısında götürülmüş xidməti vəzifənin yerinə yetirilməsində elmi-nəzəri yüksəlişin nümayiş etdirilməsi, vətəndaşlıq mövqeyinin sabitliyinin təmin edilməsi, ədəbi obyektdə yanaşmanın sınaqdan keçmiş və özünü doğrultmuş üsullarının təkmilləşdirilməsi və nəhayət, ədəbi-elmi mühitdə vahid bir mənzil-ünvanın tanıtılması deməkdir. Filologiya elmləri doktoru Zaman Əsgərlinin ədəbi-elmi fəaliyyəti məhz bu keyfiyyətlərə dayanır.

Z.Əsgərlinin ədəbiyyatşünaslığımızdakı addımlarının ilk tədqiqat başlanğıcı N.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" faciəsinin öyrənilməsi ilə üst-üstə düşür. Ayrıca götürülmüş bir əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin tədqiqi nadir hadisə olmasa da, bəsit və məhdud çərçivə də deyil. Başqa sözlə, hər hansı bir bədii əsərin yaranması üçün təbii-tarixi amillər əsas olduğu kimi,

həmin əsərin ayrıca tədqiqat obyektini kimi seçilməsi də elmi-nəzəri şərtlərə bağlıdır. Bu baxımdan "Müsibəti-Fəxrəddin" faciəsinin yazılması və öyrənilməsi zəminində kifayət qədər təbiət-tarixi amillər və elmi-nəzəri şərtlər mövcuddur.

Z.Əsgərlinin ən iri tədqiqat əsəri "Azərbaycan faciəsinin poetikası" adlı doktorluq dissertasiyasıdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk faciə nümunəsinin tədqiqindən bütün Azərbaycan faciələrinin araşdırılmasına doğru inkişaf ardıcılığı özünü doğrultmuşdur. İlk faciənin bədii-sənətkarlıq məziyyətlərinin təhlili üçün tətbiq olunan yanaşma üsulları, burada qazanılan ədəbi təlimat müddəaları digər faciələri dəyərləndirmək üçün meyarə çevrildiyi kimi, həmin üsulların və müddəaların, bütövlükdə ədəbiyyatşünas metodikasının təkmilləşməsinə də imkan vermişdir.

Z.Əsgərlinin bu iki sistemli tədqiqat işi arasında yazıb çap etdirdiyi məqalələr də bir-birini izləyir və tamamlayır. Onların bəziləri janrın təbiətinə yönəlmiş, bəziləri əsərin bədii strukturunun təşkili məsələlərinə həsr edilmiş, bəziləri də baş qəhrəmanların və ayrı-ayrı obrazların xarakterini aydınlaşdırmağa istiqamətlənmişdir. Janrın təbiətindən doğan spesifik cəhətlərin, bədii strukturu təşkil edən elementlərin və qəhrəmanı səciyyələndirən mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin vahid məcraya gətirilməklə ayrıca götürülmüş bir əsərdə, eyni zamanda, bir neçə əsərdə öyrənilməsi zahirən göründüyündən qat-qat çətin və mürəkkəb yaradıcılıq prosesidir. Ən ümumi isə ondan ibarətdir ki, bu mürəkkəb yaradıcılıq prosesi çıxarılan nəticələrin zəif və qüvvətli alınmasından asılı olmayaraq, o nəticələrin müəllifini zamanın və tarixin fərqli dövrlərində ortaya çıxan biləcək günahlardan qoruyur və xilas edir. Necə ki, Z.Əsgərlini ədəbi məzəmmət və töhmətlərdən xilas etmişdir.

Z.Əsgərlinin ədəbi-elmi düşüncəsi üçün hakim olan ən

səciyyəvi əlamət tədqiqat obyektinə konkret yanaşma üsuludur. O, əsərin bədii quruluşuna da, obrazların xarakterik cəhətlərinə də, yazıçının ifadə etmək istədiyi ideyaya da konkret münasibət ifadə edir, fikir və mülahizələrində əyani faktlara söykənir. Araşdırmalarında adda-budda deyil, ardıcıl və sistemli şəkildə özünü göstərən konkretlik prinsipi Z.Əsgərini özündən yaşlı ədəbiyyatşünaslara yaxınlaşdıran, öz yaşadlarının bəzilərindən və özündən sonra gələn gənc tədqiqatçılardan fərqləndirən keyfiyyətdir. Hətta sələfləri ilə aparılan mübahisələrinin bir çoxunun mərkəzində elə konkretlik ətrafında olan mətləblər dayanmışdır.

Tədqiqatçı alimin qənaəti budur ki, Əli Sultanlı "Adı var, özü yox" komediyasında Nəcəf bəy Vəzirovun müsbət ideali barədə danışsa da, həmin məsələ konkret şəkildə aydınlaşdırılmır". O, dəlillərlə sübut edir ki, Feyzulla Qasımzadə Rüstəm bəyi "özündən gücsüzlərə zülm edən" bir obraz kimi təqdim etsə də, əslində "Rüstəm bəyin zülmü heç də özündən gücsüzlərə qarşı yox, məhz, özü qüvvətdə olanlara qarşı çevrilmişdir". Yaşar Qarayev Rüstəm bəy haqqında yazır: "O, qeyrət yolunda can puç edən fanatikdir. Lakin onun "qeyrət anlayışı, "namus" anlayışı çürük və köhnəlmişdir". Z.Əsgərli isə Rüstəm bəyin "bir allahdan savayı" heç kəsdən qorxmamaq şücaətini və digər konkret xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onu "böyük xarakter, qüvvətli hiss və ehtiras, nadir təbiət sahibi kimi tanıyır və tanıtır".

Z.Əsgərlinin yazıçı və alim şəxsiyyətini təqdim etmək, bədii əsəri dəyərləndirmək, obrazın səciyyəsinə vermək, seçdiyi və bir növ vərdişə çevirdiyi təhlil mexanizmi kimlər üçünsə xırda, epizodik, cılız görünən elementlərin canlandırılması, onlara yeni nəfəs verilməsi ilə hərəkətə düşür. O, dramatik əsərdə ən kiçik detalın belə müəllif ideyasının açılmasındakı rolunu

duyur və hiss edir. Hər hansı bir obrazın ixtiyari davranış və rəftarının bu obrazın xarakterinin müəyyənlişməsində tutduğu əhəmiyyətli yeri görür və göstərir. Buna görə də ədəbiyyatşünas alimin "Dramatik əsərdə afişa", "Azərbaycan faciəsində re-marka", "Azərbaycan faciəsində monoloq" məqalələri afişa, re-marka və monoloq problemləri üzərində qurulsa da, Azərbaycan dramaturgiya tarixinin müəyyən bir dövrünü izləməyə imkan verir. Əslində o imkanı təmin edən şəraiti də adi anlayışlardan böyük mətləblərə doğru getmək bacarığını nümayiş etdirən müəllif özü yaradır.

Z.Əsgərli bütün ədəbi-elmi fəaliyyəti dövründə yazıçı və alim şəxsiyyətini qiymətləndirməkdə ardıcıldır. Ona tam aydındır ki, bədii ədəbiyyatın da, ədəbiyyatşünaslığın da inkişafı yazıçı və alim şəxsiyyətindən keçir. N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, H.Cavid, C.Cabbarlı və digər dramaturqların qüdrətli sənətkar kimi yetişməsində onların keçdikləri ömür yolunun az rolu olmamışdır. Bu sənətkarların həyat meydanında rastlaşdıqları təzadlı və ziddiyyətli insanlar, şəxsi və ictimai toqquşmalar ayrı-ayrı əsərlərdə mürəkkəb xarakterli bədii qəhrəmanlara və bədii konfliktlərə çevrilmişdir. Ona görə də tədqiqatçı alim bir tərəfdən Rüstəm bəyin M.F.Axundovun Səfər bəy, Hatəmxan ağa, Səlim bəy, Qədir bəy, Səməd bəy, Əsgər bəy kimi, eyni zamanda, N.Vəzirovun özünün yaratdığı Bayraməli bəy, Əbdürrəhman bəy, Cənnətəli ağa kimi obrazlardan fərqlənməsini onun ictimai xarakteri və dərin psixologiyası ilə bağlayır, digər tərəfdən də Nəcəf bəy Vəzirovun şəxsiyyətini onun ictimai xarakterinə və milli psixologiyasına görə dəyərləndirir.

Bədii əsərin və bədii obrazın açdığı imkanlar üzərində qurulan əlaqə yuxarıdakı kimi yalnız obrazla müəllif şəxsiyyəti arasındakı təmasla məhdudlaşmır. Bu yanaşma əlaqəsi ardıcıl-

lıq təşkil edib təhlil prinsipinə çevrilərək, Z.Əsgərini digər ədəbiyyatşünaslardan fərqləndirir. Bizim ədəbiyyatşünaslıqda təsadüf edilməyən və yaxud da nadir hallarda müəyyən cizgiləri ilə görünən bir obrazın digər obraza münasibətinin alim fikri kimi formalaşması da tədqiqatçının elmi yaradıcılığının səciyyəvi keyfiyyətlərindəndir. Z.Əsgərli faciə qəhrəmanlarına olan sevgisindənmi, faciə qəhrəmanlarının özlərinin əzəmətli və azman olmalarındanmi onların şəxsiyyət kimi alçaldılmasının, zahirən və daxilən zəif göstərilməsinin tam əleyhinədir. Bu qəhrəmanların qüvvətli obraz kimi qəbul edilməsinə nail olmaqdan ötrü monoloq və dialoqlardakı söz və işarələrdən belə tutarlı fakt və dəlil tapmaq üçün qətiyyətlə ərinmir. Necə ki, Fəxrəddinin Rüstəm bəyi "vəhşi nadan" adlandırması haqda mülahizələr onun elmi təfəkkürünə təsir edib etiraz nidaları oyadır və o da Rüstəm bəyi "dərindən təbiətli nadan" kimi səciyyələndirir.

Obraza verilmiş xarakteristika digər obraza və müəllifə aid edilməkdən əlavə ədəbiyyatşünas üzərinə köçürülürsə, onda bu ardıcılıq qeyri-adi bir keyfiyyət qazanır. Nəinki qeyri-adi, hətta bir az da inanılmaz olur. Lakin "əlahəzrət fakt" qarşısında hər şey acizdir. Z.Əsgərli 1985-ci ildə çapdan çıxmış "N.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" faciəsi" monoqrafiyasında Rüstəm bəyin monoloqunun təhlilini verərkən oradakı "mən" sözlərinin silsiləsinə istinad edir və onun xarakterindəki eqoizmi, "mənəmlilik" xüsusiyyətini ortaya qoyur. Z.Əsgərli 2000-ci ildə ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədova həsr olunmuş "Alim ömrü" kitabında isə Mikayıl Rəfilinin xarakterində "əsil-nəcabətindən gəlmə və yüksək biliyindən doğan bir ağayanaqlıq, ötkəmlik" olduğu kimi, "mənəmlilik" də olduğunu nəzərə çarpdırır. Beləliklə, səhv və doğruluğundan asılı olmayaraq, obrazla ədəbiyyatşünas - Rüstəm bəylə Mikayıl Rəfili arasında bərabərlik işarəsi

qoyulur.

Tədqiqatçı alim sələf və xələf münasibətlərindəki ədəbi varisliyə daxil olan istiqamət və meyllərin də ardıcılığını qoruyub saxlayır. Professor Əziz Mirəhmədovla Zaman Əsgərli, elmi rəhbərlə aspirant arasındakı əlaqələr bir neçə yöndə özünü göstərir.

Ə.Mirəhmədovun Məhəmməd Hadi haqqında yazdığı monoqrafiya 15 ildən sonra çap olunur. Z.Əsgərli Nəcəf bəy Vəzirova həsr olunmuş kitabının çapını 18 il gözləyir. Ə.Mirəhmədov kimi Z.Əsgərli də Moskva, Sankt-Peterburq arxivlərində işləyir.

Bunlar hərfən ardıcılıqdır!

Ə.Mirəhmədov yazdığı kitablara ad qoyarkən şəxsiyyətlərin adına üstünlük verir: "V.Q.Belinski", "A.N.Ostrovski", "Mirzə Fətəli Axundov", "Abdulla Şaiq", "Sabir", "Məhəmməd Hadi", "Azərbaycan Molla Nəsrəddini". Hətta müəyyən vaxt keçdikdən sonra "Alim-jurnalist məqaləsini "İsa Sultan kimdir?" adı ilə əvəzləmək də həmin tendensiyanın nəticəsidir. Z.Əsgərli də öz kitablarını Nəcəf bəy Vəzirov, Mirzə Şəfi Vazeh və Əziz Mirəhmədovun adı ilə tanımaq işinə prinsipliliklə yanaşır.

Ə.Mirəhmədov orta məktəbin IX sinifləri üçün "Ədəbiyyat müntəxəbatı" tərtib edir. Z.Əsgərli də X sinif şagirdlərindən ötrü "Ədəbiyyat müntəxəbatı" hazırlayır.

Bunlar məzmun ardıcılığıdır!

Əziz Mirəhmədov milli maarifçiliyi yüksək qiymətləndirir, Z.Əsgərli də maarifçiliyin estetikasından yazır. Ə.Mirəhmədov və Z.Əsgərlinin xalqçılıq problemindən bəhs etmələrinə gəldikdə isə, Azərbaycan ədəbi-elmi fikrində bu məsələyə onlar qədər qabarıq və məqsədyönlü şəkildə yanaşan başqa bir ədəbiyyatşünasa rast gəlmək çətinidir.

Bunlar ideya ardıcılığıdır!

Z.Əsgərli Əziz Mirəhmədovun elmi fəaliyyətinin inkişafından yazarkən onun Cəlil Məmmədquluzadəyə doğru yönələn marağını geniş təhlil edir. Məlum olur ki, Ə.Mirəhmədov əvvəlcə Mirzə Cəlilin əsərlərinin üçüncü cildini, bir az sonra ikicildlik kütləvi nəşrini, daha sonra "Felyetonlar, məqalələr, xatirələr, məktublar" kitabını, anadan olmasının 100 illiyi ilə əlaqədar Turan Həsənzadə ilə birlikdə üçcildlik əsərlərini, 1983-1985-ci illərdə yenə T.Həsənzadə ilə altıcildliyini, sonra isə Cəlil Məmmədquluzadənin Həmidə xanımınla yazışmalarını – məktublarını nəşr etdirir. Beləliklə, Əziz Mirəhmədovun mətnşünaslıq sahəsindəki ardıcılığı xüsusi formada nəzərə çarpdırılır və təqdir olunur.

Bu isə ardıcılığın müdafiəsidir.

Z.Əsgərli kitab və məqalələrinə ad seçməkdə məsuliyyətlidir. O, adda araşdırdığı mövzunun mahiyyətini ifadə etməyə nail olur. Cənubi Azərbaycan poeziyasından bəhs edəndə "Döyüşən lirika", tənqidçi Məsud Əlioğlunu tanımaq istəyəndə "Sözü qalan tənqidçi", şair Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığına baxışda "Özünü yazan şair", A.S.Puşkinin "Yevgeni Onegin" poemasının təhlilində "Rus poeziyasının şah əsəri" sözlərini başlığa çıxarır. Bəzən də adda səhv etməmək məsuliyyətinin gücü tədqiqat obyektinin adına yaxınlaşdırır: "Orxon abidələrində bədilik", "Sevin Azərbaycanı", "Qabilin rübailəri", "Azərbaycan hekayəçiliyi" və s..

Z.Əsgərli Ata Rüstəm bəydən, ilk maarifçi qız surəti Səadət xanımdan, H.Cavid novatorluğundan, C.Cabbarlının gözəllik təntənəsinə yürüşündən, ədəbi tənqidin S.Vurğuna münasibətindən yazarkən elmi fikir və mülahizələrində ya obyektivdir, ya da obyektiv olmağa çalışır.

Z.Əsgərli öz yolunda ciddidir. O, məqalə və kitablarında

keçdiyi və getdiyi yola qovuşan ayrı-ayrı yolların adını da çəkir. "Dədə-baba yolu" – əxlaqi dəyər, "iztirablı bir yol" – çətinliyə dözmək, "öyrənmək yolu" – həyat prinsipi, "sənət yolu" – tədqiqat obyektı, "qeyrət yolu" – vətəndaşlıq onun şəxsiyyətini və yaradıcılığını təyin edən keyfiyyətlərdir.

Əslində onun məsuliyyəti, obyektiv və ciddi olmağa cəhdi özünəməxsusluq ardıcılığından irəli gəlir.

İradi və qeyri-iradi şəkildə baş verən mövzuda, yanaşma üsulunda, ədəbi varisiyə sədaqətdə və özünə məxsusluq ardıcılıqda – bunlar Zaman Əsgərlinin elmi bioqrafiyasının yalnız müddəaları deyil, eyni zamanda, ruhudur.

«Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 17-23 may 2002

ƏN BÖYÜK TÜRKLƏRİN XƏLƏFLƏRİNDƏN BİRİ

Bəşəriyyətin inkişafının müəyyən mərhələlərində, xüsusilə etnosa marağın artdığı bir dövrdə onun ifadə etdiyi məzmun və mahiyyətin öyrənilməsi də aktuallıq kəsb etmiş və ön plana keçmişdir. Yəni tarixdə elə məqamlar yaranmışdır ki, insan artıq özü ilə bərabər, mənsub olduğu xalqı və milləti də düşünməyə məcbur olmuşdur. Bu reallıq bir tərəfdən özünümüdafiə instinkti ilə bağlı idisə, digər tərəfdən də insanın qazandığı yeni dünyagörüşü hadisəsi idi. Ona görə də Arif Əmrahoğlunun "Türk xalqları ədəbiyyatı" adı altında qədim türkün ədəbiyyat tarixi, dili, dini, mədəniyyəti və ədəbiyyatı haqqında irəli sürdüyü fikirlər və tezislər maraqlı və zəngin mülahizələr hesab edilə bilər.

Arif Əmrahoğlunun tədqiqat yönümü, tədqiqatçılıq səriştəsi və tədqiqatçılıq üçün lazım olan elmi-nəzəri potensialı ədəbi ictimaiyyətə, hətta bir az irəli getmiş olsaq, geniş oxucu kütləsinə də kifayət qədər aydın və bəllidir. Bu yön milli-mənəvi varlığı ifadə edən müxtəlif ədəbi janrlar və incəsənətin müxtəlif sahələri deməkdir, bu səriştə həyatla söz sənəti arasındakı təmas nöqtələrini dəqiq görmək bacarığı və müəllif fikrinin mahiyyətini sezmək, duymaq qabiliyyəti anlamındadır, bu elmi-nəzəri potensial metod və sistemləri dərinləndirən mənimsəmək, yeni istiqamət və cərəyanları diqqətlə öyrənmək çevikliyinin təsdiqidir. Ona görə də türk tarixinə və türk mədəniyyətinə hər hansı bir populist və diletant deyil, vətəndaşlıq məzmunu ilə yüklənmiş tədqiqatçılıq yönümünə, səriştəsinə və elmi-nəzəri potensiala sahib bir tədqiqatçının yanaşmasının, bu barədə söz söyləməsinin özü belə çox əhəmiyyətlidir.

Həqiqətdir ki, hər hansı bir məsələnin ilkin səbəbləri aydın olmasa, hər hansı bir fikrin nə üçün deyildiyi aşkarlanmasa, hər hansı bir insanın tərcümeyi-halının müəyyən faktları bilinməsə, onlar haqqında düzgün və ətraflı qənaətlərə də gəlmək mümkün deyildir. Etnos da belədir. Türk etnosu min illərin nəticəsidir və bu etnos mövqeyi, ədalətli mübarizələri, adət-ənənələri, yaradıcılıq keyfiyyəti, həmçinin etiketləri ilə bariz şəkildə seçilir. Bütün bunların formalaşması bir yana dursun, onların qorunması və gələcəyə ötürülməsi işində ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlər az rol oynamamışlar.

Qəribədir, böyük şəxsiyyətlərdə doğma etnosa sevgi ilə yanaşı, digər etnoslara münasibətdə tolerantlıq da çox güclüdür. Bəlkə, şəxsiyyət böyüklüyünün mahiyyətində məhz elə bu dayanır?! Təsadüfi deyildir ki, "Türk dilini öyrənin, çünki onların hakimiyyəti uzun sürəcəkdir" fikri məhz Məhəmməd peyğəmbərə məxsusdur. Unutmayaq ki, bu fikir VII əsrdə Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən söylənmiş, XI əsrdə M. Kaşğarlının şəxsinə yenidən xatırlanmış və XX əsrdə M. Şəhriyarın simasında "Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz" formasında reallaşmışdır. İlkinliyə qayıtmış olsaq, qeyd etməliyik ki, bədəvi ərəbləri bir yerə toplayan, onları bir toplum halına gətirməyi bacaran və dünyanın ən müqəddəs şəxsiyyətlərindən biri olan Məhəmməd peyğəmbər türk dilini öyrənməyi vəsiyyət etməklə, türkləri sevməyi məsləhət görməklə həm də bir daha öz peyğəmbərliyini sübut etmişdir. Həmin fikri daha geniş miqyasda yayan və məşhurlaşdıran isə ən böyük türklərdən biri olan Mahmud Kaşğarlı olmuşdur. Beləliklə, M. Kaşğarlı da öz növbəsində ərəb dilində yazır, ərəblərə öz rəğbətini gizlətmir və Məhəmməd peyğəmbərin yenilməzliyini etiraf edirdi.

XI əsri Şərqdə üç dilin – ərəb, fars və türk dillərinin bir-biri ilə mübarizəsi əsri də hesab etmək olar. O dövrdə yazı-po-

zu işlərinin ərəb dilində aparılması daha geniş yayılmış və eyni zamanda Qətran Təbrizinin "Ət-Təfasir", Mahmud Kaşğarının "Divani-lüğətit-türk" əsərləri yaranmışdır. Nəzərə alsaq ki, ərəb dilinin reallıqları ilə yanaşı, Q.Təbrizi fars və M.Kaşğarlı türk dilinin lüğətlərini yaratmışlar, – o halda bu üç dilin eyni bir əsrdəki mübarizəsini də aydın şəkildə təsəvvür etmək çətin deyildir.

M.Kaşğarlı "Divani-lüğətit-türk" əsəri ilə türk dünyası üçün tayı-bərabəri olmayan bir iş gördü. Türk etnosunun öz doğma dilinə – türk dilinə marağını daha da artırmış oldu. Eyni zamanda M.Kaşğarlı bu əsər vasitəsilə A.Əmrahoğlunun bildirdiyi kimi, ərəblərə də türk dili öyrətmək məqsədini reallaşdırdı. Beləliklə, Məhəmməd peyğəmbər ərəb dilini İslamın dili səviyyəsinə qaldırırdısa, tədqiqatçının qələmində "M.Kaşğarlı türk dilinə "Quran"ın nazil olduğu dil səviyyəsində status verir".

M.Kaşğarlının əsəri tam imkan verir ki, onun ətrafında dil, din və etnos məsələlərinə müəyyən bir münasibət bəsləməklə bu sahədə müstəqil baxışlar sistemini formalaşdırasan. Belə bir reallığın tədqiqatçı tərəfindən sübutu yaxşı örnekdir, çünki etnosun din və dillə əlaqələrini müəyyənləşdirməkdən ötrü, etnologiya elminin bu sahədəki inkişafına nəzər yetirmək üçün elmi-nəzəri tədqiqatlardan daha çox "Divani-lüğətit-türk" kimi cahanşümul əsərlərə istinad mənalı və əhəmiyyətlidir. Ona görə də A.Əmrahoğlu haqlıdır: "M.Kaşğarlı ilk türkçülərdən və onun "Divani-lüğətit-türk" əsəri türkçülüynün ilk elmi-nəzəri nümunələrindən biridir".

XI əsr türk dünyasının başqa bir mötəbər abidəsi Y.Balasaqunlunun "Qudatqu bilik" kitabıdır. Tədqiqatçı bu əsərin özəlliklərini "Türk "Şahnamə"si" adlı məqaləsində təqdim edir. Yəni "Qudatqu bilik" kitabı təsadüfən yaranmamışdır. Həmin

dövrə türk dilinin poeziya dili və elmi əsərlərin dili ola bilməməsi barədə çoxlu şayiələr dolaşırdı. Bəziləri türk dilini yalnız məişət dili hesab edirdilər. Buna qarşı öz vətəndaşlıq mövqeyini və türklük qururunu qoyan Y. Balasaqunlu tam gücü ilə sübut etdi ki, türk dili vasitəsilə əruz vəznində klassik poeziya nümunəsi yaratmaq mümkündür və "Qüdatqu bilik" onun dəyərli bir faktıdır. Beləliklə, "fars dilində yazmağın qaçılmazlığı puça çıxdı".

Əsərdəki mövzu və ideya da möhtəşəm idi: dövlət idarəçiliyi və ədalətli hakimiyyətin prinsipləri. Deməli, türk dilində yazmaq, türk dilini poeziya dilinə çevirmək, həmin poetik nümunədə əsas diqqəti dövlət və dövlətçilik məsələlərinə yönəltmək böyük ideallardan xəbər verirdi. Əslində alt qatda türk dilinin dövlət dili olması istəyi gizlənmiş və bütün istiqamət türk etnosunun gələcək taleyinə yönəlmişdir.

XII-XIII əsrlərdə yaşamış böyük türklərdən biri olan Mövlana Cəlaləddin Ruminin şəxsində isə etnos və din, etnos və mif məsələlərinə baxışda yeni bir mərhələ açıldı. Bu dahi insanın bəşəriyyət üçün düşünüb bəxş etdiyi klassik aforizmlər heç vaxt köhnəlməyəcək:

- "Comərdlik və yardım etməkdə axar su kimi ol",
- "Şövkət və mərhəmətdə günəş kimi ol",
- "Başqalarının qüsurlarını örtməkdə gecə kimi ol",
- "Hiddət və əsəbiyyətdə ölü kimi ol",
- "Təvazi və alçaq könüllülükdə torpaq kimi ol",
- "Xoşgörülükdə dəniz kimi ol",
- "Ya olduğun kimi görün, ya göründüyün kimi ol".

Arif Əmrahoğlu mifin və dinin bir-birinə yaxınlığını onların məzmununda deyil, təsir imkanlarında görür. Ona görə də belə bir qənaət hasil olur ki, etnosun həyatını onun mifologiyası, etiqadla bağlı tərəflərini isə din təmizləyir. Deməli, mif və

din etnosla bağlı təmizləmək, saflaşdırmaq funksiyasını yerinə yetirəndə xalq üçün daha gərəkli olur. M.C.Rumi dünyanın dərki yolunda, insanın kamilləşmə pillələrində həyatın bir başqa mənası olduğunu duyur və bunu anlatmağa çalışır. M.C.Rumi bazası – kökü və əsası İslam dini və Qurani-Kərim olan sufizmdə modelləşmə aparır. Buna söykənən tədqiqatçının gəldiyi nəticənin özü də bir modeldir: "Cəlaləddin Rumi sufizmin bazasında mövləviliyin əsaslarını işləyib hazırladı. Deməli, Rumi fenomeni bir-birinin içindən çıxan və biri digərini tamamlayan modelləşmiş iki sistemin xəlitəsindən ibarətdir". Bu mövləviliyin özü də türkün xilas missiyasına doğru istiqamətlənirdi.

A.Əmrahoğlunun təqdim etdiyi türkün tanınmış başqa bir şəxsiyyəti XIV əsrdə yaşayıb yaratmış Əlişir Nəvaidir. Türk dilində ilk "Xəmsə"ni meydana çıxaran bu dahi söz ustası digər sələfləri kimi (M.Kaşğarlı, Y.Balasaqunlu və s.) türk etnosunun mövcudluğunun qorunub saxlanmasını həyat və yaradıcılıq idealına çevirmişdir. O, "Mühakəmatül-lüğateyn" əsərində türk dilinin əvəzətilməzliyini bir daha sübuta çatdırmışdır. Tədqiqatçı göstərir ki, Ə.Nəvai öz kitabında türk dilindəki yüz fəli nümunə gətirir və onların fars dilində qarşılığı olmamasını nəzərə çarpdırmaqla türk dilinin gərəkliliyini təsdiqləmiş olur. Əsərlərinin yarısını türkcə, yarısını da farsca yazmasına uyğun olaraq, həm Nəvai, həm də Fani təxəllüslərindən istifadə edən bu sənətkar bədii yaradıcılığından çox, "Mühakimətül-lüğateyn" əsəri ilə fəxr etmiş və onun haqqında "Qələmim ürəyimin qanı ilə yazdı bu naməni" fikrini söyləmişdir.

Tədqiqatçı türk varlığının qorunub saxlanması yolunda XIX əsrdə meydana çıxmış cədidizm hərəkatını ayrıca bir mərhələ hesab edir. Xüsusilə keçmiş sovet məkanında yaşayan türk xalqlarının mədəniyyət sistemində özünə mühüm yer tutan bu hərəkat "üsuli-cədid" anlayışına söykənir və xalq həyatına təh-

sillə, maariflə müdaxiləni əsas götürürdü. XIX əsrdə bu tipli məktəblərin açılması həmin ideyanı ortaya atanların fikirlərinin tam əksinə işlədi. Üsuli-cədid məktəblərində Avropa yönli təhsil vermək və inteqrasiya adı altında xalqları milli dəyərlərdən uzaqlaşdırmaq siyasəti milli ziyalıların gücü ilə öz yönünü dəyişdi və həmin məktəblər millətə, xalqa lazım olan şüurlu insanlar yetişdirməyə başladı. Hətta bu dövrdə Qori seminariyasında rus idarəçiliyinə kömək edən vətəndaşların yetişdirilməsi planı da böyük milli şəxsiyyətlərin (məsələn, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, F.Köçərli, S.S.Axundov, S.M.Qənizadə və s.) yetişməsilə sonuçlandı.

XX əsrin əvvəllərində isə türk dilinin, türk mədəniyyətinin, türk varlığının qorunub saxlanması ideyası "Füyuzat" jurnalı vasitəsilə görkəmli filosof Əlibəy Hüseynzadənin simasında həm siyasi, həm də mədəni müstəviyə çıxarıldı. Tədqiqatçı bu haqda danışarkən həmin mətbu orqanı "missiyasını bütün vaxtlarda qoruyub saxlayan" jurnal kimi təqdim edir. Eyni zamanda "füyuzatçılıq" ideyasına qarşı sovet dönəmində qoyulmuş qadağaların ümumi işə vurduğu zərərlər araşdırılır, həmin ideyanın ən azı gizli formalarda yaşama təsəllisi göstərilir.

Ə.Hüseynzadə ortaq türk dilinin və ortaq türk mədəniyyətinin carçısı idi. Onun bir abidə kimi qoyub getdiyi "Füyuzat" jurnalı və artıq kitab kimi çap olunan "Siyasətü fürusət", "Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar", "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?", "Qərbin iki dastanında türk" adlı əsərləri bu gün belə qəlblərdən silinməyən Ofelya Bayramlının cəfakəşliyi ilə ərəb əlifbasından latın əlifbasına transliterasiya olunmuş, onlara izah və şərhlər yazılmışdır. Ə.Hüseynzadə yaratdığı bu irslə heç kəsin görə bilməyəcəyi bir işi görmüşdür. A.Əmrahoglu da Ofelya Bayramlının bu sahədəki fəaliyyətini belə dəyərləndirir: "Bir kollektivin öhdəsindən çətinliklə gələ

biləcəyi, bəlkə də, heç gələ bilməyəcəyi faydalı, lazımlı və böyük bir iş".

Türk varlığını tanıdan və türk varlığını qoruyub saxlayan yalnız ayrı-ayrı şəxsiyyətlər deyil, həmçinin uzun əsrlər boyu türkün yol yoldaşı olan zəngin mifoloji mətnlər və folklor nümunələridir. Türk mifologiyasında xilaskarlıq missiyasını daşıyan obrazlar olduğu kimi, türkün özünü də bir çox məqamlarda xilas edən, yeni həyata səsləyən məhz türk mifi və türk folklorudur. Şübhəsiz, bunlar ayrı-ayrı türk xalqlarının həyatında müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif formalarda təzahür etmişdir. Qaraqalpaq nağıllarını araşdıran Arif Əmrahoğlu "yaratmaqda məqsəd fədakarlıqdır" (Pasternak) tezisində əsaslanaraq onların tərcüməçisinin (Nizami Tağısoy) ikiqat fədakar olduğunu söyləyir, bu nağılların bizim dildə səslənməsinin həm bədii-ictimai dəyərinə, həm də mövzusuna görə faydalılığını əsaslandırır. Eyni zamanda "Qızıl quş" nağlında "gedər-gəlməz" tapşırığının verilməsi və bir nağıl obrazı kimi canavarın həm köməkçi, həm də xilaskar statusunda çıxış etməsi xüsusilə qabardılır. Əslində folklor mətnindəki xilaskarlıq missiyasının təhlil prosesində önə çəkilməsi türkün özünün xilas olması, yaxud da özünü təsdiq etməsi mənasında təqdim olunur.

Yaxud "Qaraqalpaq ədəbiyyatı" kitabına (müəllif professor Nizami Məmmədovdur) xüsusi dəyər verən A.Əmrahoğlu qaraqalpaqların şifahi ədəbiyyatına nəzər salarkən xalq mahnıları, nağıllar, atalar sözləri və məsəllər, lətifələrlə yanaşı, hətta onlardan daha artıq dərəcədə "Qırx qız" qəhrəmanlıq dastanının mahiyyətini işıqlandıрмаğa daha çox üstünlük verir. Bunun səbəbi isə yalnız o deyildir ki, bu dastanda bütün türk xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatında olduğu kimi qadına yüksək dəyər verilir və yüksək münasibət bəslənir, eyni zamanda həm də o idi ki, bu qəhrəmanlıq dastanında xilaskarlıq missiyası əsas

ideya səviyyəsinə qalxır və onunla paralellik təşkil edir.

Ümumiyyətlə, digər tədqiqatçıların elmi yaradıcılığı ilə müqayisədə Arif Əmrahoğlu araşdırmaları üçün fərqli bir xüsusiyyət – prinsip daha çox səciyyəvidir. Həmin prinsip ondan ibarətdir ki, tədqiqatçı predmet kimi seçilmiş məsələnin özü ilə yanaşı, həmin məsələnin ikinci, üçüncü planına da işıq salmaq qüdrətindədir. "Qırx qız" qəhrəmanlıq dastanına yönələn elmi mülahizələrin içərisində xilaskarlıq missiyası məhz irəli sürülən fikri təsdiq edən faktlardan biridir.

Miflə müasir insan arasındakı əlaqələrin yaradıcısı yalnız mifin özü deyil, həmçinin mifləri öz mətnində və bətnində yaşadan müasir yazılı ədəbiyyat nümunələridir. M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povesti ilə bağlı A.Əmrahoğlunun söylədiyi bir fikrin həqiqiliyi heç bir şübhə doğurmur: "Realist Azərbaycan nəsrinə dünya mədəniyyətində mifə maraq artdığı bir dövrdə yaranmışdır". Ötən əsrin 70-cı illərində isə mifdən bədii vasitə kimi istifadə yazıçılardan İ.Hüseynovun, Y.Səmədoğlunun, M.Süleymanlının və başqalarının yaradıcılığında mütəşəkkil forma almışdır. Hətta bu istiqamət digər türk xalqlarının nəsrində də hiss ediləcək dərəcədə güclənmişdir. Tədqiqatçı M. Süleymanlının yaradıcılığı ilə qazax ədəbiyyatı nümayəndəsi O.Bokeyevin nəsrində müqayisələr aparır, ayrı-ayrı türk xalqlarına mənsub bu iki yazıçının əsərlərindəki oxşarlıqları dəqiqliklə üzə çıxarır. Tədqiqatın nəticəsi isə belədir ki, həmin oxşarlıqların mərkəzində sənətkar təxəyyülünün miflə məhz sıx əlaqələri dayanmışdır.

Mifdən təbii formada bədii vasitə kimi istifadə etmək bacarığının nümayişində türk xalqları sənətkarları içərisində qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov heç kəslə müqayisəyə gələ bilməz. Onun qırğız folklorunun əzəmətli nümunəsi olan "Manas" dastanını iki müəllimindən biri, bəlkə də birincisi hesab etməsi

də təsadüfi deyil. A.Əmrahoğlu isə Ç.Aytmatov nəsrində mifoloji motivin modelləşmə prosesini öyrənib təqdim etməklə yanaşı, bunu gerçəkliyin modelləşməsi kimi səciyyələndirir. Nəticədə isə miflərin "universallıq yox, ümumi qanunauyğunluqlar haqqında bilik verməsi" tezi ortaya çıxır.

Ç.Aytmatovun "Ağ gəmi", "Dəniz kənarı ilə qaçan alabaş", "Əsrə bərabər gün", "Qiyamət", "Kassandra damğası" əsərlərini mifsiz və folklorsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Konkret məqama gəldikdə isə tədqiqatçı qənaəti belədir ki, Ç.Aytmatov "Ağ gəmi" əsərində ana maral haqqında əfsanəni eşidən uşağın təbiətlə mədəniyyətin sərhəddində qalması, "Dəniz kənarı ilə qaçan alabaş" əsərində ilk balıq ovu əsasında ilkinlik, "Qiyamət" romanında qurdun xilaskarlıq missiyasını yerinə yetirmək modellərini yaratmaqla həyatın özündə oxşar olan modellərin nəsrdəki miflərin oxşarlığına təsir etmək imkanını ortaya qoymuşdur. Artıq bu gün Çingiz Aytmatov ən böyük türklərdən biridir.

Mifologiyanın özünə gəldikdə isə A.Əmrahoğlu dünya mifinin inkişaf mərhələlərini nəzərdən keçirdikdən sonra türk mifologiyasına münasibətini açıqlayır. Beləliklə, mif əvvəlcə həyatın özü kimi dərk olunur, sonra rituallaşaraq kosmosun qorunub saxlanılmasının normativləri statusunu qazanır, daha sonra isə şüurda və gerçəklikdə qaçılmaz faktor kimi iştirak edir. Tədqiqatçının təqdim etdiyi kimi, türk mifoloji sistemi öz rəngarəngliyi ilə seçilir: burada dağ massivini, dənizi, soyuq-isti iqlim şəraitini, meşəliyi, səhranı müşahidə etmək çətin deyil. Türk mifologiyasındakı ortaq totemlər və eyni inanclar sistemi onun dözümlülüyünə şərait yaradır, yaxud xaos-kosmos qarşılıqlı, ölüb-dirilmə və ölümün aldadılması kimi motivlər isə həyatı əhəmiyyətini daha da artırır.

A.Əmrahoğlu türk mifik təfəkkürü ilə bağlı kiçikli-bö-

yüklü bütün əsərlərin (istər mətn, istərsə də araşdırma olsun!) tərtibinin, çapının, təbliğinin səmimi tərəfdarlarından. Buna görə də imkan düşən kimi "Türk mifoloji sözlüyü"nü (Cəlal Bəydili) "məqsədi, qayəsi bəlli elmi əsərlər" siyahısına daxil edir. Bununla yanaşı C.Bəydilinin yaradıcılıq məramının nüvəsində etnik-mədəni sistemin, mifoloji düşüncə tərzinin, folklor nümunələrinin dayanması faktı qabardılır, bütün bunların yalnız türksevərliklə məhdudlaşmadığı, həmçinin problemin incəliyinə – dərinliklərinə qədər bələdliyinin nəticəsi olması fikri irəli sürülür və sübut olunur. Sözlükdə etnik-mədəni ənənənin sistem kimi mahiyyətini açan anlayışlara üstünlük verilməsi, vahid türk etnosu miqyasında ümumiləşdirmələrin aparılması, dövlət və milli maraqlara diqqətin artırılması faydalı hesab edilir və təqdir olunur.

Arif Əmrahoglundun türk ünvanlı bütün yazılarının müasir əhəmiyyətinə gəldikdə isə onlar büsbütün türkün özündən uzaqlaşmasının qarşısını almaq konsepsiyasına yönəlmişdir. Bu elə bir konsepsiyadır ki, M.Kaşqarlı, Y.Balasaqunlu, Ə.Nəvai, Ə.Hüseynzadə, Ç.Aytmatov məhz həmişə onun tərəfdarı olmuşlar. Tanınmış ən böyük türklərin qiymətli irsinə XXI əsrdə yeni baxışlar sistemi formalaşdıran və onların qələmindən çıxan nümunəvi faktları ərməğan kimi bir yerə toplayan Arif Əmrahoglu elə bu janrdə türk dili, türk mədəniyyəti və türk varlığı barədə düşünməklə, eyni zamanda yeni mərhələdə söz və sənət adamlarını bu barədə fikirləşməyə sövq edib onları varisliyə səsləməklə həmin böyük türklərin layiqli xələflərindən biri səviyyəsinə ucalır.

SABİRƏ YENİ BİR ABİDƏ

Alxan Bayramoğlu XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin aktual problemlərinin, o cümlədən böyük molla-nəs-rəd-dinçi şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi sahəsində müntəzəm və ardıcıl tədqiqat aparan ədəbiyyatşünas alimlərimizdəndir. Bu baxımdan «Elm» nəşriyyatında çapdan çıxan (Bakı, 2010) və müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı məcmuələrdə, jurnallarda, qəzetlərdə işıq üzü görən məqalələrdən tərtib olunmuş «Bənzərəm bir qocaman dağa ki...» kitabına onun Sabir ədəbi irsi ilə bağlı tədqiqatlarının yekunu kimi də baxmaq olar.

Şübhə yoxdur ki, M.Ə.Sabirin keşməkeşli ömür yolunun, ağrılı-əzablı həyatının qabarıq səhifələri, bədii irsinin ümumi və spesifik cəhətləri görkəmli ədəbiyyatşünaslar tərəfindən, o cümlədən Cəfər Xəndan, Abbas Zamanov, Əziz Mirəhmədov, Məmməd Məmmədovun şəxsində lazımınca və kifayət qədər öyrənilmişdir. Lakin illər keçdikcə həm ədəbi əsərlərə elmi-nəzəri baxışın səviyyəsinin yüksəlməsi, həm də arxiv materiallarından, mətbuat səhifələrindən yeni-yeni faktların əldə edilməsi Sabirin həyat və yaradıcılığına yenidən qayıtmağı zərurətə çevirir. Əslində filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğlunun Sabirə yenidən qayıdışının əsasında da məhz bu həqiqətlər dayanmışdır.

Kitabda M.Ə.Sabirin elmi tərcümeyi-halının yaradılması ilə bağlı məqalələr mühüm yer tutur. Elə kitaba daxil edilən ilk məqalənin də adı belədir: «M.Ə.Sabirin elmi tərcümeyi-halının yazılmasına dair». Məsələ burasındadır ki, indiyə qədər sabirşünaslar arasında daha çox mübahisə törədən məqamlar da, sabirşünasların əldə etdikləri nailiyyət və uğurlar da məhz

böyük sənətkarın tərcümeyi-halı ilə bağlı olan məsələlərdən doğmuşdur. Beləliklə, A.Bayramoğlu elmi bilqrafiya anlayışını hər hansı bir sənətkarın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi, yaxud həmin sənətkar barədə xatirə-memuar tipli araşdırmaların aparılması kimi deyil, sənədliliyin əsas götürülməsi kimi səciyyələndirir. Eyni zamanda o, özü də bu fikri sübut etmək üçün gətirilən bəzi faktlar və dəlillərin təhlili ilə Sabirin elmi tərcümeyi-halına yeni bir işıq salır.

«M.Ə.Sabirin şeirlərində avtobioqrafik notlar» məqaləsini də bu baxımdan dəyərləndirmək lazımdır. Tədqiqatçı avtobioqrafik faktları özündə ehtiva etmək baxımından Sabir şeirlərini iki qrupa bölür: sırf avtobioqrafik səciyyə daşıyan şeirlər və dolayısı ilə şairin elmi tərcümeyi-halına aidiyyəti olan poetik nümunələr. Həmçinin tədqiqatçı, sadəcə olaraq, bölgü aparmaqla kifayətlənmir, həmin bölgünün doğru və dürüstlüyünü əyani nümunələr vasitəsilə təsdiqləyir. Bu mənada belə bir fikir hasil olur ki, tədqiqatçı yazılanları öyrənməklə, yazılanlara söykənməklə daha çox yazılmayan və deyilməyənləri yazmaq və demək istəmişdir. Ona görə də müəllifin «Bir məktub haqqında» məqaləsində Sabirin «Bəhlul» jurnalı ilə yaradıcılıq əlaqələrini dəqiqləşdirməklə onun elmi tərcümeyi-halının müəyyən tərəfinin tamamlanmasına çalışmasına da təsadüf kimi baxmaq olmaz.

Kitabdakı məqalələrdə müşahidə edilən digər istiqamət Sabir realizminin qüdrətini və Sabir satiralarının ideya-bədii xüsusiyyətlərini səciyyələndirməkdir. Şübhə yoxdur ki, Sabirin əsərləri mücərrədçilikdən çox uzaqdır və onlarda realist düşüncənin inikası daha qabarıqdır. Sabir satiralarının ideya-bədii xüsusiyyətləri də məhz həmin reallığa söykənir. Bu baxımdan müəllifin «Əsrinin aynası», «Sabirin sənətə baxışları və satirasının inqilabi mahiyyəti haqqında», «Parlaq istiqbal haqqında»

düşüncələr» məqalələri birbaşa Sabir şeirlərinin real əsasına yönəldilmişdir. Xalqın milli mənlük şüurunun formalaşdırılmasına bağlı olan arzu və ideallar Sabir realizminin gücünü və Sabir şeirinin ideya-bədii siqlətini göstərən mühüm faktlardan biri kimi səciyyələndirilir.

Məlumdur ki, Sabir və mətbuat problemi həmişə Sabirşünaslığın qarşısında duran aktual problemlərdən olmuşdur. Təqdirəlayiqdir ki, bu məsələ Alxan Bayramoğlundan da yan keçməmişdir. O, «Sabir və «Şərqi-Rus», «Sabir və «Həyat» qəzeti», «On iki kişinin məclisindən «Molla Nəsrəddin» jurnalına», «M.Ə.Sabir və «İrşad» məqalələrində həmin məsələnin bəzi cəhətlərinə aydınlıq gətirmişdir. Belə ki, Sabirin «Şərqi-Rus» qəzetinin çapı ilə əlaqədar yazdığı mənzuməsi geniş və hərtərəfli təhlil edilmiş, şairin mətbuata münasibətinin ən incə məqamları üzə çıxarılmışdır. Başqa sözlə, Sabirin «Şərqi-Rus» qəzetində çap edilən mənzuməsi onun maarifpərvər şəxsiyyət obrazını yaradır.

«Həyat» qəzetində isə Sabir həm şair, həm də bir publisist kimi çıxış etmişdir. Əksər hallarda Sabir şair kimi təqdim, təqdir və təbliğ edilir. Buna onun özünün haqqı da var. Lakin Sabirin şairliklə yanaşı, bir publisistik fəaliyyətinin olması həm onu, həm də ədəbiyyat tariximizi zənginləşdirən faktlardandır. A.Bayramoğlu «Sabir və «Həyat» qəzeti» məqaləsində Sabirin «Həyat» qəzeti vasitəsilə şairlik və publisistik mövqeyini ortaya qoymasını kifayət qədər aydınlaşdırmış və ən ümdəsi bu mövqələrin xalqa xidmət baxımından üst-üstə düşdüyünü, biri digərini tamamladığını nəzərə çatdırmışdır.

O ki qaldı Sabirin «Molla Nəsrəddin» jurnalı ilə əlaqələrinə, təbii ki, bu məsələ Sabirşünaslıqda kifayət qədər araşdırılmışdır. Kifayət qədər araşdırılmanın kökü isə Sabirin «Molla Nəsrəddin» jurnalından kənarında təsəvvür edilməməsinə bağla-

nır. Amma bu mövzunun qapanması da mümkün deyil və əslində elə onun da səbəbi Sabiri «Molla Nəsrəddin» jurnalından ayırmağın mümkün olmamasıdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Alxan Bayramoğlu da əldə etdiyi yeni faktlar əsasında öz sözünü söyləmişdir. Müəllif Sabir poeziya məktəbinin məhz «Molla Nəsrəddin» jurnalı vasitəsilə formalaşdığını xüsusi vurğu ilə söyləyir. Bu isə əslində Sabirin satira üslubunun formalaşması demək idi. Sabirin istər «Molla Nəsrəddin» jurnalında ki şairlik fəaliyyəti, istərsə də «İrşad» qəzetindəki publisistik fəaliyyəti birbaşa öz millətinin gələcəyini düşünən sənət adamının fəaliyyəti demək idi.

«M.Ə.Sabir «Səda» qəzetində: qarşılıqlı əməkdaşlığın tarixindən», «Həqiqət» qəzetinin «həftəyi-ədəbi»sində», «Palanduz»çuların «Nizədar»ı» məqalələrində isə M.Ə.Sabirin «Səda», «Həqiqət» və «Günəş» qəzetləri ilə yaradıcılıq əlaqələri öz şərhini tapmışdır. Sabirin bu qəzetlərlə əməkdaşlığından danışılarkən şairin həmin mətbuat orqanlarında çap etdirdiyi ədəbi nümunələr təhlil olunur, həmin qəzetlərin Sabir yaradıcılığının inkişafındakı rolu dəyərləndirilir.

Kitabda Sabirşünaslıq üçün yeni olan faktlara dair məqalələr də özünə xüsusi yer tutmuşdur. «Şairin şəxsi imzası» məqaləsində tədqiqatçının axtarıqlarının nəticəsi olaraq ortaya çıxır ki, böyük sənətkarımızın şəxsi imzası «Ə.Sabir Tahirzadə» olmuşdur. «M.Ə.Sabirin naməlum müxbir yazıları» məqaləsində haqqında bəhs olunan yazılar öz xarakterinə görə müxbir yazıları olsa da, o dövürkü ictimai-sosial həyatın ümumi mənzərəsini yaratmaq baxımından səciyyəvləndirilir. «M.Ə.Sabirin «təşəkkür» məktubu», «Bir görüşün tarixçəsi», «M.Ə.Sabirin naməlum məqaləsi: cümə», «Xatirə şəklinin tarixçəsi», «Sabirin bir fotosəkli haqqında» məqalələri də məhz bu qəbildəndir.

«Xatirə şəklinin tarixçəsi» məqaləsində müəllif M.Ə.Sa-

bir, M.Hadi və maarifçi ziyalı Əbdürrəhman Tofiq Əfəndizadənin 1910-cü ildə birlikdə çəkirdikləri şəklin əhəmiyyətindən danışır. Yəni böyük sənətkarın həyatının hər hansı bir anının foto vasitəsilə təcəssümü onun bioqrafiyasının mühüm nöqtəsi kimi mənalandırılır. «Sabirin bir fotosəkli haqqında» məqaləsinə gəldikdə isə həmin məqalədə 1910-cu il mayın 30-da Balaxanı məktəbində buraxılış mərasimi keçrildiyi gün Sabirin məşhur xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev və başqaları ilə çəkirdiyi şəklin sirlərindən bəhs olunur. Yəni Sabirin öz həyatını səmərəli məsələlərə həsr etməsinin real mənzərəsi gözlərimiz qarşısında canlanır.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, tədqiqatçı həmin məqalələrdə elə yeni faktlar ortaya çıxarır ki, bunlar sadəcə olaraq fakt şəklində qalmır, birbaşa şairin həyat və yaradıcılığını daha geniş formada işıqlandırmğa təkan və yardımçı olur.

Kitabda Sabir və ümumazərbaycan mədəniyyəti problemi də bir neçə məqalədə öz ifadəsini tapmışdır. «M.Ə.Sabir və Şamaxıda açılan ilk müsəlman kitabxana-qiraətxanasının tarixindən», «Bir daha «Nur» qiraətxanası haqqında», «M.Ə.Sabir və Azərbaycan müəllimlərinin ilk iki qurultayı», «Müəllimlik hüququndan «Ümmid» məktəbinə qədər», «M.Ə.Sabir və ibtidai məktəb», «Sabir Balaxanı məktəbində» məqalələri bu qəbildəndir. Məqalələrdə təhlil olunan və öz dövrü üçün aktual səciyyə daşıyan məsələlər bütövlükdə, həm də geniş mənada mədəniyyət tariximizlə bağlı olduğuna görə aşkar edilmiş faktlar daha dəqiqliklə araşdırılmış və mühüm nəticələrə gəlinmişdir. Sabirin ədəbiyyatda, şeirdə deyil, ictimai həyatda da yenilik axtarışında olduğu bir daha sübut edilmişdir.

Kitabda yazıçı və ədəbi mühit problemləri də geniş yer tutmuşdur. «Bir münasibət haqqında, yaxud M.Ə.Sabir və Şamaxı mühiti» məqaləsi birbaşa həmin problemlə əlaqədardır.

Məqalə Sabirin Şamaxı qazısı Hacı Məcid əfəndinin ölümü münasibəti ilə yazdığı mərsiyə ətrafında gedən müzakirələrə həsr edilmişdir. «Sabir müasirlərinin gözü ilə» məqaləsi bir-başa müasirlərinin Sabir haqında olan fikir və mülahizələrinin təhlilinə yönəlsə də, yazıçı və ədəbi mühit probleminin başqa bir yöndən işıqlandırılması deməkdir. «Tiflisdə Ü.Hacıbəyovun M.Ə.Sabirlə görüşü» məqaləsində isə C.Məmmədquluzadə və Həmidə xanımın dəvəti ilə Tiflisə müalicəyə gedən Sabirin orada Ü.Hacıbəyovla görüşü yalnız XX əsrin əvvəllərinin hadisəsi kimi deyil, bundan daha artıq dərəcədə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin nadir faktlarından biri kimi təqdim olunur.

Kitabdakı bir sıra məqalələrdə C.Məmmədquluzadə və Sabir dostluğuna xüsusi nəzər yetirilmişdir. Müəllif Mirzə Cəlilil Sabirə qayğısının intəhasızlığını tarixi bir örnək kimi canlandırır və Sabirin bununla bağlı etiraflarını tarixi etiraf kimi dəyərləndirir.

Alxan Bayramoğlunun kitabında M.Ə.Sabir əsərlərinin nəşri və tədqiqi məsələlərinə də diqqət yetirilmişdir. «M.Ə.Sabirin «Seçilmiş əsərləri», «Hophopnamə»nin daha təkmil akademik nəşri», «Sabir poeziyasının qafiyə lüğəti», «Çoxillik elmi axtarışların nəticəsi», «Səmərəli təşəbbüsün məhsulları», «Sabirşünaslıqdakı bir yanlışlıq haqqında» məqalələri məhz həmin məsələləri əhatə edir. Tədqiqatçı istər Sabir əsərlərinin nəşrindən, istərsə də Sabirin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsindən bəhs edərkən əsas diqqəti Sabir şəxsiyyətinin ucalığına yönəlmişdir. Ona görə də filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğlunun «Bənzərəm bir qocaman dağa ki...» kitabını Sabirə ucaldılmış yeni bir abidə kimi də dəyərləndirmək olar.

ÖLÜM CƏLƏSİ

(Cəlal Qasımovun «Əsrin qiyamət çağı» kitabını oxuyarkən)

Sənət və mədəniyyət yaddaşının əzilən çağı bəşər tarixinin niskil və ağır səhifəsidir. Bu çağ qaranlıq və zülmət gecə ilə üzübüz dayanaraq, sözə ehyə verən yuxusuz gecələrin, həyatın ləzzətindən kənarda doğulan şirin yaradıcılıq əzabının acı təəs-süfə bürünmüş ölüm məqamıdır. O an intiharı yaxın buraxmayan mətin iradənin, nifrət və qəzəbdən ürəyi çəkilən cəsərin çarmıxa çəkilən anıdır.

XX əsr 37 yaşını beləcə işgəncə və qətlərlə keçirdi. Bu zaman xalq öz tarixi deyiminə – el üçün ağlayanın kor olması hikmətinə bir daha inandı.

Şair və Şahın – Söz sərrafı və Söz pəhləvanının üzübüz gəlməsi tarixdən yaxşı məlumdur. Yazılan hər beytin bir qızilla əvəzlənməsi vədi nəticədə həqiqət olmadı. Əvəzində Doğru və Yalan aşkarlandı, verilən vədlə əməl arasındakı ahəng pozuldu. Şair – Söz sərrafı ölüm qazandı.

Vaxtilə Şərqli memar aqlının və qəlbinin gözü ilə nəhəng bir qəsr ucaldanda, ancaq sənət barədə düşünürdü. O, qəsrin sahibi olacaq hökmdar isə əzəmətli abidə istəyi ilə yaşayırdı. Qəsr hazır olanda gözəllik göz qamaşırdı. Memar bu gözəlliyə məhəbbət aşiqi, hökmdar isə qısqanc adam kimi baxmağa başladı. Gözəllik qarşısında nizam pozuldu və Memar ölümün qucağına düşdü.

Haçansa Qərbdə ilahiyyət adamı Yerini fırlanması xəbə-rindən qeyzə gəlib, elm adamı ilə toqquşdu. Keşişlə Uləmanın qarşılaşması, bəlkə də, Yerini üstündə deyildi, fikrə, sözə hakimlik iddiası idi. Onda Yerini fırlanmasının elə Tanrı qüdrətindən olduğunu söyləmək Keşişin aqlına belə gəlmədi. Yeni kəşf

ilə mövcud fikir arasındakı harmoniya pozuldu və Uləma ölmə məhkum edildi.

XX əsrin otuzuncu illərində milli iftixar gücü ilə tanınan sənətkar zamanın qadağa hökmü ilə diz-dizə dayandı. Millətin həqiqət libasını geymiş sənət mundir geyindirilmiş çinovnikin murdar fəhşlərinə məruz qaldı. Azad söz, azad fikir, sərbəst düşüncə sahibi Diktatorun əmrləri ilə diktant-izahat yazmağa məcbur edildi. Tarixdə görünməmiş və fələyin də mat qaldığı bir fəlakət baş verdi: bu dəfə bütöv Zamanın mizan-tərəzisi pozuldu, bütöv bir yaradıcı nəsil torpaq altına gömüldü.

Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq... poeziya dünyasından qoparılib müttəhim kürsüsünə gətirildi. Gözəllik dolu misraların əhatəsindən ayrılıb qurumuş, qax olmuş sözün hökmü qarşısında dayanmaq ağlagəlməz və dəhşətli bir gün idi. İsti və hərərətli, sevgi və məhəbbət nəfəsli şeir dünyasında soyuq və donuq, nifrət və qəzəb sədalı kameralara düşmək nə qədər ağır və kədərli oldu. Doğruluq və həqiqət ardınca gedən sənətkar şəxsiyyəti üçün «yalan ifadə vermək» əzabı qarşısında dözüb dayanmaq çəkilməz bir bəlaya çevrildi.

Görəsən, tarix nəyi sınağa çəkirdi? Bədii sözü əlçatmaz zirvəyə qaldıran söz ustasının zirvədən düşüb sağ qala biləcəyini? Poetik tapıntı önündə ürəyin tab gətirməyəcəyi heyrətə dözən şair ömrünün zindan guşəsində tab edəcəyini?

Bu sınaq da uzun və ağır sınaq oldu: «gödək boy, keçəl, çeçələ barmağı sallaq, sarı bıçlı, dişi seyrək» cəllad – bədii təxəyyülün və fantaziyanın ən heybətli obrazı həyatda şairlə üz-üzə gəldi.

Xalqın uzun əsrlər boyu yaddaşında saxladığı, adamların küçədə, yolda görəndə xoflandığı, sifətindən, baxışından ehtiyatlandığı bədəninin yarısı yerin altında qalan bu gödəkboy adam haradan peyda oldu? Nağıl və dastanlarımızda, meydan

və mərasim tamaşalarımızda xeyirxah folklor qəhrəmanlarının başına min oyun gətirən, fırlıdaq və bicliklərindən ləzzət alan keçəl həyat səhnəsinə necə atıldı? İl-il, qərinə-qərinə xalqın taleyinə acı toxumlar səpən, insanları bir-birinə toqquşdurub həzz alan və qəhqəhə çəkən dişi seyrək İblis hansı göy gurultusunun içində züھر etdi?

Beləliklə, kəlamın və qələmin müdafiəsinə sınağa çəkilənlərin özləri qalxdılar. Onlara güc və qüvvət verən vaxtilə ürək qanı ilə yazılmış şeirlər oldu.

Zindənda Hüseyn Cavid özünü bir də dinləyirdi:

Bir vəhşi gövərçin kimi mən də,
Şən könlümü azadə dilərdim.
Seyrana çıxıb dağda, çəməndə
Güldükcə günəş mən də gülərdim,
Şən könlümü azadə dilərdi.

Məhbəsdə Əhməd Cavadın gözlərinə Göy göl görünürdü:

Sənin gözəlliyin gəlməz ki, saya,
Qoynunda yer vardır, yıldıza, aya!
Oldun sən onlara mehriban daya,
Fələk büsatını quralı, Göy göl.

Dustaq Mikayıl Müşfiq yenə söyləyirdi:

Sevgim mübarizə, sevgilim həyat,
Yəhərlənmiş mənə qanadlı bir at.
Gör nə deyir sizə çaldığım qanat:
Hələ bundan sonra qiyamətin var.

Bir zamanlar H.Cavidin əsərlərinin təsiri ilə kitab yazanlar, H.Cavid sənətinin kölgəsini şeirlərinin ahənginə və ritminə qatanlar onun təsirini dandılar, kölgəsini qılıncladılar, özünə şəkk etdilər və H.Cavid haqqında belə yazdılar:

Azərbaycan şairi olsa da murdan adın,
Soltanların, şahların sinisini yaladın.

O murdar arzuların torpaqlara gömüldü,

Sənin yaratdıqların özündən əvvəl öldü.

Ə.Cavadın azadlıq nəğməsini zümzümə ilə oxuyanlar, saqraq misralarını əzbər söyləyənlər onun nəğmələrinə nifrət yağdırdılar, misralarını yaddaşlardan silib atmağa tələsdilər və Ə.Cavad haqqında belə yazdılar:

Başını əyməkdədir üç rəngli «gözəl bayrağı»na,

Qədəm atmaq diləyir Türkiyənin torpağına.

Hərzələr yazmaqdadır baxmayaraq sol-sağına,

Şeirinə qollar açıb Türkiyə Əhməd Cavadın.

Təbili gur çalınır hürməyə Əhməd Cavadın.

Haçansa M.Müşfiqin həzin, cilvəli poeziyasını göylərə qaldıranlar, dilinin şirinliyindən dadanlar onu göylərdən endirdilər, şirini acı bildilər və M.Müşfiqi «təpiklər altında sınımış sümüklərin fəryadını tərənnüm etməyə» çağırtdılar.

Bu böyük sənətkarlardan Zaman özü də üz döndərdi. Ancaq onlardan üz döndərməyənlərdən biri Mişkinaz xanım, digəri Şükriyyə xanım, üçüncüsü isə Dilbər xanım oldu. Hüzn və üzüntünü zəif çiyinlərində, həssas ürəklərində gəzdirən bu cəsəət sahibləri hədəyə və əzaba dözdülər. İstintaq aparalarının boşanma təkliflərini onların da beynindən sildilər. Şeirilərini özlərinin ən böyük sevgiləri hesab edən H.Cavid, Ə.Cavad, M.Müşfiq sənəti bu anda onlardan ayrılmaz oldu və əbədilik qazandı.

Otuzuncu illərdə – əsrin qiyamət çağında Azərbaycan fəlsəfəsi, Azərbaycan elmi, Azərbaycan poeziyası... və filosoflar, alimlər, şairlər ölüm cələsi içində çapalamağa məcbur oldular. Uzun illərdən bəri toxuna-toxuna gələn bu ölüm cələsi çox-çox sonralar Bəraət qapısından keçə-keçə sökülüb dağıldı. Bu həmin müddətdə isə xalq sanki neçə-neçə əsrlər yaşamalılı oldu.

İNAM VƏ İMAN DAVASI

Bəllidir ki, uzun illər boyu elm və sənət adamları ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizin bir çox qaranlıq səhifələrinin hələ də açılmadığından gileylənir, bu yolda aparılan tədqiqatların zəruriliyini təkrar-təkrar vurğulayırlar. Doğrudan da, həmişə yenicə tapılmış bir cüng və təzkirə, təsadüfən aşkarlanmış bir yazıçı şəxsiyyəti və yaxud adi bir şeir hamıda diqqət və maraq doğurmuş, tükənməz milli sərvətimizin üstünə parlaq işıq seli çiləmişdir.

Lakin o da etiraf olunmalıdır ki, gileylə onu aradan qaldırmaq arasında böyük bir məsafə var. Bu məsafəni qət etmək üçün tükənməz həvəsə və böyük zəhmətə həmişə ehtiyac duyulur. Bəlkə, buna görədir ki, həmin məsələləri dərk edənlərin çoxusu sadəcə o barədə danışirlər, əməli iş görməkdə isə xeyli çətinlik çəkirlər. Bu mənada bir çox pərdələrin qaldırılıb səhnə-arkası mətləblərin aşkarlanmasında daha artıq səy göstərməklə seçilən və sayılan tədqiqatçı alimlər sırasında Cəlal Qasımovun öz yeri və öz mövqeyi vardır.

Cəlal Qasımovun yenicə ərsəyə gəlmiş «Yaddaşın bərpası» monoqrafiyası (Bakı, Mütərcim, 1999) bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Hər şeydən qabaq, monoqrafiya, sözün həqiqi mənasında, bütövlükdə arxiv materiallarına söykənir. Gizlin deyil ki, mövcud tədqiqatlarda arxiv materiallarından istifadə həmişə məsələnin bir tərəfi olmuş, eyni zamanda məziyyətlərdən biri kimi qabardılmışdır. Lakin monoqrafiya bütövlükdə arxiv sənədlərinə söykənsə və arxivlə oxucu arasında əlaqə vasitəsinə çevrilsə, elə bilirəm, bu, mədəniyyət tariximizdə yeni hadisədir.

Digər tərəfdən, problem və onun söykəndiyi mənbə monoqrafiyanın üslubuna da ciddi təsir göstərmişdir. Cəlal Qasımovun «Yaddaşın bərpası» əsərini elmi, bədii və rəsmi üslubun qo-

vuşuq nümunəsi hesab etmək olar. O yerdə ki, məsələləri daha əhatəli öyrənmək, əldə olunan nəticələri daha ümumiləşmiş formada təqdim etmək məqamı gəlir, onda elmi üslub ön plana keçir. Ağrılı-acılı, bəzən də kövrək həqiqəti ifadə etmək astanasında isə müəlliflə oxucu arasındakı ünsiyyətin real forması kimi bədii üslub qabarıq görünür. Deyilən sözün gücünü göstərmək zərurəti doğanda isə bəyanat, qərar, qətnamə, protokol... və deməli, rəsmi üslub tam aparıcı olur. Ən əhəmiyyətli də odur ki, bu üslublar bir-biri ilə elə təmasdadır ki, onların sərhədlərini çəkmək, onları bir-birindən təcrid etmək, sadəcə desək, ədəbi günah olardı.

Kitabın başqa bir məziyyəti onun bilavasitə ideyası ilə bağlıdır. Belə ki, son dövrlərdə «biz unutqan millətlik» fikrini tez-tez işlətmək az qala qələm adamları üçün vərdişə çevrilib. Lakin doğrudanmı biz unutqan millətlik? Əsla! Bəs bu unutqanlıq ilğımı necə və haradan peyda olub? Şübhəsiz, totalitar sistem dövründə millətin gözünün ağı-qarası olanların mənəvi və fiziki məhvi ilə yaddaş varisliyinin tar-mar edilməsinin nəticəsində C.Qasımovun monoqrafiyasının uzun illər yağan sual yağışlarına verdiyi bu mötəbər cavabı həmin əsəri mövcud kitab mədəniyyətimizin müstəvisində alternativsizlik postamentinə ucaldır. Müəllif ilk səhifələrdən başlayaraq həqiqi Azərbaycan vətəndaşının inam və iman üçün pərvazlanan söylərinin ardınca düşür. Bu söylər Azərbaycan Demokratik Respublikası dövlətçiliyinin adı ilə bağlanıb ondan təkan götürür. Şərqdə ilk demokratik idarə üsulunun təşəkkülü və yaranması tarixin görkü kimi mənalandırılır. Dövlət dili, milli bayraq, dövlət sərhəddinin müəyyənləşməsi, demokratik parlament, ordu quruculuğu, yeni təhsil – bütün bunlar müqəddəs inamın gerçəkləşməsi kimi təqdim olunur. Duyursan ki, onlar hamısı nə qədər böyük cəsarətin və zəhmətin, tükənməz enerjinin, əvəzsiz əməlin gücü ilə başa gəlir. İstər-istəməz «əzgin və düşgün əsgərlərimizin» simasını da görürsən, onların dirçəl-

məsini də! Təhsilə böyük marağı da sezirsən, Tağıyevin təhsil, savad uğrunda dövlətlə yarışına da həsəd aparırsan! Türkmənçay müqaviləsinin Xəzəri Azərbaycan üçün yasağa çevirmək müddəası ilə də tanış olursan, bu yasağa qarşı etirazın nidasına da vurulursan!

Lakin Demokratik Respublika repressiyaya məruz qaldıqdan, «romantik bolşevik təbliğatı» başlayandan sonra inamın süqutu gəlir və N.Nərimanovun «Şərq daha bizə inanmır!» kəlamının acısını dadırsan. Azərbaycanı az qala başdan-başa bürüyən üsyanların da bu inamı qaytarmağa gücü çatmır. Elə üsyanların yatırılmasında da Qızıl Ordunun qarəti, soyğunçuluğu, qırğınları deyil, məhz qırılan inam əsas rol oynayır. Çünki inamını itirmiş, bədbinliyə qurşanmış xalqın əlində odlu qurşunlar ölü və cansızdır.

Yeni Şura hökumətinin dekretləri də elə bil sözlərdən deyil, mərmilərdən yağrılmışdı. Həmin dekretlərin məzmununa hopmuş «sürgün», «güllələmə», «məhkum etmə», «xalq düşməni», «vətən xaini», «pantürkist», «panistamist» və s. kəlmələri və söz birləşmələri hər şeyi üstələyirdi. Demokratik Respublika dövründə təhsil almaq üçün xaricə tələbə göndərmək dövlət normasına çevrilirdisə, Şura dekretində xaricə, hətta məktub vasitəsilə belə əlaqə saxlayanlar ittiham olunurdular. İndi aydın olur ki, 70 il öz şəxsi vərəqələrimizi doldurarkən yazdığımız «xaricdə heç bir qohumum yoxdur» cümləsinin kökü hardan gəlirmiş. İndi özünüz düşünün: insanı qohumluqdan ayıran sözün, cümlənin, fikrin qarşısında hansı yaddaş dözümlə gətirə bilər?

C.Qasımov 20-30-cu illərdə dinə qarşı hücumların yeni quruluşu möhkəmlətmək üçün vasitəyə çevrilməsini tarixin böyük səhvi hesab edir. Tarix boyu Tanrıdan güc alan, həmişə «Allahı-Tanrısı yoxdu» ittihamını ən ağır ittiham hesab edən bir millət Tanrı ilə üz-üzə qoyulur, onun imanına şəkklə yaradılır.

«Din xalq üçün tiryəkdir» şüarı ilə millətin imanına «tula bağlanılır». Böyük Füzulinin «Ya rəbb» xitabı ayaq altına salınır.

XII əsrdə N.Gəncəvi poemalarının müqəddiməsində Tanrıya xitabı və peyğəmbərin tərifini, yəni münacatı və nəti, XVI əsrdə H.İ.Xətəinin «Dəhnamə»ni başlayarkən dediyi «bismillah»ı, XX əsrdə H.Cavidin «Peyğəmbər»i və Ə.Cavadın «Bismillah» şeiri əvəz edir. Əsr və zaman dəyişir, sənətkarlar dəyişir, lakin etiqad və iman dəyişmir. Bu dəyişilməz etiqad və imana zərbə vurmaq, xalqın mənəviyyatını sarsıtmaq demək idi.

Lakin bununla belə o təqiblər də cavabsız ötüşmürdü. Dahi Cəlil Məmmədquluzadənin «Mən heç vaxt allahsız olmamışam!» nidası imansızlara ən kəskin cavab oldu, papağını qabağına qoyub fikirləşməyə öyrəşmiş camaat «Rədd olsun papaq!» şüarına dərin nifrət bəsləyərək taqətsiz-taqətsiz içinə çəkildi. İmanını itirməmək üçün onu ürəyində, içində gizlətdi və qorudu.

C.Qasımov tam aydınlığı ilə sübut edir ki, İblisin gəzişmələri altında baş verən repressiya və deportasiya məhz inamın və imanın itirildiyi məqamdan başlamışdır. O qanlı faciələri törədənlər daha çox mənəvi təbəddülatlar zəminindən su içmişdilər. Ona görə də cəmiyyətin harmoniyası pozuldu, insan öz məhvərindən çıxdı.

Yalnız XX əsrin 50-ci illərinin sonundan başlayaraq mətin Azərbaycan vətəndaşı inam və imanını yenidən qaytarmağa dayaq nöqtəsi tapdı. Bunun ilk təkanı Bəxtiyar Vahabzadənin «Gülüstan» poeması oldu. Eyni zamanda qərribə bir paradoks yarandı: «Gülüstan müqaviləsi» ilə inam və iman davası salanlar «Gülüstan» poemasının təsiri altında geri çəkildilər. Ciddi bir nəticə doğuldu: inam və iman davasında bu davanı salanlar deyil, inam və imanı ürəyində yaşadanlar qalib çıxdılar.

ƏDƏBİ ƏSƏRLƏRİN MÜHAKİMƏSİ

Ədəbiyyat tariximizin keçmişi yalnız bu keçmişin özü üçün deyil, daha çox bu günümüz və gələcəyimiz üçündür. Axı unutmayaq ki, ədəbiyyatın özünün də ibrət dərsləri var və bu, digər ibrət dərslərindən daha mənalı və əhəmiyyətlidir. Çünki o, ayrı-ayrı fərdləri deyil, ictimai həyatı və bütövlükdə cəmiyyəti əhatə edir.

Zəngin və çoxəsrlik ədəbiyyat tariximizin əhəmiyyətli fakt və hadisələrinin tədqiqində və öyrənilməsində ədəbiyyatşünaslar tərəfindən xeyli işlər görülmüş və görülməkdədir. Ayrı-ayrı sənətkarların həyat və yaradıcılığı təhlil olunmuş, bu sənətkarların ideya-bədii gücü ilə seçilən əsərlərinə və həmin əsərlərdəki obrazlara xüsusi diqqət yetirilmiş, yazıçı və mühit problemlərinə olan elmi baxış ənənəvi şəkildə davam etdirilmiş və müxtəlif formatlarda hazırlanan çoxcilidliklər çap olunmuşdur. Həmçinin əlavə etmək lazımdır ki, ədəbiyyat tarixi konsepsiyası ilə ədəbi-elmi fikir kifayət qədər inkişaf etmiş, bu sahədə nəzərəçarpacaq yeni nəticələr əldə edilmişdir. Söylədiyim bu mülahizələr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair mərhələli inkişafın fərəhli olduğu barədə qənaətləri təsdiq etmək üçündür. Lakin bütün bunlarla yanaşı, ədəbiyyat tariximizin elə məqamları, elə qatıaçılmamış səhifələri vardır ki, onların dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsinə ehtiyac yenə də qalmaqdadır, eyni zamanda ədəbiyyat tariximizi həmin fakt və hadisələrdən təcriddə təsəvvür etmək mümkün deyildir. Saraylardakı şeir məclislərindən tutmuş ayrı-ayrı deyişmələrə və dərnlərə qədər ədəbi həyatın ənənələri tarixin yaddaşına düşən ən parlaq nümunələrdir. Amma sənət adamının həyatına qəsd edən reallıqları yaşadan elə faciələr də vardır ki, ədəbiyyat tariximizi onlar-

dan da kənar da təsəvvür etmək qətiyyəni mümkün deyildir. Bax bu ikincilərə aid faktlardan biri də XX əsrin 20-ci illərinə aid ədəbi məhkəmələrdir. Bu baxımdan Cəlal Qasımovun «Ədəbi məhkəmələr» tədqiqatı xüsusi marağ doğurur.

Yeri gəlmişkən, bir cəhəti də qeyd edək ki, Cəlal Qasımovun elmi araşdırmaları böyük zəhmət bahasına ərsəyə gələn araşdırmalardır. Başqa sözlə, o, başqaları kimi öz şəxsi kitabxanasındakı rəflərə düzülmiş hazır kitablara deyil, ərəb, latın və kiril əlifbalarında çap olunan mətbuat səhifələrindəki faktlara, arxiv küncələrində gizlənilən və əldəyməmiş materiallara əsaslanaraq yazılmış tədqiqatları ilə tanınır. Ona görə də «Ədəbi məhkəmələr» kitabına həmin tədqiqatların davamı kimi baxdıqda təsadüfdən yox, məhz zərurətdən doğan yeni bir ədəbi-elmi faktın təbliyiyinə inanırsan.

Ümumiyyətlə, sivilizasiya tarixinin müxtəlif dövrlərində sənət adamları ilə sənətin əksinə olan insanlar və qüvvələr arasında daima mübarizə və toqquşmalar olmuşdur. Bu mübarizə və toqquşmalar müəyyən dövrlərdə daha da kəskinləşərək sənətkarların ölmü və qətli ilə nəticələnmişdir. Həmin acı mənzərəni təsəvvür etmək üçün Qərbdəki inkvizisiyaları və Şərqdəki – bizdəki 37-ci il faciələrini xatırlamaq kifayətdir. Ötən əsrin 20-ci illərinin ədəbi-tarixi faktları olan ədəbi məhkəmələr məhz 37-ci il faciələrinin öncəsi baş verən «ərəfə» faktlarındanır. Yəni bu iki hadisəyə bir-birinin davamı kimi də baxmaq olar.

C.Qasımov öz tədqiqatlarında ədəbi məhkəmələrin mahiyyətinə varmaq üçün 1920-1930-cu illərin ədəbi və sosial-psixoloji mühiti barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Yəni tədqiqatçının önəm verdiyi və qəti şəkildə söyləmək istədiyi fikir bundan ibarətdir ki, ədəbi məhkəmələrin dərki dövrün sosial-psixoloji mühitindən kənar da deyil.

1920-1930-cu illərin sosial-psixoloji mühiti hansı cəhətlərlə səciyyələnirdi? Birincisi, bu dövr yeni sovet quruluşunun bərqərar olduğu, bolşevizmin hakimiyyətdə möhkəmləndiyi, marksist-leninçi ideologiyanın cəmiyyətdə və dövlətdə hakim ideologiyaya çevrildiyi bir dövr idi. Belə bir dövr və belə bir ideologiya ədəbi həyata da ciddi şəkildə müdaxilə edir, öz təşkilatlarını yaradır və öz sifarişlərini ictimai sifariş kimi qələmə verirdi. İkincisi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə tanınan və həmin dövrdən əvvəl yazıb-yaradan, məşhurlaşan sənətkarlar isə öz dəst-xətlərini davam etdirmək istəyirdilər. Bir-birinə qarşı dayanan bu iki istiqamət sənətkar həyatına, ədəbi yaradıcılığa təsirsiz qalmırdı. Hətta ötən əsrin 20-ci illərində – hələ 37-ci ildən xeyli əvvəl müəyyən tutqular da həyata keçirilirdi. Əhməd Cavadın, Cəfər Cabbarlının, Hacı Kərim Sanılıının, Ömər Faiq Nəmanzadənin, Əli Razi Şamçızadənin, Seyid Hüseynin həbsi «xatırlatma» funksiyası daşıyırdı. Digər tərəfdən həmin dövrün ədəbi tənqidi də yavaş-yavaş partiyalaşır və bədii yaradıcılığın sənətə xas olan xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqdan uzaqlaşır. Bütün bunlar və bilavasitə bunlarla əlaqədar olan ədəbi fakt və hadisələr tədqiqatçı tərəfindən diqqətlə araşdırılır, həmin fakt və hadisələrin hər birinin 1920-1930-cu illərin ədəbi həyatına təsiri şərh və izah olunur.

Əhəmiyyətlidir ki, C.Qasimov ayrıca bir fəsildə ədəbi məhkəmələrin ədəbiyyatşünaslar tərəfindən öyrənilməsi məsələlərinə nəzər yetirməyi, ədəbi məhkəmələrin tədqiqi mənzərəsini lazımınca canlandırmağı da özünə borc bilir. Tədqiqatçının belə bir mövqeyi ənənəyə hörmət və ehtiram göstərmək prinsipiindən irəli gəlir. Yeri gəldikcə digər ədəbiyyatlardan nümunələr gətirilir, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin fakt və hadisələri ilə paralellər aparılır və ədəbi məhkəmələr barədə geniş təsəvvür yaratmaq məqsədi reallaşdırılır. Aydın olur ki, tədqiqatçı

ədəbi məhkəmələrdən bu və ya digər dərəcədə bəhs edən heç bir ədəbiyyatşünasa etinasızlıq göstərmir, eyni zamanda hər bir ədəbiyyatşünasın gördüyü işi ürəkaçıqlığı ilə əvvə yüksək səviyyədə dəyərləndirir. Ədəbi məhkəmələrin başlanması tarixi, o barədə olan afişa və elanlar, məhkəmələrdəki iştirakçıların adbaad siyahısı və s. mətləblər konkret şəkildə diqqətə çatdırılır. Yeri gəldikcə ədəbi məhkəmələrini keçirilməsi ilə bağlı olan məqsədlər də bütün təfərrüatı ilə analiz edilir, yeni və ədəbielmi cəhətdən məqbul mülahizələr irəli sürülür.

Kitabın qalan fəsiləri bilavasitə ayrı-ayrı əsərlərin ədəbi məhkəmələrinə həsr edilmişdir. Beləliklə, əsas diqqət C.Məmmədquluzadənin «Ölülər», C.Cabbarlının «Aydın», H.Cavidin «Şeyx Sənan» pyeslərinin tamaşaları ilə bağlı materiallara yönəldilmişdir. Həmçinin bir musiqi aləti kimi tarın məhkəməsinə aid faktlar da araşdırılmışdır. Yaxşı cəhətdir ki, C.Qasimov adı çəkilən əsərlərin ədəbi məhkəmələr üçün təhqiqat predmeti kimi seçilməsinin əsl səbəblərini aşkarlamağa daha çox səy göstərmişdir.

Tədqiqatçı C.Məmmədquluzadənin «Ölülər» pyesinin yazılmasına, ilk səhnə təcəssümünə və eyni zamanda onun tamaşaları haqqında irəli sürülən müxtəlif mülahizələrə aydınlıq gətirir. «Ölülər»in həm din nümayəndələri, həm də dövlət orqanları tərəfindən təqiblərə məruz qalmasının səbəblərini araşdırır. Bu əsərin məhkəməyə çıxarılması barədə olan əsl həqiqətləri vurğulayır və sadalayır. Ədəbi məhkəmələrin İskəndərdən başlamasına Azərbaycan milli ziyalılığın mühakiməsi kimi ümumiləşmiş məna verir. Bəs İskəndər nədə ittiham olunur? İttihamçının fikirlərinə görə, «işsizlikdə», «tərbiyəsizlikdə», «kimişə aldatmaqda», «mühitin adətləri ilə, ənənələri ilə hesablaşmamaqda», «heç bir sözün yerini, heç bir hərəkətin vaxtını bilməməkdə». C.Qasimov bu ittihamların tamamilə yersiz və

əsassız olduğunu əsərdən gətirdiyi faktlara istinadən təkzib edir.

Tədqiqatdan aydınlaşır ki, məhkəmə prosesində İskəndər daha çox cəsarətsizlikdə təqsirli bilinir. Amma İskəndərin bütövlükdə ölülüyə etirazı cəsarət deyilmi?

Tədqiqatdan aydınlaşır ki, məhkəmə prosesində İskəndəri xalq müəllimi ola bilməməsində günahlandırırlar. Amma sual olunur: C.Məmmədquluzadə İskəndərin xalq müəllimi olmasını istəyirdi?

Tədqiqatdan aydınlaşır ki, məhkəmə prosesində İskəndər yalançı və duyğusuz olmaqda, bacısı Nazlını müdafiə etməkdə, Şeyxin firıldaqlarının açılmasında rolunun olmamasında ittiham olunur. Amma unudulur ki, İskəndər məhkəmə prosesinin getdiyi sovet dövrünün deyil, XX əsrin lap əvvəllərində yaradılmış bir obrazdır və İskəndərin atdığı bütün addımlar Nazlını və bütün kimsəsizləri müdafiə etməkdən, Şeyx Nəsrullahın ifşa olunmasına çalışmasından ibarət deyilmi?

Bütün bu kimi sualların qoyuluşu və onların cavablandırılması C.Məmmədquluzadənin «Ölülər» pyesi barədə aparılan məhkəmə işinin məzmununu və nəinki məzmununu, hətta hər hansı bir kiçik detalını, başqa sözlə, lazımi incəliklərini araşdırmağa və təhlil etməyə imkan verir. Beləliklə, həm «Ölülər» pyesinin cəmiyyətə verdiyi mesajlar, həm əsərdəki obrazların ifadə etdiyi fikir və ideyalar, həm də pyesə qarşı yönələn təqiblər və bu təqiblərdən yaxa qurtarmaq istəyən mütərəqqi düşüncənin daşıyıcıları barədə tam təsəvvür yaradılır.

Ötən əsrin 20-ci illərində C.Cabbarlının «Aydın» əsərindəki Gültəkin obrazının məhkəməsi də xüsusi maraq doğurmuşdur. Açıqı həmin dövrdə qıcıqlandırıcı məqamları ilə daha çox diqqətdə olan «Aydın» son dərəcə cəlbədicə bir hadisəyə çevrilmişdir. Bəs Gültəkin nədə mühakimə olunurdu? C.Qasımov faktlara söykənərək onları bir-bir sadalayır: atası evində

aldığı burjuaziya ruh və tərbiyəsini dəyişə bilməməsi, qadınlıq izzəti-nəfsini təhqir etməsi, Aydının arvadı ola-ola Dövlət bəyə könül verməsi, zinət düşkünü olması və nəhayət, Aydının fəlakətlərinin səbəbkarı kimi tanınması.

Tədqiqatda Gültəkinə qarşı yönələn bu ittihamların hər biri ayrı-ayrılıqda təhlil edilir. Əsərdən götürülən nümunələrə, ədəbiyyatşünaslar tərəfindən irəli sürülən mülahizələrə istinadən və pyesin obrazlarına aid bütün psixoloji məqamlar nəzərə alınaraq məhkəmə prosesinin nə üçün qurulması və nəyə xidmət etməsi tam şəkildə aydınlaşdırılır. Gültəkinin mühakiməsindən başlayıb daha çox burjua cəmiyyətinin və sahibkarlığın ittihamına doğru uzanan istiqamətin ortaya çıxarılması müəllifin tədqiqatının əsas fikir yükünə çevrilir.

H.Cavidin «Şeyx Sənan» əsərinin qəhrəmanı Şeyx Sənanın məhkəməsinə də ayrıca fəsil ayrılmışdır. Təbii ki, bu faciənin də məhkəmə üçün təhqiqat predmetinə çevrilməsinin öz səbəbləri vardır. Tədqiqatçı həmin səbəblərin şərhindən öncə «Şeyx Sənan» əsərinin hansı təhriflərə məruz qalmasına aydınlıq gətirir. Başlıcası, «Şeyx Sənan»ın sufi görüşlərdən və romantizm prinsiplərindən sərf-nəzər edilməsi böyük bir yanlışlığın başlanğıcı demək idi. Digər tərəfdən dövrün ideoloji tələblərinə uyğun olaraq və Şeyx Sənana istinad edilərək məhkəmə prosesində, əsasən, din xadimləri məhşər ayağına çəkilirdi.

C.Qasımov məhkəmə prosesinin gedişatını tam doğruluğu ilə təhlil etməkdən ötrü, əvvəlcə, sufizmin tarixinə, prinsiplərinə və sufi dünyagörüşünə malik şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə nəzər yetirir. Bu sıradan sufizmin mərhələlərinin – şəriətin, təriqətin, mərifətin və həqiqətin məzmununa diqqət yönəldir. Eyni zamanda bu mərhələlərə aid obraz və simvollarla «Şeyx Sənan» pyesindəki obraz və simvolların yaxınlıqlarını və təmas nöqtələrini aşkarlayır. Sufi dünyagörüşündən qaynaqlanan ide-

yaların «Şeyx Sənan»dan alınan ideyalarla üst-üstə düşməsini əsaslandırır.

«Şeyx Sənan» əsərinin ədəbi məhkəməsinə, konkret olaraq bu bərdə təqşirnamənin maddələrinə gəldikdə isə tədqiqatçının ilk fikri belədir ki, ittihamnaməni irəli sürənlər onu romantizmin nümunəsi deyil, realist bir əsər kimi nəzərdən keçirmişlər. Yəni ittihamçı pyesin ideya siqətini və sufizmə dayanan simvollarını kifayət qədər duymamışdır.

C.Qasimov «Şeyx Sənan» pyesində mühüm və qabarıq yer tutan məsələləri – xaç asmaq, Quranı yandırmaq, donuz otarmaq kimi hadisələri araşdırarkən əsas diqqəti bu hadisələrin Şeyx Sənanın öz məsləkinə doğru hərəkətinin keçid pillələri kimi təqdim edir. Beləliklə, bu istiqamətə yönələn məhkəmə ittihamları isə əsassız hesab olunur. Maraqlı burasıdır ki, məhkəmənin «Şeyx Sənan» haqqında ağır ittihamlar irəli sürməsinə baxmayaraq, əsərin tamaşası teatrlarda yenə də böyük coşqu ilə davam etdirilir.

Tədqiqatçı-alim Cəlal Qasimov ötən əsrin 20-ci illərində ədəbi-mədəni həyatda diqqəti özünə cəlb edən ədəbi məhkəmələrin geniş və hərtərəfli təhlilini verməklə ədəbiyyat tariximizin həmin dövrünə yeni bir işıq salmış və yeni tədqiqatlara yol açmışdır.

MEMUAR RENESSANS TƏFƏKKÜRÜNÜN ÖVLADIDIR

Tarixən bəllidir ki, hər hansı bir insan həmişə həyatla və insanlarla üz-üzə qalır. Bu üzbəüz məqam insanın ömrü və taleyidir.

Tarixən o da bəllidir ki, hər hansı bir yazıçı adi insanlardan fərqli olaraq, həm həyatla, həm də insanlarla, həm də özü özü ilə üz-üzə qalır. Bu üzbəüz məqam isə ömür və taledən başqa xalqa və millətə bağlılıq məqamıdır.

Amma çətin olsa da, yazıçı üçün həmin vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirmək bir deyil, bir neçə bədii forma sınaqları ilə mümkündür. Bu sınaqların yaddaş üçün əhəmiyyətli olan nümunələrindən biri memuar janrıdır.

Bu janr sadə olmaqla zahirən adi görünür. Lakin mənə və məzmun baxımından mürəkkəb, çoxşaxəli və qeyri-adidir. Ədəbiyyat nəzəriyyəçilərinin gözündən uzaq, memuar janrı bəlkə də həyat hadisələrinə, şəxsiyyətlərə və dünyaya baxışda insani münasibətləri ifadə etmək üçün adilliklə qeyri-adiliyi birləşdirən yeganə janrdır.

Memuar janrı nə vaxt doğulmuşdur? Memuar janrını yaradan hansı ictimai-siyasi-tarixi şəraitdir? Bu janr hansı ədəbi-bədii xüsusiyyətlərə malikdir? Onu digər janrlardan fərqləndirən keyfiyyətlər hansılardır? Nəhayət, Abdulla Şaiqin «Xatirələrim» əsərinin memuar janrının inkişafındakı yeri və mövqeyi necədir? Bütün bu və ya digər sualların cavabını alim-tədqiqatçı Eyvaz Eminalıyevin «Azərbaycan milli memuar ədəbiyyatı» monoqrafiyasında (Bakı, Yurd, 1999) tapmaq olar.

Monoqrafiyada memuar janrının avtobioqrafik povest və romanlardan, epistolyar ədəbiyyat nümunələrindən fərqli cəhət-

ləri araşdırılır, onun özünəməxsusluqları aşkarlanır. Eyni zamanda, bu janrın Avropa və rus ədəbiyyatındakı imkanları nəzərdən keçirilir. Azərbaycan ədəbiyyatına gəldikdə isə onun qaynaqları «Gül tikin» abidəsinə söykənir.

Monoqrafiyadan bəlli olur ki, A.Şaiqın «Xatirələrim» əsərində sənətkar şəxsiyyəti problemi mühüm yerlərdən birini tutur. Əslinə qalsa, memuar janrında yazılmış hər hansı bir əsəri şəxsiyyət anlayışından təcrid olunmuş formada təsəvvür etmək mümkün deyildir. A.Şaiq da müasirləri olan M.Ə.Sabir, A.Səhhət, M.Cəlil, H.Zərdabi, H.Vəzirov, S.S.Axundov, F.Köçərli, N.Nərimanov, C.Cabbarlı kimi məşhur klassiklərimiz barədə maraqlı və əhəmiyyətli faktları qələmə almışdır. Yazıçı həmin şəxsiyyətlərdən bəhs edərkən istedad və xalq mənafeyi problemini bütün məsələlərdən üstün tutmuşdur. Bunlara müvafiq olaraq, monoqrafiya müəllifi də A.Şaiqın özünün müəllim şəxsiyyətini, yazıçı şəxsiyyətini və ictimai-siyasi xadim kimi şəxsiyyətini dəyərləndirmiş və ona bu günün gözü ilə qiymət vermişdir.

Monoqrafiyada son illərə qədər şəxsiyyəti və yaradıcılığı az öyrənilmiş bir sıra yazıçı və şairlərə A.Şaiqın münasibəti də dərinləndirilmişdir. Əlibəy Hüseynzadə barədə əsrin əvvəllərində yazılmış mülahizələrin əsrin sonunda necə görünməsi obyektiv təhlilini tapmışdır.

A.Şaiq Ə.Hüseynzadə və «Füyuzat» jurnalı barədə yazırdı: «Füyuzat» məcmuəsi özü də səhifələrində nəşr etdiyi şeir və məqalələrdə hürriyyəti müdafiə edirdi. «Molla Nəsrəddin» məcmuəsi də. Ancaq bu hara, o hara!» Tədqiqatçı alim bu tezisdən həmin jurnalların bir-birindən formaca nə qədər fərqlənsələr də, amal və qayə baxımından eyni məsləyi izləmələri nəticəsini çıxarmışdır. Belə bir nəticə isə «Füyuzat» məcmuəsinə obyektiv qiymət verilməyən vaxtlarda A.Şaiqın ciddi və cəsa-

rətli mövqe tutmasına sübutdur.

Tədqiqatçının ümumiləşdirdiyi məsələlərdən biri də budur ki, A.Şaiqin ədəbi-tənqidi görüşlər sisteminin mərkəzində bədii yaradıcılığa yanaşmada poetika baxımından sadəlik, ideya baxımından humanizm axtarışları dayanırdı. Görünür, müəllif bu qənaətini də A.Şaiqin şəxsiyyətində birləşən sadəlik və humanizm keyfiyyətlərinə arxalanaraq irəli sürmüşdür.

Monoqrafiyada A.Şaiqin «Xatirələrim» əsərində, yeri gəldikcə, yazıçıların həyat və yaradıcılığına münasibətini istiqamətləri, ədəbi prosesin və ayrıca ədəbi tənqidin meyllərinə baxışın da məzmunu mühüm yer tutur. Tədqiqatçı bunları öyrənərkən həmin mülahizələrin elmilik gücünü aydınlaşdırmağa üstünlük verir.

A.Şaiqin ədəbi-bədii dilə münasibəti də düzgün şərh edilir. Aydın olur ki, yazıçı folklordan qida alan bədii dili daha kamil hesab edir.

Eyvaz Eminalıyevin «Azərbaycan milli memuar ədəbiyyatı» monoqrafiyası müasir ədəbiyyatşünaslığımızın nailiyyətlərindən biri kimi sübut edir ki, memuar ədəbiyyatı ədəbi-bədii fikir tariximizin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu janrın geniş və hərtərəfli təhlili şəxsiyyət və yaradıcılıq, sənətkar və zaman, yazıçı və müasirləri problemlərini öyrənmək baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Memuar janrı şəxsiyyətin yüksəlişini, tərcümeyi-halın zənginliyini, həyatı dərk etməkdə bədii yaradıcılığın əvəzsizliyini göstərmək ehtiyacı hiss ediləndə gərəkli olur və meydana çıxır. Başqa sözlə, belə demək olar: memuar renessans təfəkkürünün övladıdır.

H.CAVIDİN «AFƏT» FACİƏSİ HAQQINDA QIYMƏTLİ ARAŞDIRMA

Azərbaycan ədəbiyyatının elə görkəmli şəxsiyyətləri vardır ki, onların həyat və yaradıcılığı bütün ədəbiyyatşünas nəsilləri tərəfindən öyrənilir və bundan sonra da öyrəniləcəkdir. Belə şəxsiyyətlərə nünunə kimi XX əsr Azərbaycan romantizminin klassiki, şair və dramaturq Hüseyn Cavid göstərmək olar. Bu mənada Cavidə Məmmədlinin «H.Cavidin «Afət» faciəsi» adlı monoqrafiyasına (Bakı, Nurlan, 2007) təbii baxmaq lazımdır.

Bəri başdan belə bir məsələyə aydınlıq gətirmək istəyirəm ki, ədəbiyyatın ümumi problemlərinin tədqiqi müəyyən spesifik cəhətləri ilə fərqləndiyi kimi, hər hansı ayrıca götürülmüş bir əsərin elmi təhlili də özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Başqa sözlə, həm ümumi ədəbi-nəzəri' problemlərin, həm də bir əsərin geniş elmi tədqiqi, şübhəsiz, müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Ona görə də müəllifin bir əsərə – yalnız «Afət» pyesinə müraciətini elmdə sadə və hamar yol kimi qəbul etmək kökündən yanlış olardı.

Digər tərəfdən H.Cavidin mənsub olduğu romantik bədii metod, onun yaradıcılığının ideya tutumu və poetika-sənətkarlıq məziyyətləri əsərlərinin də tək-tək öyrəniməsini artıq müsbət bir əhəmiyyətə çevirmişdir. Xatırladaq ki, şair-dramaturqun «Şeyx Sənan», «İblis» «Peyğəmbər», «Topal Teymur», «Xəyam» kimi pyeslərinə ayrıca elmi əsərlər həsr edilmişdir. Bütün bu dediklərimiz Cavidə Məmmədlinin «H.Cavidin «Afət» faciəsi» monoqrafiyasının yazılma şərtləri və məqsədləri barədə tam təsəvvür yaradır.

Kitabın «Hüseyn Cavidin «Afət» əsərində qadın və cəmiyyət probleminin bədii təəcəssümü» adlanan birinci fəslinin

əvvəli məsələnin qoyuluşuna həsr edilmişdir. Tədqiqatçı burada H.Cavid yaradıcılığına və ümumiyyətlə, ədəbiyyatda qadın məsələsinə toxunur, dramaturqun öz fantaziyasında və əsərlərində yaratdığı ideal İnsan obrazının xüsusiyyətlərini araşdırır, insanın bütün müsbət və mənfi cəhətləri ilə birgə bədii təqdiminin mənzərəsini aydınlaşdırır, qadın hüququ və hüquqsuzluğunun reallıqlarını təhlildən keçirir. Burada daha geniş planda götürülərək qadının əxlaqi saflıq, ana, vətəndaş mövqeyi qabardılır və işıqlandırılır.

Müəllif konkret faktlar və dəlillərlə «Afət» əsərinin yazılma tarixini dəqiqləşdirir, pyesin müxləlif dövrlərdəki nəşrlərini, çap zamanı qorunub saxlanılmış, yaxud da dəyişdirilmiş məqamlarını diqqətə çatdırır. Səhnə taleyindən bəhs etdikdə isə tamaşaların göstərildiyi illərin xronologiyasına üstünlük verir və fərqli xüsusiyyətləri dəyərləndirir. Məlum olur ki, «Afət» pyesi ötən əsrin 20-ci illərində, 1982-ci ildə - H.Cavidin anadan olmasının 100 illiyi keçirilən vaxt və 2003-cü ildə - dramaturqun 120 illik yubileyinin qeyd edildiyi dövrdə müxtəlif rejissorların quruluşunda səhnələşdirilmişdir. Təqdirəlayiq cəhətdir ki, C.Məmmədli sadəcə olaraq onların adını çəkmir, eyni zamanda, əldə etdiyi materiallar əsasında bu tamaşaların xüsusiyyətlərinin şərhini verir.

Tədqiqatçı əsərin janrı və süjet xətti barədə də obyektiv mülahizələr irəli sürür. Pyesin faciə janrının tələblərinə cavab verməsini onun ideya-bədii məziyyətlərinə və strukturuna görə səciyyələndirir.

Birinci fəslin digər bölmələri bilavasitə romantik qəhrəman probleminə həsr edilmişdir. Burada romantik qəhrəman və mühit, romantik qəhrəmanın ziddiyyətləri, Afət obrazının faciəsindəki aldanış məqamı, Afətin digər romantik qadın obrazları ilə müqayisəsi aparıcı yer tutur.

C.Məmmədli Afətin bir romantik qəhrəman kimi daxili sarsıntılarını və təbəddülatlarını, fəal mübarizəsini, ziddiyyətlərini yalnız onun dialoqları və hərəkətləri çərçivəsində izah etməklə məhdudiyət yaratmır, eyni zamanda, pyesdəki digər obrazlarla, hətta H.Cavid yaradıcılığının digər qadın qəhrəmanları ilə müqayisədə aşkarlayır. Beləliklə, tədqiqatçının çıxardığı nəticələr öz elmiliyi ilə seçilir və fərqlənir. Müəllif yazır: «İndiyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında yaradılmış hüququ tapdanan qadın obrazlarından fərqli olaraq Afət «yazıq», «acı», və «qorxaq» deyil» (s.37). Yaxud: «Afətin növbəti bədbəxtliyi və faciəsi buradan - məhz Qaratayı sevməsindən başlayır» (s.54). Və yaxud: «Əgər Afət Özdəmirdən təhqir olunmuş mənliyinin intiqamını alırsa, Qarataydan artıq ləkələnmiş mənliyinin intiqamını alır» (s.60). Bütün bunlar əsəri diqqətlə və dəfələrlə oxuyan, H.Cavid romantizmini lazımı səviyyədə dərk edən, müəyyən ədəbiyyatşünaslıq səviyyəsi qazanan tədqiqatçının elmi nəticələri ola bilər.

Monoqrafiyanın ikinci fəslə «Hüseyn Cavidin «Afət» əsərində insanın özünüdərk və mənəvi azadlıq probleminin bədi inikasını» adlanır. Adından da göründüyü kimi bu fəsil olmasaydı, pyesin mahiyyəti və ifadə etdiyi ideya gücü kifayət qədər görünməyə bilərdi. Məsələn burasındadır ki, daha geniş planda götürülmüş özünüdərk və mənəvi azadlıq problemi romantizmin ən doğma və qabarıq məsələlərindəndir. Bir az da başqa cür yanaşsaq romantizmi onlardan kənar təsəvvür etmək mümkün deyildir.

C.Məmmədli təhlillər zamanı belə bir nəticəyə gəlir ki, H.Cavidin «Ana» pyesində Səlma ana oğlunun qatilini bağışlaya bilir və bu da bir müdriklikdir, orijinal düşüncə tərzidir. Əksinə, Afət bağışlamağı bacarmır, çünki bu, mümkün deyil. Yaxud «Uçurum» pyesində olan Gövərçin Cəlalin onu atıb getməsi ilə razılaşmaq məcburiyyətindədir və məsum bir obraza

çevrilir. Yenə də əksinə, Afət intiqam almaqdan əl çəkmir. Müəllifin faktlara söykənən bu cür müqayisələri «Afət» əsərindəki özünüdərk motivlərini bütün tələbləri ilə aşkara çıxarır. Beləliklə, həm H.Cavidin qarşıya qoyduğu ideyanın tam anlaşılması özünü göstərir, həm də tədqiqatçının məsələyə elmi yanaşmasının, obyektiv nəticələrə gəlməsinin reallığı sübut olunur.

İkinci fəslin digər bölmələri «Afət» pyesindəki obrazların təhlilinə yönəldilmişdir. Bu məqamda da tədqiqatçı düzgün elmi mövqə tutmuş və həmin obrazları pərakəndə formada deyil, müəyyən problemlər ətrafında təhlilə cəlb etmişdir. Həmçinin bu problemlər əsərin öz daxili məzmunundan, estetik mahiyyətindən meydana çıxmış və şair-dramaturqun yaradıcılıq məziyyətlərinin nümayişinə çevrilmişdir.

Cavidə Məmmədli haqlıdır ki, Alagöz pyesdəki bir sıra məqamların, hətta belə demək olar ki, dramatik ziddiyyətlərin formalaşmasında təkan nöqtəsinə çevrilmişdir. İkili təbiətə malik olan obrazlar - Altunsaç, Yavuz, Oqtay mənən məhv olmaq təhlükəsi qarşısındadırlar. Xandəmir, Özdəmir, doktor Qaratay, Qaplan artıq mənən məhv olmuş şəxslərdir. Ərtoğrul obrazında isə qəlb və idrak, ağıl və hiss mübarizəsi ümumiləşmişdir.

Bütün bunları geniş və əhatəli planda görmək, digər obrazlarla Afət obrazı arasındakı təmas nöqtələrini aşkarlamaq, obrazlar silsiləsinin formal element mahiyyəti daşımada əsərin strukturunda zəruri komponentlərə çevrilməsini sübuta çatdırmaq, obrazdan mətnə, mətndən obraza keçidlərin harmoniyasını üzə çıxarmaq, nəhayət, «Afət» pyesindəki hər hansı bədii faktla Hüseyn Cavid düşüncəsi arasında üzvi əlaqələri tapmaq və bu deyilənləri dünya ədəbiyyatının insan konsepsiyası ilə əlaqələndirmək monoqrafiyanın ciddi elmi məziyyətləridir.

FOLKLORŞÜNASLIQ

İLKİN QAYNAQLARA DOĞRU

Azərbaycan oxucularına mif haqqında həyatı və elmi təsəvvürləri sistemləşdirən yeni bir əsər təqdim edilmişdir. Bu əsər əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Mirəli Seyidovun uzun illər boyu apardığı axtarış və araşdırmalarının nəticəsi olaraq meydana çıxmış «Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları» kitabıdır (Bakı, «Yazıçı», 1983).

Kitab müxtəlif vaxtlarda çap edilmiş ayrı-ayrı məqalələrdən ibarətdir. Lakin müəllif bu məqalələri bir daha gözdən keçirmiş, onların arasında çox möhkəm ardıcılıq yaratmış və ən başlıcası isə bütün məqalələri eyni bir nəzəri müddəanın – Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqlarını müəyyənləşdir-məyin həllinə yönəlmişdir.

M.Seyidov Azərbaycan mifik təfəkkürünün üç qaynağını göstərir: 1. Atropaten mifologiyası; 2. Arran-Alban mifologiyası; 3. Türk mifologiyası. Kitabda araşdırılan problemlər bizi inandırır ki, həqiqətən məhz bu üç mifologiyaya məxsus inan-ların bir çoxlarının qaynayıb qarışmasından Azərbaycan mifo-logiyası yaranmışdır.

Yeri gəlmişkən, burada bir məsələni aydınlaşdırmağı gə-rəkli sayırıq. İlk baxışda elə görünə bilər ki, müəllif «müstəqil qol» deyərkən Midiya-Atropaten (və həmçinin, Arran- Alban) mifolojisi ilə türk mifolojisini kəskin surətdə fərqləndirir. Lakin bu belə deyildir və kitabdakı bir çox fikirlərdən də aydın olur ki, Midiya-Atropaten, Arran-Alban etnosları azərbaycanlı-ların soykökündə iştirak etdikləri üçün onların mifolojisində

*Məqalə Arif Rəhimovla birlikdə yazılmışdır.

müəyyən doğmalılıq vardır. Başqa sözlə, Midiya-Atropaten, Arran-Alban daha çox ölkə adlarıdır və bir çox tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, bu ölkələrdə türk etnoslarının da yaşaması fərziyyəsi gerçəklikdən o qədər də uzaq deyil. Buna görə də Midiya-Atropaten, Arran-Alban və türk mifologiyası arasındakı ümumi cəhətlərin təkə tipologiyadan yox, həm də eyni bir daha əski qaynaqdan - ən qədim ümumtürk mifolojisindən irəli gəldiyini söyləmək mümkündür (Əlbəttə, burada sonrakı müstəqil inkişafı və yabancı təsirləri tamamilə inkar etmək olmaz).

Kitabda təbiət («Təbiət kultu; Öləng, Xızır, Qorqut»), insan («Bəzi inamlar və onların mifoloji kökləri», «Oğuz və onunla bağlı mifoloji inamlar»), insanın yaratdığı sənət («Varşaq sənətinin mifik təfəkkürlə əlaqəsi») və onlar haqqında xalqımızın ilkin mifoloji inamları müasir elmin tələbləri səviyyəsində tədqiq edilir.

Hər hansı bir sözün törənişini, bir inamın mənşəyini araşdırmaq, onların xalqın mifoloji təfəkkürü ilə əlaqələrini müəyyənənləşdirmək, uzaq tarixin yaddaşı ilə bugünkü və sabahkı oxucunu inandırmaq o qədər də asan vəzifə deyil. Ona görə də bu vəzifəni layiqincə yerinə yetirən M. Seyidovu bəzən öz fikrinin sübutu üçün tutarlı dəlilləri ağır zəhmət və gərgin axtarırlar nəticəsində bir-bir toplayıb tədqiqata cəlb edən, ən kiçik faktlara belə böyük diqqətlə və ciddiliklə yanaşan bir mifoloq kimi görürüksə, bəzən də onun şəxsində bir neçə canlı və ölü dil bilən dilçi alim, etimoloq, xüsusən də tarixçi ilə qarşılaşırıq.

Əgər Mirəli müəllim Öləng, Xızır, Qorqut miflərini sistemli şəkildə öyrənsə, deməli, onlar təsadüfi seçilməmişlər. Yəni alimin tədqiqatlarında luğətlərdən və qədim abidələrdən götürülmüş ixtiyari söz araşdırılmır. Müəllif hansı sözün və hansı mifin xalqın tarixi taleyi üçün mənalı və əhəmiyyətli olduğunu yaxşı bilir.

Kitabda qarşıya qoyulmuş problemin araşdırılması yarımçıq və natamam şəkildə saxlanılmır. Əksinə, müəyyən bir məsələnin təfərrüatı ilə öyrənilməsinə daha çox səy göstərilir. Həmçinin qeyd edək ki, əsərdə çoxlu faktlar əsasında irəli sürülmüş tezis və müddəalar Azərbaycan xalqının mifologiyasının geniş araşdırılması üçün də yeni perspektivlər açır. Bu mənada M. Seyidov göstərir ki, «Xıdır mifoloji obrazının ərəb dünyası ilə bağlılığı elmi subut olmadan söylənən, sadəcə olaraq sadalanan bir fikirdir». Doğurdan da, Xıdır və Qorqut adlarının tərkibindəki xıd (-xut) (kyt) sözü altayların Kuday tanrısının (bu söz «xuda» şəklində İran dillərinə də keçmişdir), həmçinin azərbaycanlıların Kudu – Qodu günəş tanrısının da adında iştirak edir. İslam dini - ərəb dünyası isə özündən əvvəlki tanrıları məhv edə bilmədikdə onları peyğəmbərə çevirmiş. Belə ki, yəhudilərin Yahve tanrısı Yəhya peyğəmbərə çevriləndiyi kimi, görünür, türkdilli xalqların Xıdır tanrısını da ərəblər Xıdır peyğəmbərə döndərmişlər.

Kitabda yalnız miflərdən deyil, ayrı-ayrı tayfalardan da geniş bəhs açılır. Belə ki, Azərbaycanın qədim türkdilli tayfaları – buntürk, basil, xaylandurq, xəzər və sair haqqında qiymətli məlumatlar verilir. Müəllif bu tayfalardan bəhs edən qədim yazılı qaynaqları diqqətlə incələmiş və Azərbaycan tarixi üçün mühüm nəticələr çıxarmışdır. Mirəli müəllimin buntürk, basil, xaylandurq və s. sözlərin mənşəyinə dair fikirləri öz orijinallığı və inandırıcılığı ilə diqqəti cəlb edir.

Qiymətli tarixi linqvistik araşdırmalardan sonra müəllif həmin türkdilli tayfaların, xüsusən də hunların mifologiyası üzərində dayanır, qədim yazılı qaynaqlara söykənərək tanqrixan, Quar – Küər, Uğur kimi tanrılardan və bir sıra inamlardan (od, ağac, su və s.) ətraflı şəkildə bəhs edir. Yol tanrısı Uğurun Ön Asiya və Kiçik Asiya xalqları ilə əlaqəsinə dair araşdırmalar

isə çox böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Professor M. Seyidov ağır zəhmət bahasına əldə etdiyi zəngin faktlara söykənərək oğuzların mifoloji inamları, Oğuz kaqan, onun qadınları və s. haqqında ümumtürk mifologiyası üçün uğur sayıla biləcək maraqlı mülahizələr söyləmişdir. Burada başqa xalqların mifologiyası ilə yerinə düşən tipoloji tutuşdurmalar aparması müəllifin mülahizələrinin elmi dəyərini daha da artırır.

«Xalq yaradıcılığını və onunla sıx bağlı olan mifoloji görüşü yaradan...» sənətkarlardan birinə - Varsağa və «Varsaq sənətinin mifik təfəkkürlə əlaqəsi»nə həsr edilmiş səhifələr alimin tədqiqatlarının yeni xarakteri barədə tam təsəvvür yaradır. Varsaq – ozan – yansağ sənəti ilə qam – şaman sənəti arasında ki yaxınlıq, doğmalığı o qədər tutarlı, dəqiq şəkildə izah olunur ki, oxucu buna inanmaya bilmir.

M.Seyidovun «Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları» əsərində yalnız ayrı-ayrı sözlər, obrazlar, miflər təhlil olunmur. Kitabın ən başlıca keyfiyyətlərindən biri budur ki, alim mifoloji tədqiqatların prinsip və metodlarını, miflərə elmi yanaşmanın üsullarını göstərir. M. Seyidovun təhlilləri yalnız sözün fonetik dəyişməsi, yaxud bir ifadənin digər türkdilli xalqların lüğət tərkibində qorunub saxlanması və onların müqayisə məqamına gətirilməsi ilə məhdudlaşmır. Müəyyən bir problemin açılışında hərf və söz, nağıl və dastan sujeti, kiçik bir naxış və qab-qacaq bəzəyi eyni dərəcədə əhəmiyyətli rol oynayır. Müəllif Təpəgözün məğlub edilməməsinin əsətiri səbəbini axtarır və tapır. Dirilik suyu arxasınca gedən İskəndər və Xıdırı müqayisə etməklə mifoloji obrazın səciyyəvi keyfiyyətini müəyyənləşdirir. «Öləng» sözünün yaşıllıq ilahəsindən başqa digər mənalarını da göstərməklə bu obrazın çeşidli xarakterini meydana çıxarır.

«Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları» kitabında araşdırılan bütün məsələlər haqqında danışmaq, şübhəsiz ki, imkan xaricindədir. Ancaq bizim qısaca toxunduqlarımız da sübut edir ki, Mirəli müəllim nə qədər fundamental problemlərin həllinə girişmiş və çox zaman da buna nail olmuşdur.

Professor Mirəli Seyidovun «Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları» kitabı nəinki, mifologiyamızın qaynaqları, bütövlükdə mifologiyamızın özü haqqında qiymətli və böyük elmi dəyərə malik bir əsərdir. Şübhəsiz ki, bu əsər Azərbaycanda mifologiyaya marağı xeyli artıracaq və Mirəli müəllimin bir çox ardıcılarının yetişməsinə səbəb olacaqdır.

1983

YAZIÇI VƏ FOLKLOR PROBLEM

Folkloru tədqiq etmək, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə dair fikir söyləmək – klassik irsin, zəngin ənənənin öyrənilməsi deməkdir. Bu öyrənilmə müxtəlif mövzular, problemlər, metodlar, formalarla mümkün olduğu kimi, onun təsirləri də səviyyə etibarilə cürbəcür ola bilər. Ona görə də hər hansı xalqın mənsub olduğu folklorla diqqətlə yanaşmaq, bu sahədəki axtarışları düzgün istiqamətləndirmək, elmi nəticələrə obyektivlik xarakteri vermək mühüm vəzifədir. Belə məsələlərin yaxşı mənada həlli filologiya elmləri namizədi Bəhlul Abdullayevin «Yusif Vəzir Çəmənəminli və folklor» monoqrafiyasında («Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1981; redaktoru M.H.Təhmasibdir) öz ifadəsini tapmışdır.

Tədqiqat və təhlillər iki istiqamətdə aparılmış, bir tərəfdən «Y.V.Çəmənəminli və folklorşünaslıq» mövzusu, digər tərəfdən də «Y.V.Çəmənəminlinin bədii əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə məsələləri» öyrənilərək qoyulan məsələlər barədə elmi-nəzəri fikir yaradılmışdır.

Monoqrafiya belə bir təminat verir ki, tədqiqatçının əsas məqsədi yazıçı və folklor problemi üzərində cəmləşmiş və bu problemin işığı XX əsrin məşhur ədib və alimi Yusif Vəzir Çəmənəminlinin yaradıcılığı üzərinə düşmüşdür. Lakin o da aydın olmalıdır ki, tədqiqatın başlanğıcında müəllif həmin problemin həlli üçün yazıçı yaradıcılığı (material) axtarmamış, əksinə belə bir problemin təhlilinə girişmək təsəvvürü Yusif Vəzir yaradıcılığına müraciətin ilk günlərindən yaranmışdır. Çünki yazıçının folklorla dair nəzəri fikir və mülahizələri, müasir dövrümüz üçün köhnəlməyən elmi baxışları və onun bədii əsərlərinin folklor nümunələrinə söykənməsi tədqiqatçı qarşısında geniş üfüqlər açmışdır.

Artıq mübahisəsiz elmi fikirdir ki, folklorşünaslıq şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması və nəşrindən başlayır. Monoqrafiya müəllifi də öz tədqiqatında Y.Vəzirin «Bütün mühərrirlərimiz yazmağa başlamazdan əvvəl xalq ədəbiyyatını toplayıb öyrənməlidirlər» tezisinin şərhini verir, yazıcının folklor nümunələri əsasında hazırladığı «El güzgüsü» kitabını yüksək qiymətləndirərək, bu əsərə folklor antologiyası səviyyəsindən baxır.

Y.V.Çəmənzəminli elmi yaradıcılığının əsas hissəsini folklorun tədqiqinə həsr etmiş, «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» əsərində və bir çox məqalələrində folklorun nəzəri problemlərinə münasibətini bildirmişdir. Həmin məqalələrdən biri olan «Azərbaycan nağıllarının əhvali-ruhiyyəsi» adlı məqalə monoqrafiyada düzgün olaraq, «elmi cəhətdən təkcə Çəmənzəminlinin tədqiqatında deyil, Azərbaycan folklorşünaslığı tarixində mühüm bir mərhələ kimi təqdir» edilir.

B.Abdullayevin tədqiqatının ən ciddi xarakteri onunla müəyyənləşir ki, alim Y.Vəzirin Azərbaycan folklorşünaslığında yerini və mövqeyini müəyyənləşdirməyi əsas məqsədə çevirmişdir. Belə ki, bütün axtarışların müxtəlif istiqamətli olmasına baxmayaraq, yekun və nəticə kimi yazıcının vətəndaşlıq xidməti diqqət mərkəzinə gətirilir və faktlarla sübut olunur. Bu mənada «Folklorumuzun bəzi nümunələrini, adət-ənənələrimizi tədqiq nəticəsi olaraq «Avesta» ilə əlaqələndirən ilk alim Çəmənzəminli olmuşdur» fikrinin elmi dəyəri müəllif axtarışlarının səmərəli, dəqiq ölçüsünü təsdiq edir. Yalnız hər hansı problem baxımından deyil, həmçinin ayrı-ayrı mövzularla bağlı təhlillərdə də Çəmənzəminlinin ilkinliyi inandırıcı hökmlərlə səciyyələndirilir. Məlum olur ki, div surəti barədə, rəqəmlərin folklor nümunələrinin açılışında təsəvvür yaratması haqqında mülahizələr də Y.Vəzirdən başlanır. Monoqrafiya müəllifi ya-

zığının folklor nümunələri ilə həmin nümunələrin mənsub olduğu xalqın mədəniyyəti, məişəti arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirməsini təqdim və təqdir edir.

Xalq yaradıcılığı nümunələrinin bir hissəsi zaman və məkana tabe olmayan, yaxud az tabe olan, başqa sözlə, konkret zaman və konkret məkan çərçivəsinə sığışmayan nümunələrdir. Belə gəzəri süjetli nağıllara daha çox rast gəlmək olur ki, bunlar barədə Y.Vəzir öz mülahizələrini söyləmiş, fikirlərini müasirləri ilə bölüşmüş və tədqiqatçı da həmin məsələlərə qayıdıb onları şifahi xalq ədəbiyyatında bəşəri motivlər səviyyəsindən təhlil etməyi vacib hesab etmişdir.

Y.V.Çəmənəminli kimi məşhur folklorşünas Qərbi Avropa folklor nəzəriyyələrindən xəbərdar olmaya bilməzdi. Monoqrafiyada da məhz belə bir aydınlıq vardır ki, bu gün adını tez-tez çəkdiyimiz və eşitdiyimiz, folklorla dair dərsliklərdə və elmi ədəbiyyatda oxuduğumuz Avropa folklorşünaslığı nümayəndələri barədə Y.Vəzir də vaxtilə danışmış və müəyyən məqsədlər güdmüşdür. Belə ki, Y.Vəzir bu işdə bir tərəfdən Avropa folklorşünaslığının səviyyəsi ilə tanışlıq arzusunu həyata keçirmək istəmişdirsə, digər tərəfdən də həmin nəzəriyyələrə münasibətdə Azərbaycan folklorunun müsbət tərəflərini arayıb-axtarmaq məqsədini izləmişdir.

Yazıçı ayrı-ayrı folklor janrları barədə də danışmış, onların ideya xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. O, öz tədqiqlərində nağılların toplanma üsullarını şərh etmiş, onların təsnifatını verərək məzmun və fəlsəfi ideyalarının istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. «Yazın gəlməsi ilə əlaqədar icra olunan mərasim» - Novruz bayramı haqqında, vəsfi-hal, ağı, sayaçı sözlər barəsində ayrıca bəhs etmiş və bugünkü oxucu üçün köhnəlməyən fikirlər söyləmişdir. Tədqiqatçı Y.V.Çəmənəminli irsindəki bu məsələləri yalnız tapıb ortaya çıxartmaq məhdudluğunda qalmamış-

dır, həm də yazıçının elmi mühakimələrinin, axtarış üsullarının mənalılığını və daha çox xalqı mahiyyətini açıb göstərmişdir.

Monoqrafiyada Y.V.Çəmənəminlinin bədii əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə məsələlərinin şərh yazıçının folklorla dair baxışlar sistemi ilə bağlı məzmun daşıyır. Tamamilə təbii səslənir ki, Y.Vəzir yalnız nəzəri baxımdan deyil, həmçinin öz bədii təcrübəsində də şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bilavasitə təmasda olmuşdur. Onun «Qan içində», «Qızlar bulağı» əsərlərində, bir çox hekayələrində folklor ənənələri mühüm yer tutmuş və bunlar yazıçının bədii irsini xeyli zənginləşdirmişdir.

«Avesta» motivləri «Qızlar bulağı» əsərinin əsas məzmununu, ideya istiqamətini təşkil edir. Həm də təqdirəlayiqdir ki, yazıçı «Avesta»dakı hadisə və əhvalatlara tənqidi yanaşmış və tədqiqatçının dediyi kimi, «o, Zərdüşt qanununca kişinin bacısı və qızı ilə evlənməsi adətini qətiyyətlə pisləmiş və bunun zərərli cəhətlərini elmi-bədii şəkildə izah etmişdir». «Qan içində» romanında isə müşahidə olunan «Gültəkin əfsanəsi» motivləri monoqrafiyada öz elmi təhlilini tarixin ən qədim süjetinə söykənmək məziyyətində tapmışdır.

Xarakterik cəhətdir ki, tədqiqatçı Y.V.Çəmənəminlinin folklorlardan istifadəsini ayrı-ayrı bədii əsərlər üzrə deyil, müasir folklorşünaslığın tələblərinə uyğun gələn nəzəri problemlər əsasında araşdırmışdır. Bununla da folklorlardan qidalanmanın aydın mənzərəsi yaradılmış, yazıçının şifahi xalq ədəbiyyatının müəyyən bir hadisəsini bir neçə bədii əsərdə necə inikas etdiyi üsulları meydana çıxarılmışdır. Belə ki, toy mərasiminin ümumi əhvali-ruhiyyəsi «Toy» hekayəsində, qab sındırma adəti «Qızlar bulağı» əsərində öz bədii həllini tapmışdır. Tədqiqatçı bu məsələlərin şərhində ayrı-ayrı faktlara, predmetlərə «fərdi yanaşma» üsulunu daha müqabil təhlil metodu kimi seçmiş və

ciddi hökmlər çıxarmışdır. Eyni üsul qonaqpərvərliklə, yaylıqla bağlı adətlərə, «qulaq falı», bəxtin açılması ayini ilə əlaqədar məsələlərə də tətbiq edilmiş və Y.Vəzir bədii nəsrinin folklorla «nəfəs alan» sənətkarlıq məziyyətləri üzə çıxarılmışdır.

Monoqrafiyada Y.V.Çəmənəminlinin xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarından istifadə məsələləri xüsusi diqqətlə qoyulmuşdur. Yazıçının atalar sözu və məsələləri öz bədii əsərlərində işlədərkən heç bir dəyişikliyə uğratmaması, yaxud yeni formalara salması əyani faktların işığında səciyyələndirilir. Həmçinin onun özünün yaratdığı hikmətamiz fikirlərə də toxunulur. Müəllif haqlı olaraq belə nəticəyə gəlir ki, «Bununla o, bir tərəfdən əsərlərinin dilini xalq danışığı dilinə, onun ruhuna uyğun şəkildə verməyə çalışmış, ikinci tərəfdən isə təsvirin daha obrazlı, surətlərin nitqinin canlı, cazibəli olmasına səy göstərmiş və buna müvəffəq olmuşdur». Beləliklə, Y.V.Çəmənəminlinin xalq ədəbiyyatından nələri götürməsi və istifadə etməsindən daha çox, onları nə məqsədlə işlətməsi, nə məqsədlə əsərlərinə daxil etməsi əsas vəzifəyə çevrilmişdir. Tədqiqatçı da məhz bu məsələnin şərhinə xüsusilə meyl göstərmiş, hətta bayatılardan, lətifələrdən, düzgülərdən, tapmacalardan istifadənin bu baxımdan mahiyyətini aydınlaşdırmağa səy etmişdir.

Müəllif Y.V.Çəmənəminli yaradıcılığında folklor irsi ilə əlaqədar sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə də ayrıca yer ayırmış və bu sahədəki tədqiqat sübut edir ki, geniş məzmun daşıyan yazıçı və folklor probleminin sənətkarlıqla bağlı tərəflərini öyrənmək, araşdırmaq, uğurlu və mühüm perspektivlərə malikdir.

B.Abdullayevin «Yusif Vəzir Çəmənəminli və folklor» monoqrafiyası Azərbaycan folklorşünaslığının nailiyyətlərindən biri kimi təqdirəlayiqdir.

FOLKLORŞÜNAS ALİM

Azərbaycan folklorunun həcmə kiçik və böyüklüyündən asılı olmayaraq, demək olar ki, bütün nümunələri milli tarixi yaddaşın silinməz və pozulmaz izləridir. Bu yaddaş hər bir insanı özünə cəzb edir, hər bir insana nə isə söyləyir və məntiqi olaraq onu yaşatmaq, qoruya-qoruya gələcək nəsillərə ötürmək işi də bu irsi yaradan xalqın hər bir övladının müqəddəs borcuna çevrilir.

Lakin başqa bir həqiqət vardır ki, folklor materialları öz sirrini nəinki hər adama, hətta onu araşdırmaq və öyrənmək istəyən tədqiqatçıya da bəzən açmır. Görünür, bu təmasın elə hikmətli cəhətləri vardır ki, onları başa düşmək, dərk etmək hər adama qismət olmur. Bu baxımdan filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Cəfərlinin bəxti gətirmişdir.

Xalq ruhu, xalq duyumları onun uşaqlıq yaddaşının əvəz edilməz qənimətləridir. Çünki bu ruh və bu duyğu M.Cəfərlinin doğma ailəsindən və həmişə əziz tutduğu el-obasından pöhrələ-nib qol-qanad açmışdır. Hələ məktəbli və tələbə olarkən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə xüsusi maraq göstərməsi, eşitdiklərini bəzən gizli, bəzən də aşkar şagird dəftərlərinə qeyd etməsi onun ixtisası ilə bağlı gələcək taleyini də müəyyənləşdirmiş olur. Beləliklə, M.Cəfərli elmi-tədqiqat işlərinə folklorlardan başlayır və onun bu irsə saf və pak münasibət bəsləməsinin nəticəsi kimi folklor da onun hamisinə və himayəçisinə çevrilir.

Məhərrəm Cəfərli Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri ilə bağlı namizədlik dissertasiyasını o vaxt yazmağa başlayır ki, artıq bu zaman yazıçı və folklor probleminə həsr edilmiş tədqiqatlarda müəyyən bir fasilə yaranmışdır. Hətta bəziləri az qala bu problemi folklorşünaslığın aktual problemləri

sırasından çıxarmağa meyl göstərirdilər. Onların istinad nöqtəsi isə bu məsələnin sırf folklorla aid olmaması xülyası, yaxud da həmin məsələ ilə bağlı tədqiqatlarda kifayət qədər təkrarçılığa yol verilməsi idi. Lakin M.Cəfərli "Osman Sarıvəlli və şifahi xalq ədəbiyyatı" mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyası ilə həmin tematikaya yeni bir tərəvət gətirdi. O, yazılı ədəbiyyatın əsl siqlətinin folklorla əlaqədə nəşət etdiyini bir daha sübuta çatdırdı və eyni zamanda, folklor irsinin də yaşam yollarından birinin məhz yazılı ədəbiyyat olduğuna elmi dəlillərlə vətəndaşlıq hüququ qazandırdı.

M.Cəfərli "Osman Sarıvəlli və şifahi xalq ədəbiyyatı" tədqiqatında, eləcə də "Xalqa bağlı sənətkar", "Xalqa bağlılıq", "Osman Sarıvəlli və aşığı yaradıcılığı" kitablarında yazıçı və folklor problemini zahiri əlamətlərdə deyil, bədii əsərin dərin qatlarında, daha geniş mənada bədii mətnin özündə araşdırdı və sənətkarın qələmə aldığı bədii əsərin poetikasının formalaşmasında folklor nümunələrinin əvəzənməz rolunu açıb göstərdi. Bundan sonra ədəbi-elmi ictimaiyyətdə yazıçı və folklor probleminə arxa çevirmək istəyənlər öz niyyətlərindən tamamilə əl çəkildilər.

M.Cəfərli bir folklorşünas alim kimi ədəbi fakta çox böyük hörmət və ehtiramla yanaşan mütəxəssislərdəndir. O, tədqiqata cəlb etdiyi hər bir nümunəni sevə-sevə araşdırır, hər bir sözün, hər misranın təhrif olunacağından ehtiyatlanır, sözcülüyə, mövzudan kənara çıxmaq hallarına yol vermir və irəli sürdüyü müddəalara oxucuları inandırır. Bunlar sadəcə olaraq, onun tədqiqat prinsipləri deyil, həmçinin ədəbi-elmi fikirdə etibar qazanmağının çoxlarına nəsib olmayan açarlarıdır.

Ədəbi fakta məhz bu cür yanaşmanın nəticəsidir ki, M.Cəfərlinin bir alim kimi tədqiqatçılıq bacarığı və elmi səriştəsi öz reallığını poetika problemlərinin öyrənilməsində tapdı.

Folklor nümunəsinin fakt göstəricisi onun qələmi ilə bədii mətnin həqiqi mahiyyətini üzə çıxaran poetika vahidinə çevrildi. Beləliklə, folklorşünaslığımızda elmi yanaşmanın da konturları dəyişdi və yeniləşdi. M.Cəfərli "Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası" adlı fundamental bir araşdırmanı uzun illərin gərgin axtarıqlarının nəticəsi kimi meydana çıxardı və bu tədqiqat folklorşünaslığımızın nailiyyəti oldu.

Müəllif bu tədqiqatında özündən əvvəlki araşdırmalardan fərqli olaraq, məhəbbət dastanlarının quruluşunu öyrəndi və bu strukturun özünəməxsusluqlarını ortaya çıxardı. Sübut etdi ki, məhəbbət dastanları yalnız mövzusunə, eşq-məhəbbət macərələrinə həsr edilməsinə, insanları həmişə rıqqətə gətirən sevgi duyğularının poetik inikasına görə deyil, həmçinin və bunlardan daha artıq dərəcədə bədii quruluşuna görə folklorun digər janrlarından və xüsusən də qəhrəmanlıq dastanlarından fərqlənir. Beləliklə, M.Cəfərli folklor müstəvisində məhəbbət dastanları ilə bağlı fərqi adda, mövzuda deyil, bədii mətnin quruluşunda axtarıb tapdı. Bununla da məhəbbət dastanlarına yeni nəfəs və yeni həyat verildi.

Əslinə qalsa, tədqiqatçının məhəbbət dastanlarının obrazlarına olan münasibəti də fərqli idi. Qəhrəmanın möcüzəli doğuluşu, nəzir-niyazla dünyaya gəlməsi, öz sevgilisi uğrunda mübarizə apararaq maneələri dəf etməsi, haqq aşığına çevrilməsi kimi məqamlar bu dastanları digər poetik nümunələrdən fərqləndirməyin əlamətləri kimi açıqlanır.

Azərbaycan məhəbbət dastanlarına istinadən dastan şeirinin və onun poetik-üslubi özəlliklərinin öyrənilməsi isə müəllifi bir nəzəriyyəçi alim kimi təqdir etməyə imkan verir. Uğurlu cəhətdir ki, tədqiqatçı alim dastan şeirinə əlahiddə götürülmüş nümunələr kimi deyil, dastanın strukturunun ayrılmaz bir vahidi kimi yanaşır və beləliklə də, məhəbbət dastanı alim

və oxucu yaddaşına bütöv bir orqanizm kimi hopur.

Bizim ədəbi-elmi fikirdə belə bir yanlış meyl də vardır ki, çoxları elm qarşısında öz borcunu və xidmətini iki tədqiqat əsəri – namizədlik və doktorluq dissertasiyası yazmaqla bitmiş hesab edirlər. Bəlkə çap işinin kifayət qədər çətin və problemlı olduğu illərdə bunu təbii qəbul etmək olardı. Lakin yeni dövrdə alim ömrünün yalnız iki əsas tədqiqatla məhdudlaşması elə də ürəkəçən deyil. Folklorşünaslığımızda bu stereotipi dağıdanlardan biri də məhz M.Cəfərli olmuşdur. Belə ki, onun "Dastan və mif» kitabı yeni istiqamətli bir tədqiqat kimi nəinki respublikamızda, hətta respublikamızın sərhədlərindən kənar da layiqincə dəyərləndirilmiş, hətta Təbrizdə çap olunmuşdur.

Bu araşdırma həm dastana, həm də mifə yeni bucaqdan yanaşmanın nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bizdə mifik təfəkkürlə bağlı araşdırmalar nə qədər geniş intişar tapsa da, həmişə bu sahənin öyrənilməsinə ehtiyac olmuşdur. Ona görə də M.Cəfərlinin tədqiqatı bir tərəfdən həmin ehtiyacın ödənilməsinə yönəlmişdirsə, digər tərəfdən də dastan və mif münasibətlərinə müəyyən qədər aydınlıq gətirməyə, bu məsələnin üstünə işıq salmağa şərait yaranmışdır.

M.Cəfərli Azərbaycan folklorşünaslığının aktual problemlərinə öz münasibətini yalnız kitab və monoqrafiyalar vasitəsilə deyil, eyni zamanda konfrans və simpoziumlarda olan çıxışları və məruzələri, ölkəmizdə və xaricdə müxtəlif mətbuat orqanlarında çap edilən məqalələri ilə də bildirir. Əslində məruzə və məqalə janrları tədqiqatçı üçün folklorun həyati məna kəsb edən məsələləri barədə operativ və çevik münasibət bildirmək imkanını gerçəkləşdirir ki, M.Cəfərli bu imkandan həmişə səmərəli şəkildə istifadə etmiş və istifadə etməkdədir.

Məhərrəm Cəfərlinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq və folklorşünaslığının görkəmli şəxsiyyətləri haqqında sayılıb-se-

çilən məqalələr yazması da, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayıb çap etdirməsi də onun elmi fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Bu baxımdan akademik Məmməd Cəfər, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Abbas Zamanov, professor Məmməd-hüseyn Təhmasib haqqındakı yazıları (M.Təhmasib həm də onun elmi rəhbəri olmuşdur), filologiya elmləri namizəd Oruc Əliyevlə birlikdə tərtib və nəşr etdirdiyi M.Təhmasibin "Məqalələr" kitabı və Naxçıvan folklor nümunələrini ardıcıl olaraq toplanması, nəşri onun bir elm adamı kimi tanınmağına da əsas verən ciddi faktlardır.

Hamisi folklor olan Məhərrəm Cəfərli indi Azərbaycan folklorşünaslığının tanınmış simalarından biridir. Hər yeni tədqiqatı folklorşünaslıq üçün yeni bir fakta çevrilən M.Cəfərlinin araşdırmaları həmişə olduğu kimi, bundan sonra da öz aktuallığını və müasirliyini qoruyub saxlayacaqdır.

2006

«AZƏRBAYCAN MƏHƏBBƏT DASTANLARININ POETİKASI»

Azərbaycan folklorunun zəngin tarixi və əvəzedilməz nümunələri vardır. Bu tarix və bu nümunələr xalqın yaddaşında əbədi yaşamaqla bərabər, həmişə insanların həyata və dünyaya münasibətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Çünki hər hansı bir janrda yaranan folklor nümunəsi bir ayın, bir ilin nəticəsi yox, uzun əsrlərin bəhrəsidir. Həmin bəhrə isə əsrlər boyu adamların gərəyi olur, onların mənəvi-əxlaqi kamilliyinin formalaşmasında mühüm vasitəyə çevrilir.

Məlumdur ki, folklor nümunələrinə tez-tez qayıtmaq, onları elmi baxımdan izah və şərh etmək həmişə zəruri və aktual olmuşdur. Bu mənada folklorla dair kitabları və məqalələri ilə ədəbi-elmi ictimaiyyətə yaxşı tanış olan filologiya elmləri namizədi Məhərrəm Cəfərlinin yenidən nəşr olunmuş «Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası» (Bakı, «Elm», 2000) kitabı diqqəti xüsusilə cəlb edir. Folklorşünas alim məhəbbət dastanlarının poetikasını həmin dastanların quruluşunun tədqiqi ilə başlayır. Müəllif folklorun ideoloji və estetik funksiyalarının həmişə aparıcılığını nəzərə alır. O eyni zamanda həmin funksiyaların məhəbbət dastanlarının quruluş komponentləri ilə nə dərəcədə əlaqədar olduğunu aşkara çıxarır. Müəllifin gəldiyi ciddi nəticələrdən biri budur ki, məhəbbət dastanlarının quruluşunun tədqiqi ona vahid orqanizm kimi, yəni bütöv bir mətn kimi yanaşmanı tələb edir. Bu cür yanaşma məhəbbət dastanlarının əvvəlində verilən ustadnamələrin də, sonda verilən duvaq-qapmaların da dastanın strukturu ilə tam əlaqəliliyini sübut etmiş olur.

M.Cəfərlinin «Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poeti-

kası» monoqrafiyasının əsas hissələrindən birini bu dastanların obrazlar sisteminin araşdırılması təşkil edir. Heç şübhəsiz, məhəbbət dastanlarının süjet və kompozisiyasında əsas yerləri və mövqeləri tutan obrazların xarakterik xüsusiyyətlərini, onların əxlaqi-mənəvi aləmlərini dərindən və hərtərəfli öyrənmədən bu dastanların poetikası barədə tam elmi nəticələrə gəlmək mümkün deyildir. Ona görə də folklorşünas-alim məhəbbət qəhrəmanlarının ömrü və taleyi barədə xalq müdrikləri tərəfindən irəli sürülən mülahizələri və fikirləri aydınlaşdırmağa daha çox səy göstərmişdir.

Monoqrafiyada məhəbbət dastanlarının qəhrəmanları səciyyələndirilərkən əvvəlcə onların ən ümumi xarakteristikası verilir. Qəhrəman və antiqəhrəman arasında gedən mübarizələrin məzmunu və nəticələri şərh edilir. Bütün bunlarla yanaşı əsas diqqət məhəbbət dastanlarının baş qəhrəmanları olan Aşıq və Məşuqun səciyyəsinə yönəldilir. Tədqiqatçı baş qəhrəmanlardan birinin, daha doğrusu, Aşıqın mövqeyinin və daxili dünyasının izahı zamanı onu digər obrazlardan fərqləndirən cəhətlərin aşkarlanmasına üstünlük verir. Aşıqın qeyri-adi doğuluşu, bu doğuluşun qurbanvermə və nəzir-niyazla əlaqəsi, buta alması, sevgilisinin arxasınca gedərkən qarşılaşdığı maneələr və onların dəf olunması, nəhayət, qələbələri üzərində geniş dayanır. Bütün bunlarla yanaşı monoqrafiyada öz sevgilisi arxasınca yollanan qəhrəmanın haqq aşığı olması faktı bu qəhrəmanın əsas missiyası kimi təqdim edilir. Həmçinin göstərilir ki, buta alandan sonadək bu aşıqlıq öz məzmununu qoruyub saxlayır. Sevgili olmaq, şairlik etmək və sazəndə kimi tanınmaq keyfiyyətləri haqq aşığının ayrılmaz atributları kimi təhlil olunur.

Təqdirəlayiqdir ki, monoqrafiyada qəhrəmanla bağlı digər obrazlar da təhlildən keçirilir. Aydın olur ki, qəhrəmana buta verənlər ilahi qüvvələrdir. Bu qüvvələrə Həzrət Əli, Şah-

mərdan, Ağa, Göy atlı, Xızır peyğəmbər, Xızır Nəbi və s. aiddir. Daha maraqlısı odur ki, bu ilahi qüvvələr buta verdikdən sonra qəhrəmanları müşayiət edir, bir növ qəhrəmanın özünü tək hiss etməsinə imkan vermirlər.

M.Cəfərli məhəbbət dastanlarının obrazlar sistemini səciyyələndirərkən antiqəhrəman ünvanlı surətlərə də ciddi əhəmiyyət verir, onların dastan poetikasındakı mövqelərini əyani faktlarla işıqlandırır. Tədqiqatçı qəhrəman və antiqəhrəman xətlərini dəyərləndirərkən aydınca göstərir ki, Aşıq Məşuqə qovuşmaq istəyir, lakin antiqəhrəman və onu dəstəkləyən şəxslər qüvvələr buna mane olur. Belə antiqəhrəman obrazlara «Alı xan - Pəri» dastanındakı Qara Vəzir, «Əsli-Kərəm» dastanındakı Qara Keşiş, «Tahir və Zöhrə» dastanındakı Hatəm Sultan, «Aşıq Qərib» dastanındakı Şahvələd surətləri nümunə ola bilər. Monoqrafiyada bu obrazlar bütün məzmunu ilə saf-çürük edilir, onların dastan poetikasındakı yerləri aşkarlanır.

Müəllif bir cəhəti xüsusilə vurğulayır ki, dastan poetikasında qəhrəmanın antiqəhrəmana qalib gəlməsi xalqın istək və arzusu ilə meydana çıxan hadisədir.

Monoqrafiyanın əhəmiyyətli cəhətlərindən biri budur ki, müəllif məhəbbət dastanlarının obrazlar sistemini şərh edərkən məqsədini yalnız aparıcı surətlər üzərində dayanmaqla məhdudlaşdırmır. Bu mənada dastanlarda epizodik və yaxud köməkçi obraz təsiri bağışlayan surətlərin də dastan poetikasındakı yerini müəyyənləşdirir. Belə ki, Çoban, Cütçü, Keçəl, Lələ, Sofi, hətta Saz və At kimi obrazların dastan yaradıcılığındakı əhəmiyyəti ciddi şəkildə dəyərləndirilir. Dastan poetikasının bu obrazsız təsəvvür edilmədiyi sübut olunur.

M.Cəfərlinin «Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikasını» monoqrafiyasında dastan şeirinə və bu şeirin poetik-üslubi özəlliklərinə xüsusi yer ayrılışıdır. Müəllifin belə bir məq-

sədi reallaşdırması tamamilə təbii və qanunauyğundur. Çünki dastanlar nəzmlə nəsrin növbələşməsi əsasında formalaşdığına görə oradakı şeir nümunələri dastanların poetikasında əhəmiyyətli mövqeyə malikdir.

Monoqrafiyada dastan şeirini təyin edən poetik fiqurlar üzərində ayrıca dayanılır. Təhlillər göstərir ki, həmin poetik fiqurlar bir tərəfdən şeirin bədiiliyinə xidmət edirlərsə, digər tərəfdən də şeirdə ifadə edilən ideyanın açılışına köməklik göstərir. Həmin ideya isə obrazların, bütövlükdə dastanın ifadə etdiyi qayə ilə tam səsləşir. Dastan şeirindəki epitet, bənzətmə və metaforalar emosional duyğuların poetik ifadəsi zamanı daha geniş formada işlənir ki, tədqiqatçı bütün bunları konkret nümunələr əsasında təhlildən keçirir.

Məhərrəm Cəfərlinin «Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası» monoqrafiyası Azərbaycan folklorşünaslığı tarixində öz yeri və öz çəkisi olan əsərlər sırasına daxildir. Bu kitab yeni-yeni tədqiqat əsərlərinin yaranmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

2001

ƏDƏBİ DİL

DİLƏ MÜNASİBƏTİN TƏDQIQI

Ana dili, ədəbi-bədii dil problemləri yalnız dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq tarixində deyil, həmçinin ictimai fikir tarixində də mühüm yer tutur; xalqın dilinə münasibət məhz həmin xalqın taleyinə münasibət deməkdir. Yusif Seyidovun «Sözün şöhrəti» əsəri də (Yazıçı, Bakı, 1981) birinci növbədə bu mənada diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan şairlərinin bir neçə nəslini əhatə edən bu əsərdə 30-a qədər şairin fikir dünyasına müraciət edilir. Bu nəsillərin sözləri, bədii dilə münasibəti bir çox nöqtlərdə üst-üstə düşsə də, bir çox sahələrdə ayrılır. Şairlərin, demək olar ki, hamısı sözləri böyük məhəbbətlə yanaşır. Bir növ onlar hamısı S.Vurğunun sözləri «Daşa dil verir, torpağa qanad» misrasının, N.Rəfibəylinin «Bircə kəlmə sözüm qalsa dünyada, o bircə kəlməylə öyünərəm mən» misralarının... ifadə etdiyi mənanı əsas tutur və kitabda da məhz bu cəhət qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır.

Y.Seyidov öz tədqiqatında dilə münasibətin inkişaf mərhələlərini xüsusilə nəzərə almışdır. Əslində bunu fəsillərə verilmiş adlarda da görmək olar. Bu mənada monoqrafiyada dil məsələlərinin «keçicilik» xarakteri deyil, tarixiliyi təsdiq olunur. Ona görə də şairlərin hər hansı bir yazıçı dilinə münasibətində həmin yazıçının yaşadığı dövrün dil xüsusiyyətləri istər-istəməz ön plana çəkilir. Belə ki, əgər orta əsrlərin Azərbaycan poeziyasına müraciət edilirsə, deməli, orada ərəb-fars sözlərindən söhbət gedir, əgər 20-30-cu illərin dil faktlarına münasibət varsa, deməli, bu məqamda mütləq əlifba məsələsindən danışılır, yaxud son illər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı

klassikləri tədqiq olunursa, təbii olaraq, Şəhriyarın ana dilində yazdığı «Heydərbabaya salam» poeması xatırlanır.

Bütün bu məsələlərin təhlili zamanı, əsasən, məqbul hesab edilən fikirlər tədqiqat predmetinə çevrilir. Bu çıxış nöqtəsi isə öz növbəsində monoqarfiya müəllifinə imkan verir ki, müxtəlif sahələrdə olsa da, bir çox vacib və zəruri tipoloji oxşarlıqları meydana çıxarsın və bədii dilin bu günü, sabahı üçün elmi mülahizələrini söyləsin.

Söz, dilin əsas vahidi olması baxımından çox zəngin və mürəkkəb təbiətə malikdir. Bu cəhət «Sözlərin mənasının zaman kimi dəyişməsi» (Ə.Fövzi) təbiiliyindən də doğur. Müəllifin o fikrinə mübahisəsiz şərik çıxmaq lazım gəlir ki, «həqiqətdən, düzlükdən danışanda, sözlər yeni çalarlar alır».

Kitabın müəllifi Abdulla Faruqun «Sözü, cümləni tarixin ifadəçisi kimi» qəbul etməsi faktını, M.Rahimin söz meydanının geniş olması barədəki qənaətini, R.Rzanın «sözün daxili enerjisini, intim laylarını açmaq» çağırışını diqqət mərkəzinə gətirəndə sözün aparıcı rolunu göstərmək istəyir. Digər tərəfdən bunlar sözün həm ictimai, həm də estetik mənasını qabarıq vermək arzusu ilə bağlıdır. Başqa sözlə, sözə münasibətdə ictimai-estetik amillərin mənzərəsi bütün monoqarfiya boyu nümayiş etdirilmiş və təhlil olunmuşdur.

Məlum məsələdir ki, 20-30-cu illərin ədəbi-ictimai həyatının narahatlıq faktlarından birisi əlifba məsələsi idi. Az bir müddət ərzində latın əlifbasına «keçid dövrü»nün əlifbası kimi baxıb, ərəb əlifbasından rus qrafikası əsasında yaradılmış əlifbaya keçmək tarixin öləri hadisəsi ola bilməzdi. Buna görə də o dövrdə yaşayan ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin əksəriyyəti kimi şairlər də şeir və məqalələrində bu barədə öz fikir və mülahizələrini söyləmişlər. Tədqiqatçının oxucu diqqətini M.Müşfiqin ərəb əlifbasını «köhnə əsrin cındır kitabı» adlan-

dırması fikrinə, R.Rzanın bu barədəki bir çox mülahizələrinə, S.Vurğunun əlifba haqqında dediyi «nüfuzlu söz»ə yönəltməsi təbii və qanunauyğundur. Kitabda S.Vurğunun «dil əlifba üzərində qurulmur, əlifba dil üzərində qurulur» tezi əlifba haqqında professional tədqiqatçı mülahizəsi kimi qiymətləndirilir.

«Sözün şöhrəti» kitabında bu gün üçün də aktual olan mühüm məsələlərdən biri tərcümə əsərlərinin dili məsələsidir. Tərcümə əsəri üçün orijinalı olduğu kimi əks etdirmək çox azdır. Burada əsas məqsəd və əsas vəzifə tərcümənin bədii cəhətdən kamilliyini təmin etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatçı tərcümə əsərlərinin dilindən danışarkən «tərcümələrin az anlaşılıqlı və ölü çıxması» (R.Rza), həmçinin orijinalı zəif olan «Əsərlərin paxırının başqa dilə tərcümə zamanı tez açılması» (R.Rza) problemləri üzərində dayanır və eyni zamanda belə bir cəhətə daha çox üstünlük verir ki, «tərcüməçi gərək sözlərin hərfi tərcüməsi ilə məşğul olmasın. O gərək yaratsın» (S.Vurğun). Bu mənada şairlərin yaradıcılıqlarında həmin məsələlərlə əlaqədar söylənilən fikirlər kitab müəllifi üçün bir növ vasitə olmuşdur. Y.Seyidov deyilən mülahizələrə əsaslanaraq, irəli sürdüyü hökmləri müasir elmi-nəzəri səviyyəyə qaldırmış və bu məsələlərlə əlaqədar gələcəkdə aparılacaq tədqiqatlar üçün bəzi başlanğıc tezisləri söyləmişdir.

Monoqrafiyada yaradıcı şəxsiyyətin dilə münasibəti müxtəlif üsullar və müxtəlif metodlarla şərh olunur. Bəzən H.Sanılnın «Böyükələr üçün əlifba kitabı», Ə.Fövzinin «Qiraət kitabı» diqqət mərkəzinə gətirilir, bəzən şairlərin şeir və məqalələri təhlil obyektinə çevrilir, bəzən də görürsən ki, S.Rüstəmin «Gəldi gedər» komediyasından parça verilir və sair. Əlifba kitabı da, şeir nümunəsi də, hətta nə qədər gözlənilməz olsa belə komediyanın özü də vahid məqsədə tabe etdirilir. Bu mənada şairlərin ayrı-ayrı klassik yazıçılar, eyni zamanda, «həm-

yaşadları» haqqındakı fikirləri kitabda xüsusi yer tutur. Səciyyəvi haldır ki, bunlar şəxsiyyətin şəxsiyyətə münasibəti kimi deyil, şairlərin dilə münasibəti kimi mənalanır. Başqa sözlə, əgər R.Rza – Nəsimi, Füzuli, Sabir və Ü.Hacıbəyov; M.Rahim – H.Cavid və N.Hikmət; S.Rüstəm – Ruhulla Axundov və C.Məmmədquluzadə haqqında danışarsa, əsas diqqət memuar ədəbiyyatının spesifik xarakteri ilə deyil, məhz dil məsələlərinə baxışın elmi xarakteri ilə təyin edilir.

Kitabda mətləbdənkənar təhlillərə rast gəlmək çox çətindir. Belə ki, əgər müəllif R.Rzanın «öz» sözü ilə əlaqədar mülahizələri barədə ayrıca söhbət açırsa, bu da yerinə düşür. H.Sanılinın, O.Sarıvəllinin «Sağır nun» haqqındakı fikir və mülahizələri xatırlanırsa, şeirin vəzn məsələlərinə toxunulursa, bunlar hamısı tədqiqatın ümumi istiqamətinə tabe edilir və təbii görünür. Zahirən sırf dilçilik və ya ədəbiyyatşünaslıq obyektləri kimi görünən bu məsələlərə populyar xarakter verilir.

Bu tipli ideya istiqamətlərinin sistemli formada olduğunu nəzərə alıb girişdə deyilmiş bir fikri məqalənin yekununda xatırlatmağı lazım bilir.

Müəllif yazır: «Oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitabda Azərbaycan sovet şairlərinin dil haqqında fikirləri toplanmışdır. Biz «toplanmışdır» sözünü qəsdən işlədirik. Bu kitab mün-təxəbat deyildir, lakin əsərin məqsəd və xüsusiyyətindən irəli gələn bir cəhət – sitatların çoxluğu ona belə bir xarakter verir». Burada isə alimin təvazökarlıq keyfiyyəti ilə oxucunun etiraz inadı üz-üzə, qarşı-qarşıya dayanır. Bu etiraz inadı deyir ki, Yusif Seyidovun «Sözün şöhrəti» kitabı Azərbaycan şairlərinin xalqın taleyi ilə bağlı olan söz və dil haqqındakı mülahizələrinin elmi təhlili olub filologiyamızın nailiyyətlərindəndir.

POETİK SÖZ VƏ ELMİ TƏFƏKKÜR

Bədii əsərin dil xüsusiyyətlərini araşdırmaq ayrıca problem olduğu kimi, söz və dilə yazıçı münasibətini tədqiq etmək də başqa bir problemdir. Həmçinin bunlardan ikincisi birincidən heç də az əhəmiyyətli deyildir. Əksinə, sözlə «işləyən» sənətkarın sözə diqqət və marağının, onun yaradıcılıq psixologiyasının müəyyən tərəflərini öyrənmək baxımından ikinci problem daha böyük, daha ciddi məzmun kəsb edir. Bu mənada filologiya elmləri doktoru, professor Yusif Seyidovun «Sözün qüdrəti» kitabı (Yazıçı, 1983) müəllifin müxtəlif vaxtlarda çap olunmuş «Yazıçı və dil», «Sözün şöhrəti» əsərlərinin bir növ davamıdır.

Müharibə illərində və müharibədən sonra qələmə alınmış poetik əsərlərdə ana dilinə və bədii dilə münasibətin meyillərini, istiqamətlərini, habelə səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırmaq vəzifəsi «Sözün qüdrəti» kitabında müəllifin başlıca məqsədidir. Y.Seyidov bu tədqiqatı ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığı üzrə aparmağı daha münasib hesab etmişdir. Çünki belə tədqiqat metodu bir tərəfdən hər bir şairin dilə münasibətinin xarakterini aydın şəkildə göstərməyə imkan yaratmış, digər tərəfdən də alimin yazıçı və dil, yazıçı istedadı və bədii dil, sənətkar fərdiyyəti və poetik dil vahidi arasındakı münasibəti aşkarlamağının dayaq nöqtəsi olmuşdur. Beləliklə, məlum olur ki, B.Vahabzadə fikir ölməzliyini sözün əbədiliyində görür, N.Xəzri sözün deyilmə məqamına daha böyük məna verir, Ə.Kürçaylı sözün konkret vəzifəsindən çıxış edir. Y.Seyidov bu mətləbləri aydınlaşdırarkən onun mülahizələri yazıçıların dilə dair baxışlarını nümayiş etdirmək məhdudluğunda qalmır. Müəllif sübut edir ki, həmçinin bunlar hər bir şairin yaradıcılığına xas səciyyəvi xüsusiyyətləri özünəməxsus əlamətlərdir.

Monoqrafiyadan aydın olur ki, şairlərin sözə dair mülahizələri eyni miqyasda deyildir. Bəziləri söz və dildən çox yazmış, bu məsələlərə dönə-dönə qayıtmış, bəziləri isə onları xüsusi problemə çevirməmişlər. Lakin az və çoxluğundan, xüsusi və ümumiliyindən asılı olmayaraq, sözə, bədii dilə, ana dilinə, nitqə və s. münasibətdə hamı vətəndaşlıq mövqeyindən çıxış edir. Bu mənada B.Vahabzadənin söz və əməl birliyini ciddi problem kimi qaldırması, H.Arifin ümumxalq danışq dilini poeziya dili üçün əsas mənbə hesab etməsi, Qabilin bədii dilin təmizliyini yaradıcılığın başlıca şərti kimi götürməsi faktlarının aşkarlanıb təhlil və şərh olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Y.Seyidov sözlə davranmada şairlərin çətinliyindən sistemli şəkildə bəhs açmışdır. Yəni bu məsələ ilə əlaqədar hər hansı əsərdə diqqəti cəlb edən misra və bənd nəzərdən yayınmamışdır. Yaxud hər şairin yaradıcılığından onların ən mühümü, ən tutarlısı seçilib nümunə gətirilmişdir. «Hər söz arxasınca uçan quşam mən» (C.Novruz), «Azdım illər boyu söz dumanında» (H.Razi) kimi misralar şairlərin sözə, kəlməyə olan ciddi münasibətlərinin etirafıdır. Bu tipli tədqiqatçı mülahizələri gənc şairlər üçün də gərəklidir. Belə ki, yeni yazmağa başlayanların şeirlərindəki bədii dil qüsurlarından çoxu müəlliflərin yenilik axtarışlarının zəifliyindən meydana çıxır.

Monoqrafiyada yalnız şairlərin öz şeirləri tədqiqat obyektinə seçilməmişdir. Həmçinin bir şairin öz həmkarı haqqında dediyi mülahizələr, həmin mülahizələrdəki dillə bağlı məqamlar da diqqətdən yayınmamışdır. S.Vurğunun şeir dilinin gözəlliyini bu dilin sadəliyində axtarmaq, M.Arazın yaradıcılığı haqqında «Burada şeir də, söz də son gücünü göstərir» fikrini xüsusi ehtirasla nəzərə çarpdırmaq B.Vahabzadənin poeziya sənətinə dərin bağlılığının təsdiq faktlarıdır. Monoqrafiya müəllifi B.Vahabzadənin M.Hadi haqqında dediyi aşağıdakı fikrini də nümunə

gətirir: «Onun misraları xalqın ağır dərdi ilə elə yüklənmişdir ki, sözləri bir-bir, ayrı-ayrı düşünməyincə fikri anlamaq çətin olur». Hadi poeziyasındakı ərəb-fars tərkiblərinin sıx-sıx işlənməsi yaxşı mənada xalqın ağır dərdi ilə əlaqələndirilmişdir. Monoqrafiyada məhz bu cür səciyyəvi cəhətlər, daha çox düşünmək tələb edən istiqamətlər xüsusi səylə araşdırılmışdır.

Müəyyən bir poetik əsərdən həm ədəbiyyatşünas, həm dilçi, həm fəlsəfəşünas, həm də tarixçi... kimi danışmaq olar. Təbii ki, bu halda mütəxəssislərin maraqları müxtəlif istiqamətlərə yönələcəkdir. Y.Seyidov «Sözün qüdrəti» monoqrafiyasında məhz dilçi alim kimi çıxış edir. Belə bir mövqe alimin kitabı yazarkən qarşıya qoyduğu məqsəddən doğmuşdur. Bu baxımdan Qabilin «Nəsimi» poemadakı sözə və dilə dair mülahizələrdən danışarkən Y.Seyidov yazır: «Qeyd edək ki, bu fikir və mülahizələrin müəllif və surətlərin dilindən deyilməsi bizi maraqlandırmır, onların hamısını şair Qabilin fikirləri kimi təqdim edirik». Bu, dilçi alimin nəcib məqsədi kimi qətiyyətlə etiraz doğurmayan, əksinə daha çox zəruri görünən çıxış nöqtəsidir.

Y.Seyidovun monoqrafiyada dilçi kimi danışmasının bariz nümunəsini onun ümumiləşdirdiyi, yekunlaşdırdığı problemlərdə də aydın görmək çətin deyildir. Belə ki, B.Vahabzadədən söhbət açılarkən dil və nitq, söz və məfhum, dil və təfəkkür, N.Xəzridən danışılarkən ümumxalq dili, ədəbi dil və ədəbi-bədii dil, T.Elçindən söhbət gedəndə söz və çoxmənalılıq məsələləri, H.Ziyadan danışılarda durğu işarələri və hərflər ön plana keçir.

Yusif Seyidovun «Sözün qüdrəti» kitabının müxtəlif səhifələrində elə məsələlərdən söhbət edilir ki, bu məsələlər şairləri bir-birinə yaxınlaşdırır və onlar arasındakı əlaqələr fərqlərdən daha üstün şəkildə meydana çıxır. Etimoloji təhlilə olan şair münasibətinin aydınlaşdırılması məhz bu qəbildəndir.

A.Zeynallının «Mincivan», M.Arazın «Bayatı», F.Sadığın «Ural» sözləri barədəki etimoloji izah və təhlilləri özlüyündə maraqlı olduğu kimi, onlara yönələn tədqiqatçı diqqəti də ikiqat maraq və məzmun kəsb edir. Hər şeydən qabaq, həmin sözlərin araşdırılmasındakı xoş meyllər alimin ciddi söhbətinin əsası olmuşdur.

Y.Seyidovun tədqiqat obyektini kimi seçdiyi müəlliflərin bəziləri şair olmaqla yanaşı, həmçinin elmi işlə də məşğul olur və ədəbiyyatşünas kitabları çap etdirirlər. B.Vahabzadənin «Səməd Vurğun», Q.Qasımzadənin «Ədəbiyyatda millilik və beynəlmiləçilik», A.Zeynallının «Keçilməmiş yollarla», X.Rzanın «Məqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı», H.Mehdinin «Alovlulu publisist Səməd Vurğun», A.Vəfalının «Füzuli öyrədir» monoqrafiyalarında dil barədə irəli sürülən tezis və mülahizələr də alimin nəzərindən yayınmamışdır. Kitabda qabarıq görünən bu istiqamət həm şairlərin dilçilik görüşlərinin bütöv dərkinə şərait yaratmış, həm də bədii yaradıcılıqla elmi yaradıcılıq arasındakı sıx yaxınlığın meydana çıxarılmasına xidmət etmişdir.

Cənubi Azərbaycanda ana dilinin buxovlanmasına qarşı etiraz səsləri monoqrafiyada ümumi istiqamət tapır. M.Gülgün Ərk qalasını – «söz qalası», dözümlü, mətanət ocağı hesab edir. S.Tahir Urmiyə gölünə müraciətlə «Ey ana dilinə tamarzı gölüm!» - yazır, H.Billuri, İ.Cəfərpur Azərbaycan dilinə düşmənin münasibət bəsləyən fars şovinistlərinə qarşı barışmaz mövqedə dayanırlar. Tədqiqatçı bütün bunları qabartmaqla Azərbaycan şeirinin aktualıq, mübarizlik və müasirlik keyfiyyətlərini bir daha üzə çıxarır.

Etiraf etmək lazımdır ki, şairlərin dilə dair baxışlarında fərdi xüsusiyyətlərə nisbətən müştərək cəhətlər daha çoxdur. İ.Səfərlinin «Söz gülləsi uzaq gedər» misrası, Kəmalənin sözü

şairin dayağı hesab etməsi, Ə.Kürçaylının sözün konkret mənasından danışması, X.Rzanın «Laylam mənim, nərəm mənim», «Bütün dilləri öyrən yaşatmaqçın dilini» misraları, H.Arifin rus dilində geniş üfûq görməsi, Cavad Cavadlının sözün gücündən, xalqın taleyində ana dilinin rolundan söhbət açması böyük ideya tərbiyəvi mahiyyət daşıyır. Tədqiqatçı alimin monoqrafiyası da məhz bu problemlərin işığında daha aydın, daha mənalı görünür.

Y.Seyidov öz tədqiqatı ilə sanki şairləri öz əsərlərinin bədii dilini zənginləşdirmək üçün bir-birlərindən bəhrələnməyə çağırır. «Yox mənim şan-şöhrətim, varmı sözümdən qeyri» (A.Zeynallı) misrası sənətə münasibətdə mənəvi kamilliyin nümunəsinə çevrilir, «Dodaq dəyməmiş söz» (F.Qoca) çağırışı ağır zəhmətin, estetik həzzin mənbəyi kimi qiymətləndirilir, «İstəyirəm qəlbimi əridib qatım sözə» (V.İbrahim) əqidəsi şair ömründə ülvî müqəddəslik tapır və ölüm tanımır.

Y.Seyidovun «Sözün qüdrəti» monoqrafiyasının ən mühüm keyfiyyəti sözə məhəbbətdən başlanan vətəndaşlıq duyğusunun aydın şəkildə ifadəsindədir. Bu mənada monoqrafiya Azərbaycan dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslığının yeni nailiyyətidir.

1984

MÜNDƏRİCAT

NƏZƏRİYYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Milli ideya: mərhələ təsnifatı və səciyyəsi	3
Mir Cəlal Paşayev – tənqidçi və nəzəriyyəçi alim.....	13
Realizmin tədqiqində ən yeni mərhələnin başlanğıcı ..	32
Yeni ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyası.....	40
Xalq gülüşünün özəllikləri	46
Ədəbi tənqiddə bədiilik	51
Şəxsiyyət və ideal vəhdətinin yeni mahiyyəti	65
Romantik dramaturgiya və bədii tərcümənin problemləri.....	84

ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏT

Akademik Məmməd Cəfər – yeni təfəkkür hadisəsi ..	98
Abbas Zamanov ədəbi hadisədir.....	110
Əməl dostluğu.....	117
Abbas Zamanov olmasaydı	126
Təmkinli elmi yaradıcılıq	134
Şəxsiyyət və yaradıcılıq	139
Görkəmli tədqiqatçı	144
Səlahiyyət haqqı.....	150
Passionar şəxsiyyət	156
Ədəbi şəxsiyyət statusu.....	166

ƏDƏBİ YADDAŞ

Bir əsrlik bədii sözün dəyəri.....	169
Maarifçi dünyagörüşü və ədəbiyyat.....	174
Cavid sənətinin qüdrəti	178
«Ədəbiyyatımız, mənəviyyatımız»	183
Ədəbi proses	187

Faydalı tədqiqat əsəri	191
Bəşəri ideallar mövqeyindən	294

MÜASİRLİK MÖVQEYİ

Ardıcılıq meyarı.....	198
Ən böyük türklərin xələflərindən biri	206
Sabirə yeni bir abidə	216
Ölüm cələsi.....	222
İnam və iman davası	226
Ədəbi əsərlərin mühakiməsi.....	230
Memuar renessans təfəkkürünün övladıdır	237
H.Cavidin «Afət» faciəsi haqqında qiymətli araşdırma	240

FOLKLORŞÜNASLIQ

İlkin qaynaqlara doğru	244
Yazıçı və folklor problem	249
Folklorşünas alim.....	254
«Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası».....	259

ƏDƏBİ DİL

Dilə münasibətin tədqiqi.....	263
Poetik söz və elmi təfəkkür	267

Kamran İmran oğlu Əliyev.
Ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyatşünaslar.
Bakı, “Elm və təhsil”, 2013.

Nəşriyyat direktoru:
Nadir Məmmədli

Kompüterdə yığdı:
Ruhəngiz Əlihüseynova

Korrektor:
Həbibə Hüseynova

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Ramin Abdullayev

Kağız formatı: 60/84 1/32
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 274 səh.
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, “Elm və təhsil” NPM-də
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.